Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров

УЙҒУР ТИЛИ

7

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
7-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиғән

Алмута «Мектеп» 2017

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922
А72

Арзиев Р. бә б.

А72 **Уйғур тили.** Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 7-синиплири үчүн дәрислик / Р. Арзиев, Г. Дуганова, А. Имиров. — Алмута: Мектеп, 2017. — 200 б., сүр.

ISBN 978—601—07—0915—7

А $\frac{4306020200-160}{404(05)-17}$ 34(1)—17

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922

© Арзиев Р., Дуганова Г., Имиров А., 2017
© "Мектеп" нәшрияти, бәдиий безәк, 2017
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар "Мектеп" нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—0915—7

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҺАВА РАЙИ ВӘ КЛИМАТЛЫҚ ӨЗГИРИШЛӘР 1

УРПЫ-АДӘТЛӘР 2

ТӘН САҚЛЫҚ — ЗОР БАЙЛЫҚ 3

ДОСТЛУҚ ВӘ МЕҺИР-МУҺӘББӘТ 4

МУЗЫКА ВӘ ДУТАР 5

ИНТЕРНЕТ ВӘ ИЖТИМАИЙ ТОРЛАР 6

ҚАЗАҚСТАНДЫҚЫ МИЛЛӘТЛӘР ДОСТЛУҒЫ 7

ДУРУС ТАМАҚЛАНЫШ, ГЕНЛЫҚ ӨЗГИРИШКӘ УЧРЫҒАН ТААМЛАР 8

ҒАЛИБИЙӘТ КҮНЕ. УЛУҚ ӘРЛИККӘ ТАЗИМ 9

ИЛМИЙ ФАНТАСТИКА 10

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәртлик бәлгүләр:

— соаллар

— қаидә

— оқуш

— тиңшаш

— ейтиш

— йезиш

— йәккә иш

— жүплүк иш

— топлуқ иш

— иҗадий тапшурма

— өй тапшурмиси

— тәһлил қилиш

— рефлексия

КИРИШМӘ

Қиммәтлик оқуғучилар, қолуңлардики бу дәрислик елимиздә билим бериш мәзмунини йеңилаш йолида елип бериливатқан чоң өзгиришләр асасида йезилған. Мәзкүр дәрислик илгири йезилған уйғур тили бойичә дәрисликләрдин кәскин пәриқлиниду. Дәрислик мәзмуни төрт нутуқ паалийитиниң түригә (коммуникатив иқтидарларға), йәни тиңшаш, сөзләш, оқуш вә йезишқа асаслинип түзүлгән. Уйғур тилиниң фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика охшаш тармақлири болса, мошу төрт иқтидарни техиму риважландуруш үчүн хизмәт қилиду. Һазирқи тез сүрәт билән тәрәққий етиватқан дәвирдә тилни һаятниң һәрқандақ саһалирида, коммуникатив вәзийәтләрдә утуқлуқ қоллиниш муһим. Шуңлашқа уйғур тилини қоллиниш нуқтисидин үгинишкә көпирәк көңүл бөлүнди. Силәрниң заман тәләплиригә лайиқ тәнқидий һәм иҗадий ойлаш, мустәқил пикир қилиш имканийәтлириңларни тәрәққий әткүзүш үчүн тапшурмилар түрлүк интерактив усуллар арқилиқ берилди.

Мәзкүр дәрислик силәрниң ана тилиңларға болған қизиқишиңларни, һөрмитиңларни техиму ашуридиғанлиғиға үмүт қилимиз.

Ақ йол, силәргә, ана тилини әвзәл көргән, қәдирлик оқуғучилар!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҺАВА РАЙИ ВӘ КЛИМАТЛИҚ ӨЗГИРИШЛӘР

1-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1 ҺАВА РАЙИ ВӘ КЛИМАТЛИҚ ӨЗГИРИШЛӘР

1–2-дәрисләр. ҺАВА РАЙИ. КЛИМАТ. АТМОСФЕРА

“Мениң кәйпиятим” усули арқилиқ бүгүнки һава райини вә өзәңларниң кәйпиятини селиштуруңлар:

— Бүгүн һава очуқ. Мениң кәйпиятимчу?

— Бүгүн күн булутлуқ. Синипта шундақ кәйпиятта олтарғанлар барму?

— Бир-бириңларға яхши кәйпият тиләңлар.

1. Кислород билән азотниң һаятлиқ үчүн қандақ әһмийити бар?
2. Йәр постлири һәққидә немә билисиләр?

1-тапшурма. Соалларғажавап бериңлар.

- Һава райи дегән немә?
- Һава райи немигә бағлиқ өзгириду?
- Һава райини қандақ молҗалайду?
- Һәр айниң һава райи турақлиқ боламду?

1.1-2. ТАВУШЛАРНИҢ МАСЛИШИШИ

Уйғур тилидики көп боғумлуқ сөзләр тәркивидики тавушларөз ара маслишип келиду. Мундақ маслишиш толарақ томур билән қошумчә тәркивидики тавушлар арисида болиду.

СОЗУҚ ТАВУШЛАРНИҢ МАСЛИШИШИ

Созуқ тавушларниң маслишиши яки сингармонизми созуқ тавушларниң қелинлиқ вә инчикилик, ләвләшкәнликвә ләвләшмигәнликбойичә өз ара охшап келишигә асаслиниду.Адәттә,сөзниң томуриға (яки биринчи боғумиға) қошумчә (яки кейинки боғумлар) маслишип келиду. Таңлайсингармонизмида тавушлар қелинлиқ вә инчикилик бойичә маслишиду:*бағ-да*, *өй-дә*. Ләв сингармонизмида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тавушларләвләшкәнликвә ләвләшмигәнликбойичә маслишиду:*қол-ум*, *өй-үм*. Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, ләв сингармонизмида тавушлар келинлиқ һәм инчикилик бойичә маслишиду.

Пәқәт келин (*-чан*, *-стан*,*-диған*, *-сун* вә б.) яки инчикә (*-дәк*, *-чилик*, *-чә*, *-вән* вә б.) вариантқила егә қошумчилар таңлай сингармонизмиға беқинмайду: *әмгәк-чан*, *гүл-стан*, *кәл-диған* (*келидиған*), *кәл-сун*, *таш-тәк*, *тағ-чилик*, *он-чә*, *бағ-вән*.

Пәқәт ләвләшкән (*-сун* вә б.) яки ләвләшмигән (*-чи*, *-сиз*, *-лар*// *-ләр* вә б.) вариантқила егә қошумчилар ләв сингармонизмиға беқинмайду: *бар-сун*, *қуш-чи*, *тәртип-сиз*, *өй-ләр*.

Келин, инчикә, ләвләшкән, ләвләшмигән вариантлири бар қошумчилар сингармонизм қаидисигә толуқ беқинип келиду: *ат-лиқ*, *әп-лик*, *от-луқ*, *өм-лүк*.

2-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқип, мавзу қоюңлар.

Һава райини тәтқиқ қилиш адәмниң күндилик турмуши билән егилик иши үчүн һаҗәт. Һәр адәм һава райи молҗасини алдин-ала билгүси келиду. Силәр өзәңларму интернет торидин яки телевизордин һава райи хәвирини тиңшап, шуниңға мувапиқ кийинишкә тиришисиләр. Һава райи молҗасисиз самолетлар асманға көтирилмәйду. Һава райиниң һалитини алдин-ала билиш жираққа үзидиған деңиз кемилириниң, учақларниң бехәтәрлигини тәминләйду. Мундақ молҗа әтиязда зираәтни вақтида теришкә, үшүктин, мөлдүрдин вә б. ховуплуқ һадисиләрдин сақлинишқа имканийәт яритиду. Һава райини молҗалаш пүткүл йәр бетидики метеорологиялик станцияләрни вә атмосферининң хелә егиз қәвәтлиридә жүргүзүлидиған күзитишләргә асаслиниду.

3-тапшурма. Венн диаграммиси арқилиқ әтияз вә яз пәсиллиридики һаваниң өзгиришини селиштуруңлар.

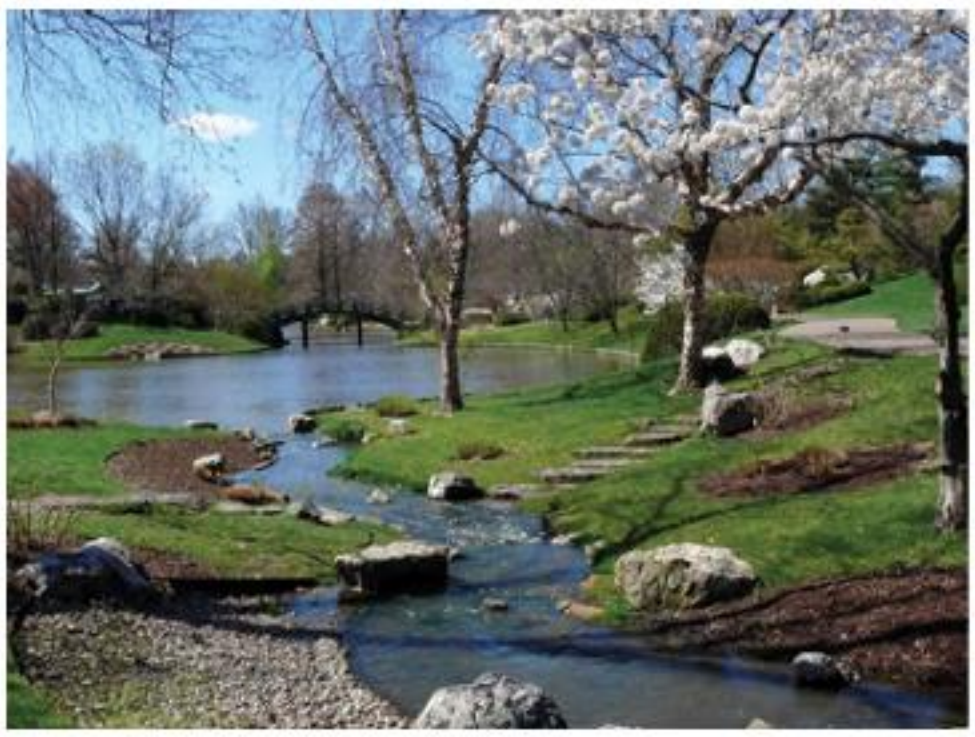

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтиндики көп чекитләр орнини керәклик қошумчилар билән толуқтуруңлар, тавушларниң маслишиш қаидилирини чүшәндүрүңлар.

Балқаш көлиниң экологиялик әһвали

Балқаш көли Қазақстан... жәнубий-шәрқидә қурғақ чөл-дала... орунлаш... . Көл ғәрип... шәриқ.. қарап 600 км-ға созул... ятиду. 1967-жили Балқаш көли... қуюди... Или дәриясида Қапчиғай су электр станцияси... селиниши нәтижиси..., көлгә қуюлиди... су мөлчәри азайған. Или дәриясидин келиди... тузсиз су мөлчәри азай...лиқтин, көлниң туз...лиғи ашмақта. Көл әтрапиди... аһалилиқ пунктлар... тузсиз су билән тәминлә... мәсилиси пәйда болди. Балқаш... экологиялик мәсилиси бойи... қазақниң шаири Мухтар Шахановниң паалийити наһайити чоң роль ойнай... . Қазақстан... алимлар хәлиқарилиқ конференция...дә экологиялик мәсилиләр вә бу Балқашта жүргүзүлүват... тәтқиқат ишлири һәққидә һәртәрәплимә тәһлил қил... .

5-тапшурма. Төвәндики тапшурмиларни орунлаңлар.

- Балқаш көли тоғрилиқ немә билисиләр? Ейтип бериңлар.
- Интернет торидин Балқаш көлиниң атилиши тоғрилиқ ривайәтни издәп оқуңлар.

6-тапшурма. Төвәндики бәлгүләрарқилиқ өзәңлар яшайдиған йәрдә бирнәччә күнни назарәт қилип көрүңлар.

Һава райиниң бузулуш алдидики бәлгүлири:

- Булутлар кәчкә йеқин тарқап кәтмәй, қайтидин қелинлайду.
- Әтигәнлик вә кәчки қуяш шәпиғи қизғуч болиду.
- Кәчқурун әтигәнликкә қариғанда һава иссийду.
- Шәбнәм вә қиру чүшмәйду.
- Һава бесими төвәнләйду.

7-тапшурма. Төвәндә берилгән жүмлиләрдики пәриқләндүрүлгән сөзләрни морфологиялик тәһлил қилиңлар.

Атмосфериға зиянлиқ **маддиларниң** һәддидин ташқири тарилиши климатқиму өз тәсирини тәккүзиватиду. Арал **әтрапида** атмосферила әмәс, су билән топиму **булғанған**. Деңиз әтрапида яш балилар өлүми көп, **чоңлар** арисида ағриқлар бесим. Болупму нәпәс елиш, мейә,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қан айлиниш, ашқазан вә б. ағриқлар нурғун **учришиду**. Жуқумлуқ ағриқлар хәтәрлик ишшиқ, нака болуп туғулуш ахирқи **вақитта** көпийип кәтти. Һазир Арал **деңизиниң** экологиялик әһвали **чәт әл алимлириниму** әнсиритип олтириду. Арал мәсилисигә **беғишланған** бирнәччә хәлиқара конференцияләр өтүп, Аралға ярдәмлишиш **йоллири** издәштүрүлүватиду.

8-тапшурма. Өзәңларниң дәрискә болған мунасивитиңларни билдүрүш үчүн "Кәйпият гүлдәстиси" усулини пайдилиниңлар. Дәрисни яхши өзләштүргәнләр қизил, оттура һал өзләштүргәнләр көкүч рәңни таллап, гүлқачиға ташлаңлар.

3–4-дәрисләр. КЛИМАТ ВӘ КЛИМАТЛИҚ ТӘВӘЛӘР

1. Климат дегән немә?
2. Өзәңлар турған йәрниң климати қандақ дәп ойлайсиләр?

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң оқуп бериши арқилиқ тиңшаңлар.

"Климат" сөзи грек тилидин тәржимә қилғанда "янту, қийпаш" дегән мәнани билдүриду. Йәни климат йәр бетигә чүшидиған иссиқ мөлчәри күн шолисиниң чүшүш булуңини еniқлайду.

Упуқтин күн қанчә жуқури болса, күн нуриниң чүшүш булуңи шунчә чоң болиду, шуниң үчүнму йәр бети яхши қизийду.

Экватор мәйданида климат иссиқ, у йәрдә Күн жил бойи упуқ үстидә жуқури орунлашқан, шуниң үчүнму йәр бети күн нуриниң көп мөлчәрини қобул қилиду. Иссиқ климатта жил мәзгиллири болмайду, йәни жил бойи яз болиду. Бу йәрдә климат иссиқ яки нәм, шуниң үчүн иссиққа майил өсүмлүкләр тез өсиду, уларниң гүллиши вә мевә бериши жил мәвсүмигә бағлиқ әмәс.

Биз сиз билән оттура климатта һаят кәчүримиз, у йәрдә күн нуриниң чүшүш булуңи экваторға қариғанда аз. Шуниң үчүн йәр бети иссиқни аз қобул қилиду. Оттура климатта жил мәвсүмлири еniқ билиниду. Мошу шараитта өсидиған өсүмлүкләр билән жаниварлар қолайсиз қиш мәзгилигә чидамлиқ болиду. Өсүмлүкләр қишлиғи тиничлиқ һалда болиду. Улар өсүшни тохтитип, йопурмақлири чүшүп кетиду. Жаниварлардиму шундақ мәзгил болиду, бәзилири қишичә уйқиға кетиду. Көплигән қушлар иссиқ жайларға учуп кетиду, қишлайдиған қушлар өзлиригә қишлиқ озуқ жиғиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һава райи өзгиришчан, климат болса турақлиқ болиду. Һава райининң өзгиришчанлиғи һәрхил хасийәтлири бар һава массисининң авушушиға бағлиқтур. Климат иссиқ, оттура вә соғ болуп бөлүниду. Тирик организмларму һәрхил климатлиқ шараитта өмүр сүрүшкә үгәнгән.

2-тапшурма. Төвәндики соалларғажавап бериңлар.

1. Климат сөзининң мәнасини чүшәндүрүңлар.
2. Экватор мәйданининң климати қандақ пәриқлиниду?
3. Қиш пәсли өсүмлүк вә жаниварларға қандақ тәсир көрситиду?

1.3-4. ҮЗҮК ТАВУШЛАРНИҢ МАСЛИШИШИ

Үзүк тавушларниң маслишиши асасән томурниң ахиридики үзүк тавуш билән қошумчиниң бешидики үзүк тавуш арисида болиду. Бу маслишиш үзүк тавушларниңжараңлиқ вә жараңсизлиғиға бағлиқ. Адәттәжараңлиқ үзүк тавуш билән ахирлашқан томурға қошумчиниң жараңлиқ варианти, жараңсиз үзүк тавуш билән ахирлашқан томурға қошумчиниң жараңсиз варианти улиниду: *бағ-да*, *баш-та*, *яз-ған*, *ат-қан*, *өт-күз*, *кир-гүз*.

Жараңлиқ яки жараңсиз варианти йоқ қошумчилар бу қаидиләргә беқинмайду: *төмүр-чи*, *ал-сун*, *нуқсан-сиз*, *ат-ниң*, *иш-лә*, *қуш-лар*, *таш-лиқ*.

б, д, h, г тавушлири билән аяқлишидиған кирмә сөзләргә қошумчиларниң жараңсиз варианти улиниду: *штаб-қа*, *завод-та*, *изаһ-тин*, *педагог-та*.

ғ, г тавушлири билән аяқлашқан сөзләргә шу тавушлардин башланған қошумчилар уланғанда, қатар кәлгән икки **ғ** тавушлири жараңсизлишип, **қ** тавушлириға, **г** тавушлири жараңсизлишип, **к** тавушлириға өзгириду: *маг+ға* — *таққа*, *маг+ғичә* — *таққичә*, *бәг+гә* — *бәккә*, *төг+гүз* — *төккүз*.

3-тапшурма. Берилгән сөзләрни һәрхил қошумчилар билән түрләп, жүмлә қураштуруңлар.

Көрүш, сезиш, музлаш, яққан, жуқурилаш, тошуш, булутланған.

4-тапшурма. Үзүк тавушларниң маслишишини қайси сөзләрдин көрүшкә болидиғинини еniқлап йезиңлар.

Узақ қәрәлдә һава райи бирхил һалитидин айрилмайду. Ейтайли, Мәркизий Қазақстанда қиш соғ, боран-чапқунлуқ болса, яз иссиқ, көпинчә қурғақ болуп келиду. У йәрдә, әксичә, қиш иссиқ, қурғақ,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яз соғ, боран-чапқунлуқ болуши мүмкин әмәс. Шундақла экватор әтрапи жил давамида аптаплиқ иссиқ, нәм, ямғурлуқ келиду. Униңға әксичә, қутуплуқ зониниң йези салқин, булутлуқ, қиши соғ. Һава райиниң бу һаләтлири турақлиқ, бир жилдин иккинчи жилға тәкрарлинип туриду.

Һава райиниң мана мошундақ мәлум бир йәргә характерлиқлиғи, көп жиллиқ оттуричә һалити климат дәп атилиду.

Һава райи вә климат дегән чүшәнчиләр бир-бири билән зич мунасивәтлик. Һәрқандақ йәрниң климат шараитидин униң һава райиниң алаһидиликлири көрүнүп туриду.

Климат атмосфера бесими, температура, ямғур-йешин, шамал, булутлуқ, нәмлик вә башқа көрсәткүчләр билән ениқлиниду. Улар климат элементлири дәп атилиду.

5-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә учрашмайдиған сөзләр топини ениқлаңлар.

- Қиш соғ, яз иссиқ, баһар қуяшлиқ.
- Ямғурлуқ, булутлуқ, климат.
- Азимут, очуқ асманлиқ, упуқ.

6-тапшурма. Өзәңлар туридиған җайда өсидиған өсүмлүк вә һайванатлар тоғрилиқ мәлумат жиғип, тапшурмини үлгә бойичә орунлаңлар.

Өсүмлүкләр	Өй жаниварлири	Явайи һайванатлар	Қушлар
тал	қой	бөрә	сериқтумшуқ

7-тапшурма. Мәтинни оқуп, жүп бойичә “Мән — саңа, сән — маңа” усули арқилиқ бир-бириңларға климат һәққидә чүшәнгиниңларни сөзләп бериңлар. Берилгән сөзләрни маслишиш қаидиси бойичә испатлап бериңлар: *Греклар, бағлиқ, кәңликкә, қутупларға, Қуяшниң, вақитта, сәвәпләргә,деңизға, ениқланған.*

Климат грекчә һава райи режими дегән сөз. Қедимий греклар һәрқандақ йәрниң климати пүтүнләй Қуяш нуриниң чүшүш булуңиниң янтулиғиға бағлиқ дәп һесаплиған. Қуяш нуриниң тик яки янту чүшүши географиялик кәңликкә бағлиқ. Экватор әтрапида

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қуяш нури тик чүшиду, қутупларға қарап барғансири униң чүшүш булуңи кичикләйду, йәни янтулайду. Шуниңға мунасивәтлик Қуяшниң йәр бетини исситишиму азийиду. Һазирқи вақитта климат пәқәт Қуяш нуриғила әмәс, башқиму көплигән сәвәпләргә (деңизға йеқинжирақлиғиға, йәр рельефиға вә б.) бағлиқ екәнлиги ениқланған.

8-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуңлар. Ямғурниң йеғиш жәрияни тоғрилиқ немә билисиләр?

Ямғур яғди

Ямғур яғди...челәкләп су қуюп кәтти,
Дала-түздин чаң-тозаңни жуюп кәтти.
Гүлдүрлигән чақмақ чеқип, һәсән-һүсән,
Нури билән Вәтән һөсни йоруп кәтти.
Буни көрүп етиз, яйлақ, тағлардики
Суға тәшна гүл-чечәкләр күлүп кәтти,
"Ямғур яғди!.." дәп товлишип балиларму
Су кечишип, су чечишип жүрүп кәтти.
Ериқ-өстәң, жилғиларда ойнақлишип
Аққан суда аққуларму үзүп кәтти.
Маһир қоллар ачқан ериқ, сүңгүчләрдин
Башланған су тағ-чөнәккә толуп кәтти.
Майсиларниң томуриға жан киргүзүп
Мевиләргә шерин-шәрбәт қуюп ямғур сүйи
Мол һосулдин әлгә хәвәр сунуп кәтти.

(*Әршидин Татлиқ*)

9-тапшурма.

- Шеирдин жанландурушларни тепип, тәһлил қилиңлар.
- Пеилларниң қандақ маслашқанлиғини ениқлаңлар.
- "Ямғур" сөзини тавушлуқ тәһлил қилиңлар.

10-тапшурма. "Башмалтақ" усули арқилиқ дәрисни қандақ чүшәнгиниңларға баһа бериңлар: .

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5–6-дәрисләр. КЛИМАТЛИҚ ӨЗГИРИШЛӘР

1. Климатлық өзгиришләргә немиләр кириду?
2. Климатниң өзгириши адәмләрниң егилик ишлириға қандақ тәсир қилиду дәп ойлайсиләр?

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшап, асасий мәлуматни еniқлаңлар.

БДТниң тәрәққий етиш программиси бойичә, Қазақстанда ахирқи 50 жилда оттура һесапта һава температуриси 1,5°С-қа өскән. Һава температурисидики өзгиришләрниң көпинчиси әтияздики йәр асти нәмликниң жуқурилиғиға бағлиқ. Бу җәриянда атмосферениң төвәнлиши жилниң иссиқ мәвсүмидә көпийип, шу арқилиқ топа нәмлигиниң әтияздики еһтиятиниң вақтидин илгири түгишигә вә язлиқ йеғин-йешинниң көпийишигә елип келиду, бу көпирәк суғирилмайдиған чарвичилиқ наһийәлиридики үнүмләр билән бағлиқ. Буниңдин башқа, өсүш җәриянидики гидротермиялик шараитларниң өзгириши деханчилиқ вә озуқ-түлүк сапасини төвәнлитидиған йеңи зиянкәшләр билән һәрхил ағриқларниң пәйда болушиға елип келиду.

Климатлиқ өзгиришниң башқа йеқимсиз нәтиҗилири — у йәрләрниң чөлгә айлиниши. Алимларниң мәлумати бойичә, Қазақстандики чөлгә айлиниш җәриянига учриған йәрләр 66%-ни тәшкил қилиду. Бирақ климатлиқ өзгиришләр йеза чарвичилиқ йәрлириниң азийишиға елип келидиған асасий амиллар болуп һесапланмиғини билән, улар мошу җәриянниң асасидур.

2-тапшурма. Мәтиндин алған мәлумат бойичә жүплишип, соалларни түзүп чиқиңлар.

3-тапшурма. Интернет торидин климатлиқ өзгиришләрниң ховуплуғи тоғрилиқ мәлуматларни тепип, дәлил кәлтүрүңлар.

4-тапшурма. Төвәндики тәбиәткә бағлиқ мақал-тәмсилләрниң мәнасини шәрһиләңлар. Үзүк тавушларниң маслишиши арқилиқ ясалған сөзләрниң астиға сизиңлар.

Ай қотанлиса, айда яғар, күн қотанлиса — күндә. Ай күндин қувәт алиду, әр жигит — әлдин. Аптап чүшкән җайға бар. Әтиязниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бир күни жилға тең. Көкләм — әмгәк билән көркәм. Күнниң ғеми сәһәрдин, жилниң ғеми баһардин. Су кәлгичә, туған сал. Суниму сорап ич. Яз ямғури лай болмас, абдал һәргиз бай болмас.

5-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар.

Йәр бетиниң климати һәрхил. Ейтайли, экватор әтрапиниң хәлқи қар йеғиш, соғ чүшүш дегәнни билмәйду. Климати жил давамида иссиқ, нәм. Униң әксичә, қутуплуқ зониларда жил давамида қар ятиду. Қиши бәк соғ, яздиму салқин.

Климатниң һәрхил болуши бирнәччә сәвәпкә мунасивәтлик.

Йәрниң шәкли шар тәхлит болғанликтин, униңға Қуяш нуриниң чүшүш булуңи кәңликкә бағлиқ өзгиридиғинини силәр яхши билисиләр. Һәрхил кәңликләрдә Қуяшниң упуқтин һәр түрлүк егизликкә көтирилиши вә Қуяш нуриниң чүшүш вақтиниң өзгириши униңдин келидиған иссиқлиқ миқдариниң хилму-хиллиғини пәйда қилиду. Бу өзгириш Йәр шарини иссиқлиқ бәлбағлириға бөлүшкә асас қилип елинған. Иссиқлиқ бәлбағлири бир-биридин температура миқдариға бағлиқ пәриқлиниду.

6-тапшурма. Климатниң кәңликкә мунасивити һәққидә “Ашкарилиқ чәмбири” усулини пайдилинип, һәр топтин өз пикриңларни ейтиңлар, ахирида умумий хуласәчиқириңлар.

7-тапшурма. Төвәнки кластер арқилиқ өз билимиңлар билән бөлүшүңлар.

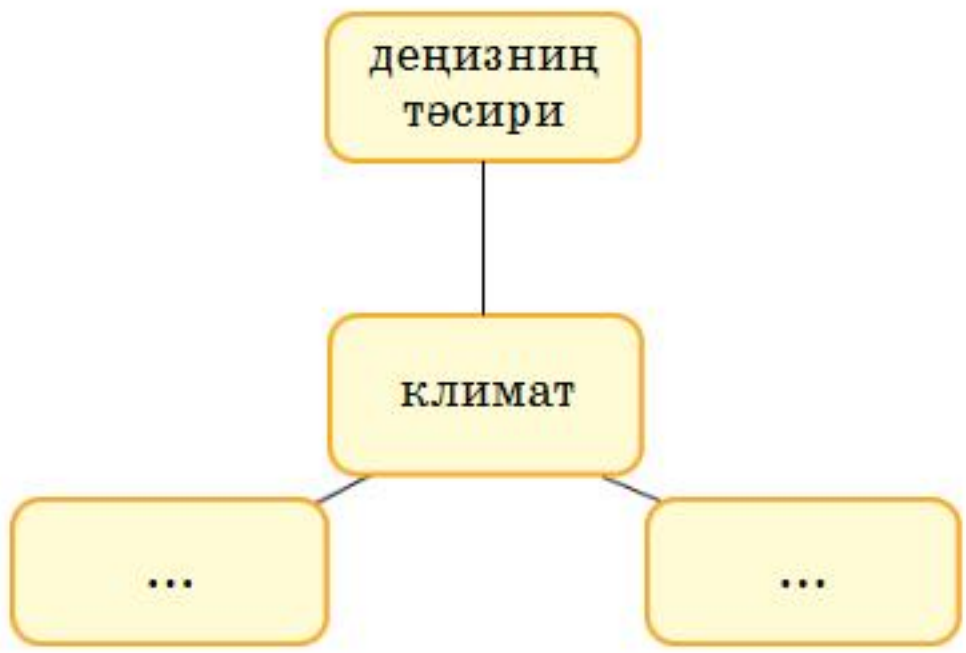

8-тапшурма.

Силәр һаваниң тазилиғи үчүн қандақ үлүш қошалайсиләр? “Таза һава — тәнгә дава” мавзуси асасида эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. Төвәндики 2 қарши пикир бойичә муназирә өткүзүңлар.

1. “Орманларни адәмләрниң саламәтлиги үчүн пайдилинишимиз керәк”.
2. “Орманларни дөләтниң ихтисадий тәрәққияти үчүн пайдилиниш керәк”.

10-тапшурма. Үзүк вә созуқ тавушларниң маслишиши бойичә жүп билән 4 жүмлидин қураштуруңлар, жүмлиләрниң түзүлүшигәбашқа топтики оқуғучилар баһа бәрсун.

11-тапшурма. Интернет торидин пайдилинип, булутниң түрлири һәққидә мәлумат йезиңлар. Язған мәлуматиңлардики мәтинниң киришмә, асасий вә хуласәқисимлирини ажритип бериңлар.

12-тапшурма. “5–5–1” усулини пайдилиниңлар: мавзуни хуласилигүчи 5 жүмлә йезиңлар, улардин 5 сөзни таллапелиңлар, андин 5 сөздин әң муһим 1 сөзни қалдуруңлар. Бу сөзни морфологиялик тәһлил ясаңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Үзүк вә созуқ тавушларниң маслишиш қаидилирини үгәндиңларму?
3. Мавзу бойичә қандақ соаллар бар?
4. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?

7–8-дәрисләр. ҺАВА ВӘ ҺАЯТ

1. Һаваниң тирикчилик үчүн қандақ пайдиси бар?
2. Һаваниң салмиғи бар екәнлигини қандақ билишкә болиду?

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң ярдимидә тиңшап, туманниң қандақ пәйда болидиғини һәққидә чүшинигиңларни ейтип бериңлар.

Туман қандақ пәйда болиду?

Йәр бетидин көтирилгән су совуғанда униң тәркивидики су һорининң қайтидин суюқ һаләткә алмишидиғинини (конденсациялинишини)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

байқидиңлар. Һаваниң йәр бетигә йеқин қәвитидики су һолири су тамчилириға айланғанда, туман чүшиду.

Язниң ахирида яки күздә һава очуқ, булутсиз чағда, һаваниң йәр бетигә йеқин орунлашқан әң төвәнки қәвити кечиси иссиқлиқниң тарқилиши нәтижисидә салқинлайду. Ундақ әһвалда һаваниң тәркивидики су һолириниң хелиси бәк ушшақ су тамчилириға айлиниду, йәни туман чүшиду. Мундақ туманлар болупму һаваси салқинлап қалидиған ойманлиқларда: пичәнликләрдә, сазлиқта, сай вә жираларда, кичик тосма һәм дәрия үстидә пат-пат болиду. Улар температуриниң тәвлүк ичидики әң төвән пәйти — Қуяш чиқиш алдида чүшидудә, Қуяш көтирилгәндә, тарқап кетиду.

Буниңдин башқа әтиязда яки күздә жәнуптин чиққан шамал иссиқ һавани һайдап елип келиду. Иссиқ һава қар яки салқин топа бети билән йеқинлашқанда салқинлайдудә, су һолири су тамчилириға айлиниду. Мундақ әһвалда чүшкән туманниң қелинлиғи бирнәччә йүз метрға бариду, чоң территорияни өз ичигә алиду вә узақ вақит тарқалмай турувалиду.

2-тапшурма. Мәтиндики асасий тирәк сөзләрни ениқлаңлар.

3-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар. Венн диаграммиси арқилиқ азот билән кислородниң әһмийитини селиштуруңлар.

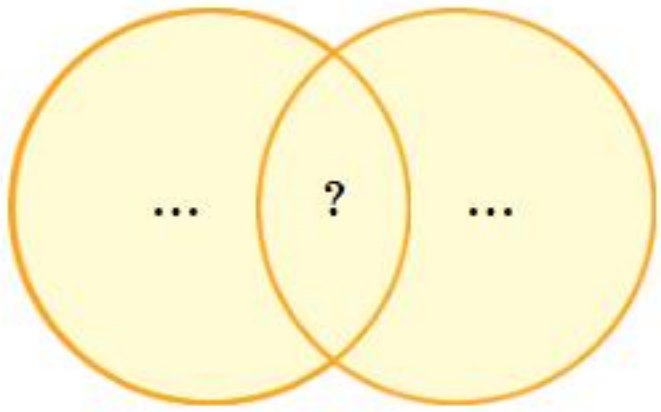

Һавада азот көп болғини билән, һаятлиқ үчүн әң әһмийәтлиги — кислород. Адәм вә жаниварлар кислород билән нәпәс алиду. Кислород отниң йенишини күчәйтиду. Азот нәпәс елишқа қатнашмайду. Бирақ у һәрқандақ организмниң һаятлиғи үчүн зөрүр мадда. Өсүмлүкму, һайванатму уни бевасита һавадин алмайду. Улар азотни айланма йол билән топа арқилиқ қобул қилиду. Һәрхил өсүмлүкләрниң йилтизида, ғолида яшайдиған бактерияләр азотни һавадин елип, өсүмлүкниң йилтизи билән ғолиға жиғиду. Вақит өткәнсири йилтиз билән ғол чирийдудә, тәркивидики азот топида қалиду.

4-тапшурма. Мәтиндики исимларни ениқлап, морфологиялик тәһлилясаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. Скафандрдегән немә? Интернет торинең ярдимидә унең келип чиқиши тоғрилиқ мәлумат жиғиңлар.

6-тапшурма. Атмосфериға бағлиқ сөзләргә һәрхил келиш қошумчилирини яндаштуруп, жүмлә түзүңлар.

Һава, азот, кислород, карбонат (көмүр чүчүмәл) гази, барометр.

7-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Һава бесиминиң адәм организмиға тәсири тоғрилиқ мәлуматни топларда музакирә қилиңлар.

Һава бесиминиң егизликкә бағлиқ азийиши адәм организмиға чоң тәсир қилиду. Адәм 3000 м егизликкә көтирилгәндә "тағ ағриғи" билән ағришқа башлайду: илдам һерип қалиду, беши айлиниду, жүриги қисиду. 4000 м-дики егизликтә қан томурлири йерилип, бурнидин қан кетиду, һошини йоқитиду. Униңға сәвәп, һава бесиминиң умумий азийишиға бағлиқ униң тәркивидики кислородниңму бесими азийиду. Бу адәм организмиға кислородниң йетишмәслигигә елип келиду. Адәм тәхминән 4,5 км егизликтин жуқури қарап кислород жутидиған қурал қоллиниш арқилиқла көтириләләйду. 14 км егизликкә йәткәндә, пәқәт кислород биләнла тәминләш азлиқ қилиду. Ички бесим адәмни ишшитиветиду. Бесимға чидалмай терә тарсилдап йерилип, тәндин қан кетиши мүмкин. Шуңлашқа жуқури егизликкә көтирилидиған самолетларниң кабиниси һава кирмәйдиған қилип һим йепилиду. Ундақ самолетларниң вә каинат кемилириниң кабинисида йәрдикидәк бесим билән һава тәркиви сүнъий яритилиду. Униңға қошумчә космонавтлар бешини қоғдайдиған мәхсус баш кийим — скафандр кийиду.

8-тапшурма. Мәтиндики асасий пикирни бирнәччә жүмлә ақилиқ дәптириңларға чүшириңлар, пеилниң һәрхил мәйиллиридин пайдилинишқа тиришиңлар.

Әстә сақла!

Һава температуриси термометр арқилиқ өлчиниду. Термометрға Қуяш нури бевасита чүшмәслиги керәк. Сәвәви Қуяш нуриға бевасита қойған әһвалда, термометрниң өзи қизийдудә, һава температурисиниң орниға өзиниң әйниги билән симапниң температурисини көрситиду. Шуңлашқа һаваниң температуриси һәрқачан бевасита көләңгидә өлчиниши лазим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. “Қазақстан космонавтлири” мавзусиға рефераттәйярлаңлар.

10-тапшурма. “Ахирқи бәш минут” усули арқилиқ бүгүнки дәрисни хуласиләңлар. Синипдашлириңларниң соаллириға җавап беришкә тиришиңлар.

9–10-дәрисләр. НӘТИҖИЛӘШ ДӘРИСИ. ТӘБИӘТ ВӘ АДӘМ

1-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуңлар. Қазақстанниң гөзәл тәбиити қандақ тәсвирләнгән, диққәт қилиңлар.

Қазақстан

Кәң дала көп-көк болуп гиләм яйған,
Чирайлиқ ала-йешил гоя бостан.
Тағлириң асман билән қучақлашқан,
Һур азат, әркин өлкә Қазақстан.

Сайму-сай булақларда улуқ сүйүң,
Шохлинип, ойнақлишип узун аққан.
Таң билән йәлпүп өткән шамаллириң,
Қандақ юмшақ, җанға раһәт Қазақстан.

Тағлириң егиз-егиз асман бойлуқ,
Мал-варан чарвилириң отлап ятқан.
Көз тартип яйлақлириң чәксиз гөзәл,
Оралған чимәнләргә Қазақстан.

(*Һезим Искәндәров*)

2-тапшурма. Шеирда тәбиәт һадисилиригә мунасивәтлик қандақ сөзләр учришиду?

Мәсилән: Кәң дала, тағ...

3-тапшурма. Төвәндики сөзләрни келиш қошумчилири билән түрләңлар.

Һарарәт, асман, дәрәқ, көл, таш, түзләң.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар. “Қизил китапқа” киридиған қандақ өсүмлүк вә һайванатларни билисиләр?

Тәбиәтни қоғдаш мәсилиси хәлиқара дәриҗидә қаралмақта. Уни қоғдаш йоллири мәхсус комитетларда қолға елинған. Уларниң ичидә асасий рольни атқуридиғини тәбиий ресурсларни вә тәбиәтни қоғдашниң Дуниявий иттипақи. Мошу иттипақниң тәвсийәси билән йоқилип кетиватқан вә шалаң учришидиған түрләрни еniқлайдиған мәхсус комиссия қурулған. Униң тәркивигә дуния йүзиниң көплигән алимлири кирди. Комиссия әзалириниң мурәккәп иши 1963-жили тамамланди. Кейин, уларниң еniқлимиси бойичә, йоқилип кетиватқан һайванатлар билән өсүмлүкләрниң тизими нәшир қилинип, уни “Қизил китап факти” дәп атиди.

5-тапшурма. Мәтиндики үзүк вә созуқ тавушларниң маслишиш қаидисигә беқинидиған сөзләрни еniқлаңлар.

6-тапшурма. Мәтиндики әхбарат билән тонушуп чиқиңлар. Тор бетидин Қазақстанда йоқиливатқан өсүмлүк вә һайванатлар тоғрилиқ мәлумат тепип, җәдвәлни толтуруңлар.

Миңлиған жиллар адәмләр йәр байлиғини түгимәйду дәп ойлиди, йәни униң байлиғини қанчилик лазим болса, шунчилик **пайдилини-веришкә** болиду дәп һесаплиди. Вақит өткәнсири, адәмләр йәр йүзидин көплигән **һайванатларни** мутлақ йоқитивәтти. Ахирқи 400 жилда **сәйяримиздин** һайванатларниң 118 түри, қушларниң 127 түри йоқилип кәтти. Қазақстанниң өзидила 100дин ошуқ өсүмлүк вә һайванатниң **йоқилип** кетиш ховупи туғулди. Һайванларни сақлап қелиш еһтияҗини адәмләрниң **чүшинишигә** нурғун жиллар керәк әмәс.

	Өсүмлүкләр	Һайванатлар
1	Баһар адониси	оғлақтумшуқ
2	...	...

7-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә еniқланған сөзләрни морфологиялик тәһлил қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-тапшурма. Қолайсиз һава райониң адәм тирикчилигигә қандақ зиян әкелидиғини тоғрилиқ топларда постер түзүңлар. Төвәндики сөзләрни тирәк ретидә пайдилинишқа болиду.

Чақмақ, торнадо, боран, мөлдүр, сөл, шувурған.

9-тапшурма. Йәр тәврәштин әң көп зәрдап чәккән әлләр тоғрилиқ әхбарат жиғиңлар.

10-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән оқуңлар. Язғучи кәйпиятиниң тәбиәт билән бағлиқ екәнлигини дәлилләңлар. Язғучи қандақ тәсвирий васитиләрни пайдиланған?

Чоңқур сайда ақидиған тағниң жүгәнсиз сүйи жил өткәнсири егиз дөңниң сеғиз тописини еқитип, кәйнигә хелила чекинип кәткән. Униң тапинида икки-үч өйниң орнидәк йәрдә пәйда болған көкүч мәйдан үч тәрипидин су қоршап турғачқа, әжайип чирайлиқ аралдәк көрүнәтти. У жилдин-жилға кәңийип, яқисида башлирини суға чилап өскән мәжнун таллар билән чирғанақ тикәнләр келинлашқанда, су ташқинини қирғаққа әвәтмәйдиған қорғандәк болуп кәткән. Мал туйиғи басмиғачқа, сайниң чөпи таза, булақтин орғуп чиқиватқан сүйи бәләкчә сүзүк. Бу сайда язлиқ тәтил түгәр йеқин пишидиған татлиқ бөлжүргәнни башқа йәрдин әсла учриталмайсән...

(*Турған Тохтәмов*)

11-тапшурма. "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларғажавап йезиңлар.

Баш бармақ — асасий мәсилә. Бүгүн дәристики өң асасий, баш мәсилә немә болди?

Ғожа малтақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм қилдим? Кимни хошал қилдим?

Оттура терәк — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим вә тәжрибә алдим?

Ғожа бөбәк — һәқиқийлик. Дәрис маңа яқтиму? Немиси билән?

Чимәлтәк — кәйпияти. Мән өзәмни дәристә қандақ сәздим?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УРПИ-АДӘТЛӘР

2-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УРПИ-АДӘТЛӘР

1–2-дәрисләр. БАЛИЛАР ОЮНЛИРИ ВӘ ДАРВАЗЧИЛИҚ

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң ярдимидә диққәт билән тиңшаңлар вә асасий пикирни таллапениқлаңлар.

Адәмниң сапаси тәрбийигә бағлиқ. Шуңа, әнъәнә тәрбийисидин айрилған заманивий мәдәнийәтни, адимийликни, инақ җәмийәтни тәсәввур қилиш қийин. Әлвәттә, бүгүнки заманивий дуния, кишиләрдин бәлгүлүк пән — мәдәнийәт билими болушнила әмәс, заманивий әсәбий сапа вә адимийлик қабилийәтниң болушини кәскин тәләп қиливатиду. Ундақта, биз бу қабилийәтни балиларда қандақ йетилдүримиз? Ата-бовилиримизниң “балилар оюнға қениши керәк!” дейишлиридә қандақ алаһидә сәвәп бар?

Швейцариялик психолог Пиаже “психика, туғма пишип йетилиштин, кейинки тәжрибидин кәлгән әмәс, бәлки һәрикәттин кәлгән” дегән нәзәрийәни оттуриға қойған. Буниңдин мәлумки, һәрикәт балиларниң әсәб тәрәққиятиниң асаси. Оюн балиларниң асасий паалийити. Йәнә бир җәһәттин, балилар оюнлири ноқул балиларни ойнитиш, көңлини ечишла болмастин, бәлки у мәлум психология илми нәзәрийәси асасида түзүлгән, балиларда мәлум әсәбий қабилийәт йетиштүрүшни аңлиқ нишан қилған, оюн ичигә һәрикәт, һәрикәт ичигә мәхсәт жуғуриветилгән. Шуңа, балилар оюнлири арқилиқ балиларни ойнитип, уларни йеңи билимгә, йеңи қизиқишқа егә қилғили, уларда паал турмуш позициясини йетилдүрүп, муһитқа маслишиш қабилийитини өстүргили, кәйпиятини тәңшәп, өзлүгини тонутуп; улардики йошурун қабилийәтни байқап, роһий тосалғуни көрситип, әсәбий давалашни бевасита әмәлгә ашурғили болиду.

Мәсилән, балиларниң тәпкүч оюни балилардики сәзгү — идрәкни тәрәққий қилдуриду. Диққәтни тәхсимләшни, бәдәнни һәрикәткә маслаштурушни үгитиду. Балиларға шәрәп — номус туйғуси бериду, балиларниң ирадисиниң йәккилигини пәрвишләп, вақит еңи билән риқабәт еңини өстүриду. Шуңа, тәпкүч ойнап өскән балилар шох, әқиллиқ һәм ғурурлуқ келиду. Бүркүт оюни балиларниң тил қабилийитини өстүрүп, уларни турмушқа әқил вә җасарәт билән йүзли-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нип, коллективни сөйүшни, иттипақ болушни, интизамға риайә қилишни үгитиду. Кәптәр ойнитиш оюни балиларниң сәзгү, идрәк, хатирә, хиял, тәпәккүр қабилийити билән мунасивәт қабилийитини өстүриду. Демәк, балилар оюнлиримиз шәкил вә мәзмун җәһәттики пәрқи билән балиларда психик қабилийәт йетилдүрүшни мәхсәт қилған. Охшашла тарихтики балилар оюни өз дәвридә уйғур балилирини тәрбийиләйдиған җанлиқ психология дәрисханиси болған. Уйғур балилири мошу дәрисханида психик мәслиһәт алған, өзлүгини тонуған, түрлүк оюн шәклидики коллективлиқ синақта, өзини өзи давалиған.

Балилар оюнлириниң шәкли һәрхил, мәзмуни чоңқур, әқлий билимләргә бай болуп, балиларниң һәр җәһәттин йетилишигә зор тәсир көрсәткән. Булардин дәвримизгичә йетип кәлгән, һәрқайси жутлардики тәбиий мәһәллә — наһийәләрдики балилар арисида һели һәм давамлишип келиватқан оюнлар хелә көп. “Лиңгир тақтақ” оюни, “Са алди” оюни, “Ақ таш, көк таш” оюни, “Таққа — туққа” оюни, “Дүм — дүм — дүм, ләббәй — ләббәй” (Мөкүшмәк) оюни, “Ямғур яғилақ” оюни, “Аптап чиқ” оюни, “Чөшүрән қайнайду” оюни, “Меһмандарчилиқ” (Ағича — айлам) оюни, “Ләглә́к учуруш” оюни қатарлиқлар буниң мисали. Буларни диққәт билән күзәтсәк, бу оюнларниң балиларниң әтраплиқ тәрбийилинишидә интайин чоң роль ойнайдиғанлиғини һис қилимиз.

(*Шәвкәт Һамут, “Шинҗаң гезити”*)

2-тапшурма. Соалларғаҗавап бериңлар.

1. Балилар оюнлириниң қандақ пайдиси бар екән?
2. Силәр қандақ миллий оюнларни билисиләр?
3. Тән тәрбийә дәрислиридә миллий оюнларға көңүл бөләмсиләр?
4. Җисманий оюнларниң пайдиси һәққидә немә билисиләр?

2.1-2. ИНТОНАЦИЯ

Җүмлини тәләппуз қилған вақиттики авазниң жуқури-төвәнлиги, узун-қисқилиғи вә күчлүк-аҗизлиғи **интонация** дәп атилиду.

Мәлумки, җүмлидә ипадиләнгән ой-пикиргә сөзлигүчи һәрхил мунасивәттә болуши мүмкин. Башқичә ейтқанда, җүмлидә сөзлигүчиниң түрлүк һиссияти, арзу-арманлири ипадилиниду. Мошуниңға бағлиқ интонацияниң асасий хизмити җүмлиниң умумий мәнаси билән униң түрлирини аҗритип, хәвәр, соал яки үндәш җүмлә болушини бәлгүләйду. Охшаш сөзләрдин тәркип тепип,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

охшаш ой-пикирни билдүридиған жүмлиләрму интонациясигә бағлиқ хәвәр, соал вә үндәш жүмлә болуп келиду. Интонацияниң бу хизмити пеилниң мәйил категорияси билән мунасивәтлик:

Дәрис башланди.
Дәрис башландиму?
Дәрис башлансун!

3-тапшурма. Венн диаграммисиниң ярдимидә балилар оюнлириниң икки түрини селиштуруңлар: 1- тордики балилар оюнлири; 2-миллий жисманий оюнлар.

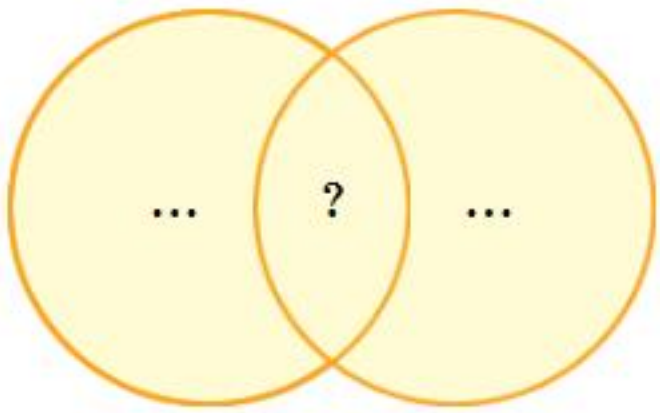

4-тапшурма. Төвәндәберилгән балилароюнлирини интонация билән оқуңлар, оюн қаидилиригә көңүл бөлүңлар.

“Дүм-дүм” оюни

Бу оюнни, адәттә, балилар топлишип ойнайду. У көпинчә кәчлик тамақтин кейин ойнилиду. Униңда уюштурғучи балилардин бирсини тутуп, униң бешини тизиға қоюп, чапан яки көйнәкниң етиги билән пүркәп туруп башқиларни мөктүриду. “Дүм-дүм” болғучиниң дүмбисигә йеник думбалап:

— Дүм-дүм-дүм.
— Ләббәй, Ләббәй, Ләббәй!
— Ата-анаң нәдә?
— Әски саманлиқта!
— Немә қиливатиду?
— Аш етиватиду!
— Маңа қени?
— Тахта бешиға қойсам, қарға чоқуп кетипту.
— Маң! Қарғаңни тутуп кәл! — дәп қошақ ейтип, балини қоюветиду. Әгәр у балиларни йошурунған жайидин тутуп келәлисә, тутулғини “дүм-дүм” болиду. Әгәр туталмиса, өзи давамлиқ “дүм-дүм” болиду.

Ләгләк учуруш оюни

Ләгләк учуруш уйғур балилириниң қедимий оюнлириниң бири. Уйғур балилири ләгләкни, адәттә, қәғәз, чиғ, өрүк йелими яки

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

буғдай унидин ясалған йелим вә жип қатарлиқлар билән ясайду. Ләгләкниң шәкли һәрхил болиду. Улар, адәттә, ләгләкни баһар пәслидә учуриду. Хилму-хил ләгләкниң асманға көтирилишиму йеза-қишлақларға баһар кәлгәнлигини намайән қилиду. Балилар бу оюнни ойниғанда кимниң ләглиги әң егиз учса, шу бу оюнда әң яхши маһарәт көрсәткән һесаплиниду. Бу оюн балиларниң роһини көтирип, жисманий сағламлиғини ашурушта чоң роль ойнайду.

5-тапшурма. Жүплишиңлар, өзәңлар билидиған оюнлар һәққидә диалог түзүңлар вә балилар билән бөлүшүңлар.

6-тапшурма. Икки топқа бөлүнүп, "Тор оюнлириға қариғанда жисманий миллий оюнларниң пайдиси көп" мавзусидапикир муназириси уюштуруңлар. Өз пикриңларни дәлилләш үчүн илмий турғудин дәлилләнгән фактларни жиғиңлар, музакирә жәриянида ипадилик сөзләшкә диққәт қилиңлар.

7-тапшурма. "Ой қозғаш" усули.

"Дүм-дүм" оюниға диққәт қилиңлар, қандақ ойлайсиләр, бу оюн балиларда қандақ яхши хисләтләрни шәкилләндүриду? Немә үчүн шундақ ойлайсиләр? Дәлилләңлар.

8-тапшурма. Узақ тәнәпустаяки тән тәрбийә дәрисидә төвәнки балилароюнини муәллим билән биллә ойнаңлар, униң пайдиси һәққидә биливелиңлар.

"Ақ таш, көк таш" оюни

Буниңда бир яки бирқанчә бала қалған балиларни оюнға мундақ қошақ ейтип чиллайду:

Ақ таш, Көк таш,
Дәриядики сүзүк таш.
Ойнайдиған бала барму?
Еғилиңда кала барму?

Үнлүк, ритмлиқ ейтилған бу қошақни аңлиған балилар өйлиридин жүгрәп чиқип топқа қошулуп, мәлум дәрижидә топланғандин кейин, өзлири әң яхши көридиған көңүллүк паалийәтлирини башлайду. Бу балиларни инақлиқ, иттипақлиқ, уюшчанлиқ тәрбийисигә егә қилишта бәлгүлүк қиммәткә егә.

9-тапшурма. Уйғур дарвазчилиғи һәққидә немә билисиләр? Мәтинни оқуп чиқиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дарвазлиқ — уйғурларниң узақ тарихқа вә миллий алаһидиликкә егә болған әнъәнивий оюнлириниң бири болуп, униң тарихий мәнбәлиригә нәзәр салғанда уйғурлар қедимқи Көк Тәңригә болған сиғиниш вә йүксәк һөрмитини ипадиләш үчүн йәрдин муәлләқ туридиған егиз дарларни бағлап өзлириниң көккә интилиш роһини ипадилигән.

Уйғурларниң иптидаий қаришида дар үстигә (тәхтираван) чиқиш гояки Тәңри маканиға чиққанлиқ һесаплинатти. Шуңа хәлиқниң арисида дарға чиқидиған дарваз алаһидә улуқланған вә муқәддәсләштүрүлгән, һәмдә дарға чиқиш тәнтәнилик мәрасим шәклидә өткүзүлгән.

Бүгүнки күндиму, уйғур дарвазлиғи ялғуз уйғурлар арисида мәдһийилинипла қалмастин, пүткүл дуния әһли арисидиму мәдһийиләнмәктә, һазирқи заман уйғур дарвазлиғини хәлқарада тонутқан мәшһур дарваз Адил Һошур, әйнә шу мәдһийиләрни вужутқа кәлтүргүчи уйғур палванларниң бири.

Канаданиң Торонто шәһиридә өткүзүлгән хәлиқара фильм фестивалида "Пәләк шаһи" намлиқ һөжҗәтлик фильмда Адил Һошурниң кишини һәйран қалдуридиған маһарәтлири көрситилип, һәрқайси җайлардин кәлгән тамашабинларниң жуқури баһасиға еришти. Техиму муһими, мәзкүр фильм тунҗа қетим дуния фильм фестивалиға қатнашқан уйғур һөжҗәтлик фильми һесаплинип, тарих бәтлиридин орун алди. У бирнәччә дүркүн дуниявий Гиннес рекордини йеңилиған дарваз.

Һәқиқәтән, пүтүн дуния уйғурлири пәләк шаһи Адил Һошурдин пәхирлинидиғанлиғини вә униң пәләк үстидә үзлүксиз уйғур намини Тәңри маканиға көтирип чиқишиға тиләкдаш екәнлигини билдүриду.

10-тапшурма. Тор бәтлиридин уйғур дарвазчилиғи һәққидә әхбаратларни жиғип, рефератйезиңлар.

11-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгәнлириңлар келәчәктә силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3–4-дәрисләр. ӘДӘП-ӘХЛАҚ АДӘТЛИРИ

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң оқуп бериши арқилиқ диққәт билән тиңшаңлар.

Хәлқимиздә аилә мәдәнийити

Аилә мәдәнийити бир милләт мәдәнийитиниң муһим тәркивий қисми. Бизниң аилә мәдәнийитимиз һәм шундақ. Узақ тарихий тәрәққият жәриянида шәкилләнгән һазирға қәдәр турмушимизда өз қиммитини жарий қилип келиватқан бу мәдәнийәт хәлқимизниң хаслиғини, бир пүтүн мәдәнийәт системисини, эстетикилиқ еңини, мүҗәз-хулқини, аң қатлимини тәтқиқ қилишта муһим әһмийәткә егә. Төвәндә бу мәдәнийәтниң қисмән тәрәплири һәққидә тохтилип өтимиз.

Меһманларни һөрмәтләш. Хәлқимиз әзәлдин меһмандост хәлиқ. Биздә өйгә кәлгән һәрқандақ кишиниң мәртивиси жуқури-төвән, туққанчилиқ мунасивити бар-йоқи, йеқин яки жирақтин кәлгән болсун, қизғин күтүвелиниду. Әрләр қол елишип, аяллар үзини-үзигә йеқип теч-аманлиқ соришиду. Меһман башлайдиған өй дайим пакиз, рәтлик жабдуп қоюлиду. Меһманлар көрпә үстигә башлиниду, андин дуа қилишип, қайтидин орнидин туруп аманлиқ соришиду вә қайтидин өз орнида әдәп билән олтириду. Өйниң төри хәлқимизниң нәзәридә әдәп-әхлақ, иззәт-һөрмәт чүшәнчилири билән бағланған болуп, у меһманни әзиз билгәнликниң бәлгүси. Бу узақ тарихий тәрәққият жәриянида шәкилләнгән, һәммә кишиниң аңлиқ һәрикитигә айланған аилә мәдәнийитиниң муһим тәркивий қисми һесаплиниду.

Меһманниң қолиға су бериш. Қол жуюш башқа милләтләргә ортақ болсиму, лекин хәлқимизниң меһманниң қолиға су бериш адити өзгичә. Кәлгән меһманға дастихан селиштин бурун қолиға су берилиду. Меһман көп болса, су бериш өйниң оң тәрипидә олтарған кишидин башлиниду. Меһман қолини жуюп болғандин кейин һәшқалла ейтип миннәтдарлиғини билдүриду. Бу узақ заманлардин буян давамлишиватқан вә мукәммәл қаидә болуп шәкилләнгән адәт.

Меһманға тамақ тартиш. Меһманға тамақ тартиштиму муқум шәкилләнгән қаидә бар, өйниң төридә ким олтарған болса, тамақ шу кишидин башлап қоюлиду. Тамақ сунуп бәргүчи меһманниң алдида жүкүнүп олтирип, тамақни меһманға әдәп билән суниду. Меһманму тамақни икки қоллап иззәт билән алиду. Өй егиси меһманларни тамақни йейишкә дәвәт қилип, төрдики меһман тамаққа қол узатқандин кейин башқилар тамаққа қол узатиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өй егиси меһманлар узап болғичә баштин-ахир меһманларниң хизмитидә болиду.

Аилә әзалири җәм болуп тамақлиниш. Аилә әзалири һейт-айәм күнлири җәм болуп тамақлиништин сирт, дәм елиш күнлириму чоң өйгә җәм болуп, тамақ йегәч бир-бириниң әһвали, турмуши һәққидә пикирлишиду. Қийинчилиқта қалғанларға ортақ күч чиқирип ярдәм қилиду, көңлигә тәсәлла беришиду. Чоң өй уларниң уюшуш күчини ашуридиған муһим орун һесаплиниду.

Аилә мәдәнийити аилә әхлақи, җәмийәт мәдәнийити, җәмийәт әхлақини шәкилләндүриду. Улар бир-бирини толуқлайду. Бир-бирини илгири сүриду.

(*Шинҗаң хәлиқ радиостанцияси*)

2-тапшурма. Мәтиндә берилгән әдәп-әхлақ қаидилири силәрниң аиләңларда қайси дәриҗидә сақланған? Йәнә қандақ аиләвий әнъәнигә айланған рәсим-қаидиләрни билисиләр? Пикир алмаштуруңлар.

3-тапшурма. Тиңшиған мәтинниң давами ретидә топларда өз ара мәслиһәтлишип, "Меһманларни узитип қоюш" һәққидә ейтип бериңлар.

2.3-4. ЛОГИКИЛИҚ УРҒУ

Сөз урғуси сөздики бир созуқ тавушни, боғумни пәриқлисә, логикилиқ урғу жүмлидики бир сөзни пәриқләйду. Жүмлидә логикилиқ урғу чүшкән сөз мәна җәһәттин күчийиду, йәни у сөз башқа сөзләрдин тәләппуз арқилиқла әмәс һәм мәнавий жүки, әһмийити җәһәттинму пәриқлиниду. Логикилиқ урғу арқилиқ сөзлигүчиниң һиссиятини, немигә әһмийәт бериватқанлиғини байқашқа болиду. Бир жүмлидики қайси сөзгә әһмийәт берилсә, шу сөзгә логикилиқ урғу чүшиду. Мәсилән, ***Мән*** *әтә китапханиға автобус билән баримән* дегән жүмлидә логикилиқ урғу ***мән*** дегән сөзгә чүшүп, әтә китапханиға башқа бирсиниң әмәс, бәлки өзиниң баридиғанлиғи тәкитләнгән.

Мән ***әтә*** *китапханиға автобус билән баримән* дегән жүмлидә логикилиқ урғу ***әтә*** дегән сөзгә чүшүп, китапханиға башқа күни әмәс, сөзлигүчиниң дәл әтә баридиғанлиғи муәййәнләштүрүлгән.

Мән әтә ***китапханиға*** *автобус билән баримән* дегән жүмлидә логикилиқ урғу ***китапханиға*** дегән сөзгә чүшүп, сөзлигүчиниң башқа жайға, мәсилән, театрға әмәс, китапханиға баридиғанлиғи тәкитләнгән.

Мән әтә китапханиға ***автобусбилән*** *баримән* дегән жүмлидә логикилиқ урғу ***автобусбилән*** дегән сөзләргә чүшүп, сөзлигүчиниң китапханиға метро, троллейбусяки такси билән әмәс, автобус билән баридиғанлиғи қәйт қилинған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтинни ипадилик оқуңлар. Жүмлиләрдики логикилиқ урғу қоюлидиған сөзләрни бәлгүләңлар.

Салам бериш — пәриз, илик елиш — қәриз

Саламлишишта һәр милләтниң өзигә хас алаһидилиги бар. Уйғурларму шулар жүмлисидиндур. Бизниң саламлишиш қаидимиз бойичә салам бәргүчи: "Әссаламу әләйкүм" десә, уни қобул қилғучи: "Ваәләйкүм әссалам" дәп қол елишип көрүшиду. Улар андин кейин бир-биригә: "Саламәтмусиз? Әһвалиңиз яхшиму? Бала-чақиңиз аманму? Сизгә тиничлиқ һәм хатиржәмлик тиләймән" дегәнгә охшаш сәмимий гәпләрни ейтишиду. Биз саламлишиш қаидимиз арқилиқ яхши тиләк-арзулиримизни билдүримиз. Мошуниң өзи хәлқимиздә саламлишишниң қанчилик чоңқур мәнаға егә екәнлигини көрситиду. Ата-бовилиримиз бу қаидини әдәп-әхлақ, мәдәнийәтниң өлчими сүпитидә қобул қилип: "Салам бериш — пәриз, илик елиш — қәриз" дәп тонуған. Шуңлашқиму бу алий пәзиләткә варислиқ қилип, уни сақлаш һәм давамлаштуруш — бүгүнки әвлат алдидики муһим вәзипиләрниң бири.

Саламлишиш асасән кочиларда тонушларни учратқанда, һөрмәтлик адәмни көргәндә, тонуш болмисиму, қери-пешқәдәмләрниң йенидин өткәндә әмәлгә ашурулиду. Көпчилик жәм болған сорунларға кәлгәндә яки қол елишип көрүшүш мүмкинчилиги йоқ жайларда қолни көксигә қоюп "Әссаламу әләйкүм" дәп өтүп кәтсә купайә. Саламлишишта кимниң балдур салам беришиму диққәткә сазавәрдур. Униң қаидиси бойичә, оқуғучилар — устазларға, йеши кичикләр — чоңларға, атлиқ адәм — пиядә маңғучиларға, өйгә киргәнләр — өйдикиләргә, мәртивилик кишиләр — адәттики кишиләргә, мәнсәпдарлар хизмәтчилиригә авал салам бериши керәк.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Яшлар чоңлар билән учрашқанда һөрмәт йүзидин “Әссаламу әләйкүмдин” кейин “ана”, “таға”, “ака”, “һәдә” сөзлирини қошуп ишләтсә болиду. Кишиләр билән көрүшкәндә сәмимий очуқ чирай, көзни көзгә тиккән һалда саламлишиш лазим. Наилаж қол узитиш яки мәҗбурийәт терақисидә саламлишиш — әдәпсизлик, һакавурлуқ аламити. Адавәтлишип қалған адәм биләнму иллиқ саламлашсиңиз, мунасивитиңлар яхшилинип, иттипақлиғиңлар күчийиши мүмкин.

Шуни әстә тутуш лазимки, саламлишиш вә көрүшүштә салам бәргүчи: “Саламәтмусиз?”, “Яхши туруватамсиз?”, “Өй-ичи, балачақа течлиқму?”, “Өй-сәнгә бериң” десә, салам қобул қилғучи: “Худаға шүкри. Өзиңиз сақ-саламәт турдиңизму?”, “Өйдикиләргә салам ейтиң, саламәт болсун!”, “Пәйти кәлгәндә йоқлап кетәрмән” дегәнгә охшаш тәкәллуп сөзлирини пайдиланғини әвзәл. Бир тәрәп һал-әһвал сориса, йәнә бир тәрәпниң жим турувелиши көрүшүш кәйпиятини суслаштуриду. Шуңлашқиму саламлишишниң қизғин, сәмимий һәм роһлуқ болғини яхши. Уйғурларда көрүшүшниң бирнәччә түрлири можут.

(*www.izbasar.com*)

5-тапшурма. Мәтин бойичә жүп болуп бирнәччә очуқ вә йепиқ соалларни тәйярлаңлар. Соаллириңларни хошна жүпләр билән алмаштуруп, жавап бериңлар.

6-тапшурма. “Рольлуқ оюн” усулини пайдилинип, төвәндики мәтинләрни диалогқа айландуруңлар.

- Саламлишишниң түрлирини топларда сәһниләштүрүңлар вә тамашә қилиңлар;
- бир-бириңларниң маһаритигә баһа беришни унтумаңлар;
- қәһриманлар сөзлиридә интонациягә көңүл бөлүңлар;
- рольға киргәндә үз һәрикитигә, жүрүш-туруш һәрикитигә алаһидә көңүл бөлүңлар.
- бир-бириңларниң жүмлидики қайси сөзгә көпирәк әһмийәт бериватқиниңларни байқап көрүңлар.

Икки қоллап көрүшүш. Бу ислам диниға етиқат қилидиған көплигән милләтләргә ортақ болуп, һәр икки тәрәп қолниң алиқинини бир-бириғә жипсилаштуруп, бирнәччә қетим қол елишиду. Бу өз ара достлуқниң, сәмимийәтниң бәлгүсидур.

Қол берип көрүшүш. Бу — дуниядики барлиқ адәмләргә хас, хәлиқарида умумлашқан көрүшүш. Буниңда һәр икки тәрәп оң қолини бир-бириғә узитип, жүпләштүргәндин кейин бирнәччә қетим йеник силкийду. Бу жәриянда қолни қаттиқ сиқип, ағритиш —

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қопаллиққа, әдәпсизликкә ятиду. Мундақ көрүшүштә аялларниң тәшәббусисиз әрләр биринчи болуп қол узатмаслиғи керәк.

Қучақлишип көрүшүш. Қериндашлар, яру-бурадәрләр, өз ара қәдирдан кишиләр узақ вақит айрилип, қайта учрашқанда қучақлишип көрүшиду. Буниң қаидиси: әрләр билән әрләр, аяллар билән аяллар, ана билән бала, ата билән бала, ака-ука, һәдә-сиңиллар вә тәңтушлар қучақлишип көрүшиду.

Сөйүшүп көрүшүш. Ата-анилар балилири билән, ака-ука, һәдә-сиңиллар, әң йеқин қериндашлар, яру-бурадәрләр узақ айрилишип, дидарлашқанда сөйүшүп көрүшиду. Йәнә келип бир-бириниң мәңзигә яки пешанисигә сөйүшигә болиду.

Аяллар билән аялларниң көрүшүши. Уруқ-туққан вә өз ара йеқин болған аяллар көрүшкәндә бир-бирини йеник қучақлап, мәңзини мәңзигә яқиду. Мундақ пәйттә чоңирақлар қизларниң пешанисигә яки мәңзигә сөйиду. Натонуш яки анчә тонуш болмиған аяллар көрүшкәндә һәр икки тәрәп қоллириниң учлирини бир-бириگә тәккүзүп, бешини сәл егип, аманлиқ соришиду.

Чоң яштики кишиләрниң балилар билән көрүшүши. Чоң яштики кишиләр йеқинлириниң өйигә барғанда балиларниң роһини көтириш вә уларға көрүшүш қаидисини үгитиш үчүн пешанисигә сөйиду яки баш-көзини сийпап қойиду. Адәттә, саламлишиш пәйтидә кичикләр чоңлардин бурун қол узатмаслиғи керәк.

7-тапшурма. “Чоңларға һөрмәт — әдәп-әхлақниң бәлгүси” дегән мавзу асасида кластер түзүңлар. Һөрмәт-иззәткә қандақ хисләтләрникиргүзүшкә болидиғинини әскә елиңлар.

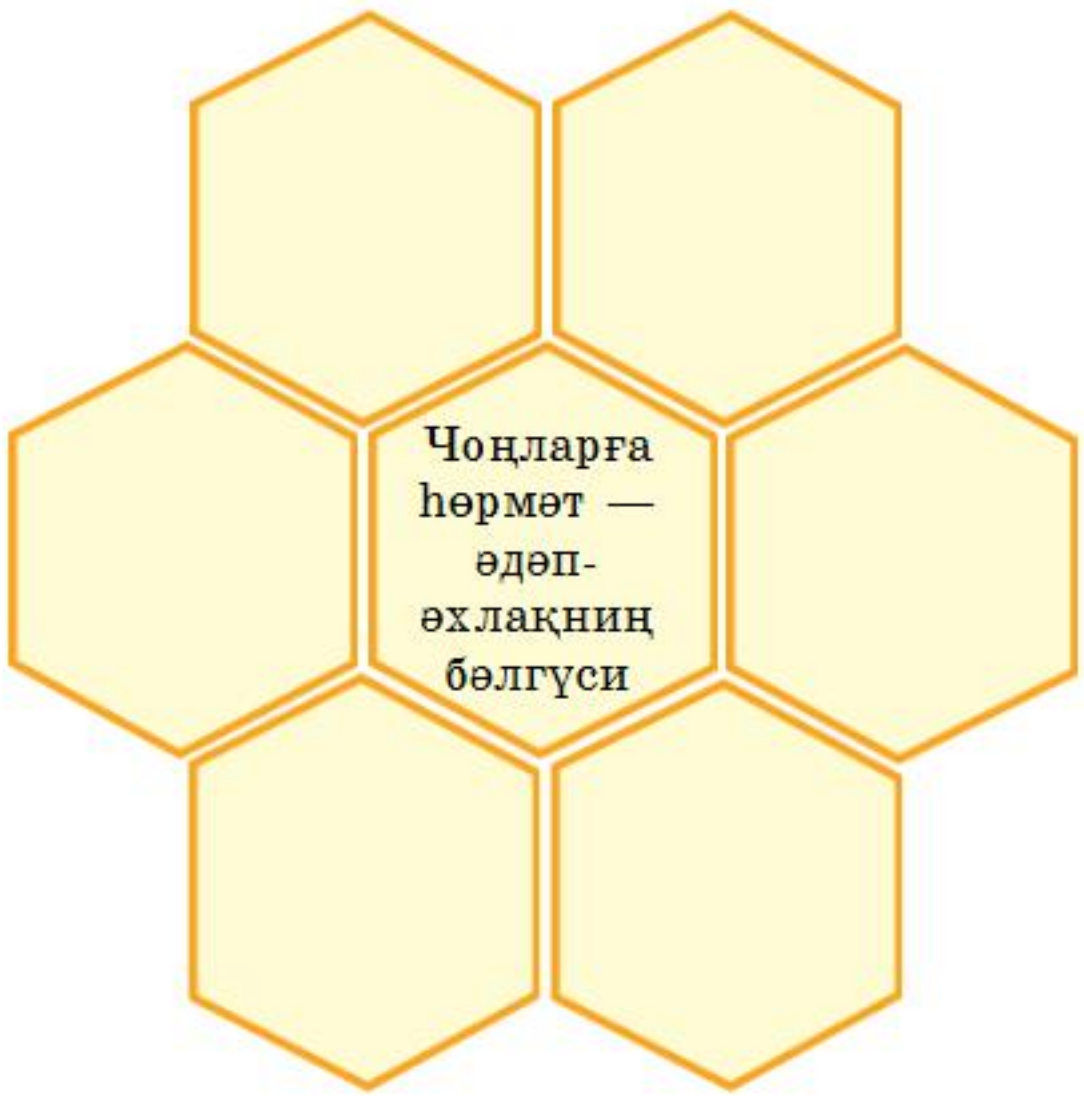

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар вә мәзмунини чүшинивелиңлар. Тирәк-схема сизиш арқилиқ ялғанчилиқниң түрлирини ажритип көрситиңлар. Уларниң һәрбиригә әмәлияттинмисалларкәлтүрүп дәлилләңлар.

Ялғанчилиқниң әң көп учрайдиған түри

Ялғанчилиқниң заманимизда әң көп учрайдиған түри һәққидә мундақ **дейилгән:** Сөзидә турмаслиқ, вәдисигә хилаплиқ қилиш дунияда һәммә адәм өч көридиған ялғанчилиқ болуп, бу илләт **кимдә** болса, шу адәм яхшилиқ **күтүшкә** яримайдиған, ишәнгили болмайдиған, ярамсиз адәм һесаплиниду. Бундақ адәм өзигә вә башқиларға нурғун зиянларни кәлтүриду. Вәдигә вапа қилмаслиқ, ләвз қилған ишқа егә болмаслиқ иманниң ажизлиғидин дерәк беридиған мунапиқлиқ **характерға** егә ялғанчилиқтур. Пәйғәмбәр әләйһиссалам мунапиқлиқниң аламәтлирини баян қилип: "Мунапиқлиқниң бәлгүси үч болуп, улар: ялған сөзләш, вәдигә хилаплиқ қилиш, **аманәткә** хиянәт қилиш" дәп көрсәткән. Мана бу үч иш ишәнчини йоқитишниң амилидур. Инсан келишим түзсә, келишимигә риайә қилиши, бирәр ишқа вәдә қилған болса, униңға вапа қилиши лазим. Вәдигә вапа қилиш инсаний гөзәл әхлақ болса, вәдисигә хилаплиқ қилиш бәкму қаттиқ рәзилликтур. Шуниң үчүн **Қуръан кәримдә** сахтилиқтин агаһландуруп, вападарлиққа үндәйдиған айәтләрниң көп болғанлиғи һәжәплинәрлик әмәс. Кишиләр вәдисигә вапа қилиш йолида охшашмиған тәғдир-қисмәтләрни бешидин кәчүрүши мүмкин. Чүнки төлинидиған бәдәл еғир болуши мүмкин. Өзидә сәгәк мейә билән улуғвар қәлбни **мужәссәмләштүргән** адәм чоқум вәдисигә вапа қилиду.

9-тапшурма. Пәриқләндүрүлгән сөзләрдики үзүк тавушларниң маслишишиға көңүл бөлүп, тәһлил қилиңлар.

10-тапшурма. "Заманивий балиларәдәп-әхлақ қаидилиригә риайә қиламду?" дегән мавзуда өз алдиңларға пикир йезип көрүңлар. Ейтқан пикриңларға дәлилләрни кәлтүрүшни унтумаңлар.

11-тапшурма. Мәшрәп — уйғурларда қедимидин келиватқан миллий әнъәнилиримизниң бири. Кишиләрни тәрбийиләштә мәшрәпниң роли наһайити чоң болған. Әхбарат васитилиридин пайдилинип, мәшрәп һәққидә рефератйезип көрүңлар вә уни синипта қоғдаңлар.

12-тапшурма. "Өзәңгә тилигәнни башқиларға тилә" усулини пайдилинип, дәсләп 20–30 секунд ичидә әдәп-әхлаққа бағлиқ өзәңларға тиләкләрни ойлаңлар. Андин өз жүпүңларниң қолини елип, өзәңларға тилигән тиләкләрни жүпүңларғиму ейтиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

13-тапшурма. “Йеникләштүрүлгән ениқлима” усули арқилиқ өтүлгән мавзуни хуласиләп,берилгән аталғуларни аддийлаштурупейтип, чүшәндүрүңлар.

Өтүлгән мавзу бойичә муһим аталғулар:
Әдәп-әхлақ —
Меһман күтүш —
Саламлишиш —
Ялғанчилиқ —
Интонация —

5–6-дәрисләр. ҺҮНӘР-КӘСИП АДӘТЛИРИ

1-тапшурма. Сөһбәт уюштуруш.

• “Һүнәр-кәсип” дегән аталғуни қайси пәнләрдә пайдиландиңлар?
• Һүнәр-кәсип адәтлири дегәнни қандақ чүшинисиләр?
• Уйғурларниң миллий һүнәрвәнчилиги яки кәспи һәққидә немә билисиләр?
• Төвәндики һүнәр-кәсипкә бағлиқ аталғуларға ениқлима берип көрүңлар: деханчилиқ, бағвәнчилик, түгмәнчилик, очилиқ, чарвичилиқ, қол һүнәрвәнчилик вә б.

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Деханчилиқ

Уйғурлар хелә бурунла шәһәрлинип, очилиқ, чарвичилиқтин тәдриҗий деханчилиқ вә қол һүнәрвәнчиликкә йүзләнгән. Улар иптидаий тирикчиликтин аста-аста олтирақлишип, деханчилиқ егилигини бәрпа қилған. Терилғу ашлиқлар: буғдай, арпа, сулу, көмүқонақ, гүрүч, терик, маш қатарлиқ данлиқ зираәтләрни териштин ташқири, теримчилиқ сайманлириниму ихтира қилған. Деханчилиқ сайманлири: сапан-терә соқа, қош, боқуса, тармақ, сөрәлмә тахтай, тулуқ, кәтмән, күрәк, яғач ара, оғақ, чалға, өткәмә, ғәлвүр вә башқилардин ибарәт.

“Буғдай” териш үчүн бенәм вә өлкә егилик йәрләр нишан қилиниду. Бенәм сөзи — йәр нәм әмәс, суғириш шәрт-шараитлиридин мәһрум дегән мәнани билдүриду. У йәрләр пәқәт көктин яққан ямғур вә қишлиғи қелин чүшкән қарға еһтияҗлиқ болғачқа, толирақ тағ ғоллири, идир-етәклиридин ибарәт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Өлкә" дегәндә дала, етизлиқларға терилидиған, йәни суғирилидиған сүйи, ериқ-өстиңи бар йәрләр нәзәрдә тутулиду. Өлкә зираитидики тәйярлиқ вә қол селиш тәдбирлири мундақ: деханлар һәммидин илгири уруқлуқ данни үгүт қилип ора, саңларда яхши сақлайду, ат-улақлириниң боғажаваң, үзүлгән тиркиш, сунған кәшкинлирини ислаһ қилиду, қишичә ат-улақ, өкүзлирини яхши беқип күтиду. Қар ерип, йәр өпкидәк әкчиши билән йәргә сапан-соқа, қош селип ағдуриду. Андин тирна-тармақ селип һайдалған йәр бетини бир қур тәкшиләйду вә кәйнидинла уруқ чечип, көмүлмәй қалған данлирини сөрәлмә тахтай арқилиқ бастуриду. Ашлиқ майсә болуп, бир ғерич өскәндә суғирилиду. Ашлиқ бой тартип башақ чиқириш алдида "тәжгә сүйи" дәп йәнә бир қетим суғириду. Ашлиқ дан тутушқа башлиғанда дан сүйи дәп ахирқи новәт суғирилиду. Бу жәриянда ашлиқ арисида үнүп чиққан ява буя, кәкри вә қаримуқлар жулуп ташлиниду. Ундақ қилмиғанда тәйярланған аш-нан керик болуп қалиду.

(*М. Зулпиқаровниң "Уйғур өрп-адәтлири" китавидин*).

3-тапшурма. Мәтиндики асасий тирәк сөзләрни еniқлаңлар. Бу сөзләр билән жүмлә ойлап йезиңлар. Жүмлиләрниң дурус түзүлүшигә көңүл бөлүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар. Әждатлиримиз каризларни қандақ изгү мәхсәт билән кәшип қилған? Йәр асти каризлирини селишниң зәрүрлүги немигә бағлиқ дәп ойлайсиләр?

Турпан каризлири һәққидә

Кариз — Турпанда яшап өткән әждатлиримизниң йүксәк әқил-параситиниң жәвһири болупла қалмай, су иншаити қурулуши тарихидики бүйүк абидә һәм дуниявий кәшпият, әң муһими, дуния мәдәнийәт ғәзнисигә қошулған өчмәс төһпә.

Кариз қурулуши инсандин зор пәм-парасәт, жуқури маһарәт, қол әмгәк күчи, ирадә һәм сәвирчанлиқни тәләп қилидиған инчикә иншаәт болуп, у арқилиқ йәрниң чоңқур қатлимидики су йәр

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

асти ериқлири арқилиқ һаҗәтлик җайларға йәткүзүлиду. 1986-жили Тохсун наһийәсиниң Көржәй базиридин қия ташқа оюлған бир хәритә тепилған. Униңда еқинлар, көлләр вә иптидаий каризларниң симаси өз әксини тапқан. Әйнә шуниңға асасланған һалда Чин сулалисиниң ахирқи жиллирида яшап, тәтқиқатчилиқ қилған тарихшунас алими Ваң Говий өзиниң "Ғәрбий диярдики каризларни тәкшүрүш" намлиқ китавида "Шинҗаңдики каризлар буниңдин 2000 жил илгири Хан сулалиси дәвридә можут болған" дәп язиду. Мәрһум алим Абдушүкүр Муһәммәтимин "Қедимий Мәркизий Азия" намлиқ әсәридә "Каризчилиқ — Азиядики қурғақ районлар аһалисиниң йәр суғиришидики муһим бир усули болуп, у сақ-сарматин қәбилилиридә хелә убдан умумлашқан". Ғариз (кариз) дәп нам алған вә ғарлар, билән өңкүрләргә туташтурулған бу хил йәр асти канал системиси кәң су коридориниң тохри-сақлар яшиған қисмида, Турпанда, Алан қәбилилири истиқамәт қилған Кавказда өзиниң тинич үлгисини көрситиду" дәп ипадилигән.

1980-жили Америка гезитлириниң биридә "Дунияда үч кәшпият бар: улар — Мисир пирамидиси, Сәддичин сепили вә кариз" дәп тәкитләйду.

Ривайәтләрдә "кариз" дегән сөз уйғурчә "кар — иш, әмгәк", "из — әмгәкниң нәтиҗиси" дегән мәнани билдүргән" дәп шәрһиләнгән. 1957-жилдики мәлуматларға асаслансақ, Турпан каризлириниң сани 1237 болуп, умумий узунлуғи 6000 километрдин ашқан. Әнди өткән әсирниң 50-жиллирида каризлар сүйиниң тартилип кетиши 50 пайизға, қуруп кетиши 53 пайизғичә йәткән. 1987-жили Турпандики сүйи бар каризлар сани — 824кә, 1990-жили — 725кә, 2000-жили 446гә, һазир 404кә чүшүп қалған.

(*www.ejdad.com*)

5-тапшурма. Уйғурларниң қол һүнәрвәнчилигигә бағлиқ немә билисиләр? Улар қандақ һүнәрләрни өзлиригә кәсип қилған?

Төвәндики мавзуларни асасқа елип, алдин-ала тәйярлиған әхбаратиңлар билән топларда постер түзүңлар вә уни қоғдаңлар.

- Гиләм тоқуш
- Кәштичилик
- Зәргарчилиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Мискәрлик
- Допичилик
- Қасқанчилик
- Матачилик
- Төмүрчилик

6-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп оқуп, қол һүнәрвәнчилигигә аит аптава вә чилапчини қандақ пайдилиниш қаидисигә көңүл бөлүңлар. Топларда уни сәһниләштүрүп көрситиңлар.

Аптава вә чилапча

Аптава вә чилапча — **йосунлиримиз** ичидики тарихи нисбәтән узун, әждатлиримиз башқа дөләт, милләт мәдәнийитидин мустәсна һалда барлиққа кәлтүргән, чоң-кичик сорунларда пайдилинидиған турмуш буюмлиридур. Һәр түрлүк мәрасим-паалийәтлиримиздә яки адәттики меһмандарчилиқ ишлиримизда меһман өйгә киргәндин кейин, өй-ичи, бала-чақа, нәврә-чәвриләрниң хатиржәмлиги үчүн дуа бериду. Шуниңдин кейин саһипхан **бир қолиға** аптава, **йәнә бир қолиға** чилапча тутуп, мүрисигә лөңгә артип, меһманниң қолиға су алиду. Бу пәйттә у иңишкән һалда, суни үч яки бәш қетим аз-аздин бөлүп қуюши керәк.

Аптава чөгүндин бойиниң сәл егиз, узунчақ болуши билән **пәриқлиниду** . Йәни егизлиги 30—50 сантиметр келиду. **Оттура қисмиға** нәқишләр чүширилгән. Баш қисми тутқучиға четиқлиқ болуп, су қуйған яки төккән чағда ағзиниң чүшүп кетишидин сақлайду. Аптава жоғиси наһайити нәпис, әгмә шәкилдә ясилиду. Су чүшидиған қисмида **непиз тилчақ** болиду. У қолға су алғанда, суниң **көп чүшүп** яки **чачирап кетишиниң** алдини алиду. Шундақла исрапчилиққа йол қоймайду.

Чилапча — чөриси егиз, оттуриси пәсирәк, жумилақ, чәмбәрсиман шәкилдә ясилиду. Диаметри 30—40 сантиметрни тәшкил қилиду. Қурулма жәһәттин футбол стадониға охшап кетиду. Қуюлған суниң жиғилип, бир йәргә чүшүши үчүн қолайлиқ. Оттурисида чирайлиқ нәқишләнгән һәрә көнигигә охшап келидиған япқуч орунлаштурулған. Япқуч суниң әтрапқа чачирап кетишигә йол қоймайду. Чилапчиниң су жиғилидиған қисми анчә чоң болмайду. У суни (жуюндини) чапсан-чапсан төкүп, тазилап туруш мәхситидә шундақ ясалған.

(*“Қаидә-йосунлиримиз” тор бетидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. Мәтиндики пәриқләндүрүлгән сөзләргә логикилиқ урғу қоюп, оқуп көрүңлар. Жүмлиниң дурус оқулғанлиғиға баһа бериңлар.

8-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп, жүмлиләрдә асасий әһмийәт беришкә лазим дәп тапқан сөзләрниң астиға сизиңлар. Жүмлиләрни ипадилик оқуңлар.

Қасқанчилиқ

Уйғурларниң таам тәйярлаш сайманлириниң ичидә қасқан алаһидә орунда туриду. Уни адәттә манта, хошаң, жута вә башқа һода пиширилидиған таамларни тәйярлаш мәхситидә пайдилиниду. Қасқанни ясаш үчүн асасән йәрлик қаратерәк яғичи (тағ теригі яримайду), жип, шойна, хам мата лазим болиду. Тахтийиниң кәңлиги — 12 сантиметр, қелинлиғи 6 миллиметр келиду. Чәмбәр диаметри 60 сантиметр әтрапида болиду. Тахтай қуруқ болса, бир тәвлүк суға чилинип, ширшим қилиниду. Отқа қиздурулуп, чәмбәр шәклигә кәлтүрүлгәндин кейин икки учи шойна билән четилиду.

Қасқан ичигә 4 миллиметр қелинлиқта, 1 сантиметр кәңликтә тилинған шада яғачлар 1 сантиметр арилиқ қалдуруп, шойниға улиниду. Шадилар қасқанға тизилған таамни, үстигә қоюлған чәсвәк дәстлимә қасқанни көтирип туриду. Қалдурулған арилиқтин һо өтиду. Қасқанлар бир-биринің үстигә қондурулғандин кейин үстигә қапқиғи йепилиду. Шундақла һони сиртқа чиқармаслиқ һәм яғачни кир қилмаслиқ мәхситидә сиртидин мата қаплиниду.

(*“Тәңритаг” уйғурчә тори*)

9-тапшурма. Тор бәтлиридин уйғурларниң бәшүк ясаш, пичақ ясаш, тумақ тикиш һүнәрлири бойичә қизиқарлиқ әхбаратларнижиғиңлар. Қазақ вә уйғур хәлқиниң бәшүк ясаштики өзлиригә хас алаһидилигини селиштуруңлар. Иш жәриянида Венн диаграмисини пайдилансаңлар қолайлиқ болиду.

10-тапшурма. Хәлқимизниң ипәкчилик вә ипәктин әтләстоқуш һүнири һәққидә слайд ясаңлар, әхбаратни синипта достлириңлар билән бөлүшүңлар.

11-тапшурма. Логикилиқ ойтетикләрни оқуп, тез жавап бериңлар.

1. Керәк вақтида ташлап қойидиған, керәк әмәс вақтида көтирип қойидиған немә?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2. Адәм уни күнигә бир қетим қилса, яхши һесаплинидиған, икки қетим қилса, жинайәт һесаплинидиған немә?
3. Немини достуң билән бирла қетим бөлүшүшкә болиду?
4. Әң йоған қазанға немә патмаслиғи мүмкин?
5. Өткән жилниң қарини қандақ тепишқа болиду?
6. 4 вә 5 санлириниң арисиға қандақ бәлгүни қойғанда, төрттин көп, бәштин аз сан чиқиду?
7. Немини тәйярлашқа болиду, бирақ йейишкә болмайду?
8. Қандақ рәқәмни дүм көмүрсә, үчтин биргә азийиду?

12-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгәнлириңлар келәчәктә силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

7–8-дәрисләр. ТОЙ-МӘРАСИМ АДӘТЛИРИ

1-тапшурма. Бөшүк вә бөшүк той һәққидики мәтинни тиңшап, асасий әхбаратни ейтип бериңлар.

Бөшүк — қедимидин башлап, түркий хәлиқләр арисида кән умумлашқан. Уларниң ичидә уйғур бөшүги қурулум жәһәттин пухтилиғи, нәпислиги һәм қолайлиқлиғи билән өз алаһидилигигә егә. Адәттә егизлиги — 60 см, кәңлиги 50 см вә узунлуғи бир метр болуп, уюл яғачтин ясилиду. Униңға бир талму миқ ишлитилмәйду. Бовақни бөшүккә селиштин илгири "бөшүк той" өткүзүлиду. Бу — балиниң қирқи тошқанда нишанлинидиған әнъәнивий мәрасим.

"Бовақларға хас арамгаһ, раһәт макан" дегән мәнани өзигә синдүргән бөшүк қедимий дәвирләрдин тартипла хәлқимизниң бала тәрбийисидә муһим орунға егә болған. Уни бовақлар үчүн мәхсус ясалған "алаһидә каривәт" дәпму атайду. Бөшүк аддийлиғи һәм йөткәп ишлитишкә қолайлиқлиғи жәһәттинму уйғурларда хелила

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

яхши умумлашқан.Турмушимизда бөшүкниң түри көп, нусхисиму һәрхил. Йәни хантажи, сәнәм, қол сәнәм, қирима, әгмә, нава, анарчә бөшүк, меһраб нусхилиқ бөшүк қатарлиқ ондин ошуқ түргә бөлүниду.

Балини бөшүккә ятқузғанда, униң көрпилири қурутилиду вә һаваландурулиду. У балиниң сағлам өсүши үчүн пайдилиқ. Бөшүктики балиниң теч, арам елип ухлиши үчүн "Әлләй нахшиси" ейтилип, тәвитилиду. Уйғурларда балини тил-көздин сақлаш мәхситидә бөшүккә тумар, көзмончақларни есип қоюш адити бар. Бәзидә баш тәрипигә оғул бала болса — пичақ, қиз бала болса әйнәк қистуруп қойиду. Бу наресидини қара бесип қелиштин сақлайду. Һә, уни яман роһтин қоғдаш үчүн әдрасман яки алма қеқи билән исриқ селиниду.

Хәлқимиз әзәлдинла бөшүкни этник турмушниң бир қисми сүпитидә улуқлап, әтивалап кәлгәчкә, у урпи-адәтлиримизгә маслашқан һалда әвлаттин-әвлатқа давамлишип кәлмәктә.

(*Мәсүмҗан Зулпиқарниң "Уйғур өрп-адәтлири" китавидин елинди*)

2-тапшурма. Мәтин бойичә фактни вә муәллипниң көзқаришини ажритиңлар.

3-тапшурма. "Бовақларға хасарамгаһ, раһәт макан" дегән мисраларни қандақ чүшинисиләр, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар. Мәзмунини өз сөзүңлар билән ейтип бериңлар.

Уйғурларниң ат қоюш мәрасими

Туғулған балиға ат қоюш адити (вақит мәзгили, шәкли вә мәзмуни жәһәтләрдә) һәрқайси милләтләрдә пәриқлиқ болиду. Уйғурлар арисида туғулған балиға ат қоюш рәсмийити умумән бала туғулуп үч күнгичә болған арилиқта бәжирилиду. Ат қоюшта умумән өйгә жут мөтивәрлири, имам яки ахунум тәклип қилиниду. Улар дадиниң вә аниниң разилиғини елип, исим талланғандин кейин, әрзән чиллап, ат қоюш рәсмийитини бәжириду вә йеңи исим билән балини тәбрикләйду. Бәзидә туққанлири вә йеқин кишилирини тәклип қилип исим қоюлиду. Йәнә бәзидә бовақниң чоң дадиси яки дадиси беваситә өзи ат қоюш адитиму бар. Мәйли қайси хил шәклидә ат қоюш болсун, бу мәрасимға ат қоюш рәсмийитиниң гувачиси сүпитидә бирқанчә киши тәклип қилиниду. Ат қойғучи таһарәт елип,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

алдини меһрапқа қилип жайнамазда олтириду. Ат қойғучи адәм бовақни икки қолида тутуп, айәт оқуп болғандин кейин "әрзән чиллап қойған исмиңиз болсун" дәп, бовақни авайлап жайнамазниң үстигә домулитип, андин дадиниң қолиға тутқузиду. Ат қойғучиниң әһвалиға яриша мәлум соға тәғдим қилиниду.

(*"Тәңритаг уйғурчә тори"*)

5-тапшурма. Төвәндики сөзләрниң мәнадаш жүплирини ойлап йезиңлар.

Бала, ат қоюш, мөтивәр, дада, тәғдим қилиш, мәрасим.

6-тапшурма. Уйғур вә қазақ хәлқиниң қандақ той-мәрасимлирини билисиләр, жәдвәлни толтуруңлар. Уларниң охшашлиқ вә айримчилиқлирини Венн диаграммиси арқилиқ тәһлил қилиңлар. Тапшурмини жүпләрдә яки топларда бәлүшүп ишләшкә болиду.

Қазақ хәлқиниң той-мәрасимлири	Уйғур хәлқиниң той-мәрасимлири	Айримчилиғи	Охшашлиғи
Қыз узату	Қиз узитиш	Қазақ хәлқидә той қилиштин авал узитиду; уйғурларда той болған күни узитиду;	Һәр иккисидә шу күни нека оқулиду вә қиз йеңи аилисигә келин болуп кетиду ... (давамлаштуруңлар)

7-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар, сөз түркүмлирини тизимлап йезиңлар.

Хәлқимиздә қол яғлиқ

Әждатлиримиз пакизлиққа алаһидә етивар билән қарап, қол яғлиқ ишлитишкә адәтләнгән. Шинжаңдин тепилған бир қисим археологиялик қезилма вә язма ядикарлиқлардин көрүвелишқа болидуки, хәлқимизниң қол яғлиқ ишлитиш тарихи хелә узақ заманларға тутишиду. Мәсилән, археология хадимлири 1959-жили Нийә наһийәсидики шәрқий Хән сулалиси дәврigә аит қәбирдин бир жүп әр-аял жәсәтниң иштан-чапан, йәктәк, пайпақ, ястуқ, узун көңләк, қол яғлиқ қатарлиқ буюмлирини қезивалған. Бу һәқтә йәнә улуқ алим Маһмуд Қәшқәрийму "Түркий тиллар диванида" хәлқимизниң ипәк вә ипәк тоқулма буюмлардин һәрхил қол яғлиқ қатарлиқ турмуш буюмлирини ишләткәнлиги һәққидә қиммәтлик учурларни қалдурған. Мәсилән: "Түркий тиллар диванинiң" 1-то-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мида "улату" дегән сөз "бурун сүртидиған қол яғлиқ, ипәктин ишләнгән, қоюнда сақлиниду" дәп изаһланған.

Көрүвелишқа тәс әмәски, хәлқимиз қол яғлиқ ишлитишни бирхил есил әнъәнә сүпитидә әвлатму әвлат давамлаштуруп кәлгән.

(*"Жуңго уйғурчә радио тори"*)

8-тапшурма. "Қиз узитиш" һәққидә немә билисиләр? Төвәндики мәтинни оқуп чиқиңлар.Бова-момилириңларниң ярдимидә бу рәсим-қаидә тоғрилиқ мәлуматни толуқтуруңлар.

Қиз узитиш

Той һарписида той мәликисини қизниң йеқин достиниң аниси рәсим-қаидә бойичә өйидин елип кетиду. Шу мәзгилдә ата-ана вә қом-қериндашлар қиз билән хошлишип, иссиқ яшлирини төкүп, бағриға бесип хошлишиду. Чоңлардин бирси дуа берип, бәхит-саадәт тиләйду. Бу урпи-адәт уйғур қизлириниң той алдидики иззәт-абройини ашуриду. Тойниң тәрәддути болуватқан өйдә номусчан вә иппәтлик уйғур қизлири өзлирини қолайсиз сезиду, шу сәвәптин достлири новәтлишип чайға чақириш адити йолға қоюлған.

Шу кечиси вә той башланғичә бир топ достлири арисида йеқин дости қизни олтарғузиду. Бу тойниң алдида қиз өз достлири билән хошлишиш үчүн уюштурулиду.

Тойи болуватқан султан жигитниңму һөрмитигә дост-ағинилири қатар чай башлаветиду вә тойниң алдида ата-анисидин дуа елип чиқип кетиду.

9-тапшурма. "Уйғур хәлиқ қошақлири" китавидин той қошақлирини тепип оқуңлар, уларниң бүгүнки күндә әһмийити барму? Мәзмуни билән тонушуп, қошақларниң маһийитини чүшәндүрүңлар.

10-тапшурма. "Миллий әнъәнилиримизни сақлашниң пайдиси" дегән мавзуда пикир-муназирә уюштуруңлар. Икки топ өз дәлиллириңлар арқилиқ әнъәнилиримизни сақлап қелиш усуллирини тәклип қилиңлар. Муназирини кәңәйтип, мәктәп ичилик муназиригә тәйярлиниңлар.

11-тапшурма. "Миллий әнъәнилиримиз — келәчигимиз капалити" мавзусида эссе йезиңлар.

12-тапшурма. "Яхши соал асаслири" усулини пайдилинип, мавзу бойичә топлардамундақ соаллартизмисини ясаңларвә жавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Үлгә:
Немишкә ...?
Сиз ... қандақ чүшәндүргән болар единиз?
... сәвәви немә болуши мүмкин?

9–10-дәрисләр. УЙҒУР БЕНАКАРЛИҒИ

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар. Миллий өй қурулушиниң алаһидиликлиригә көңүл бөлүңлар.

Хәлқимиздә өй сирти аталғулири

Диққәт қилидиған болсақ, уйғурлар рояпқа чиқарған һәрқандақ бир йеңилиқниң өзигә мас наминиму қошуп барлиққа кәлтүргән. Бу әһвал хәлқимизниң турушлуқ өй мәдәнийитидиму өз ипадисини тапқан. Мәсилән, бир өйниң ташқи қисминиң һәрқайси бөлигигә янтам, алдитам, өгүз, айван, дәһлиз, түңлүк, гәрниз, сәрқәләм дегән намларни қойған. *Янтам* — селинған өйниң икки чәттики тамлиридур. Өйниң ишик, деризиләр орнитилған алди тәрипидики там — *алдитам* дәп атилиду. *Арқатам* — өзиниң намидинла чүшинишлик. *Өгүз* янту өгүз, түз өгүз вә чедирчә өгүз дегән түрләргә бөлүниду. Дияримизниң һаваси асасән қурғақ, һөл-йеғин миқдари аз болғачқа, өйләрниң өгүзлири көп әһвалда түз һаләттә йепилиду. *Нишап* — өгүздә ямғур сүйиниң тохтап қалмаслиғи үчүн ясалған янтулуқ. *Айван* (пешайван дәпму атилиду) — өйниң алди тәрипигә муәййән кәңлик вә узунлуқта, түврүк, хар, нәлин, васа қатарлиқлар билән турғузулуп, бора, қомуч, пахал вә топа билән үсти йепилип ясилидиған, мурәккәп иш һалқилириға егә өй бөлигидур. *Дәһлиз* — өйниң сиртқи ишиги билән ички ишиклири арилиғидики бошлуқ. *Түңлүк* — күн нури чүшүп һәм һава алмаштуруш үчүн өйниң өгүзиниң оттуриға яки ишиккә йеқин җайиға оюлиду. Униң "ятматүңлүк" вә "янтутүңлүк" дегән түрлири бар. Шу нәрсә қизиқарлиққи, түңлүктин чүшкән нурниң тик яки янту болушиға қарап вақитни бәлгүләшкә болиду. *Һавадан* — өзиниң намидин көрүнүп турғинидәк, өй теминиң торусқа йеқин җайида таза һава кириш үчүн оюлған җай. У бөлминиң һавасини тазилаш мәхситидә пайдилинилиду. *Гәрниз* — өйниң тамлирини, ишик-деризилирини көркәмләштүрүш үчүн түз һәм тик һаләттә қоюлидиған гирвәк. *Сәрқәләм* — өйниң чирайини яхшилаш мәхситидә тамларниң үсти қисмиға чиқирилған гәрниз охшаш гирвәктур.

(*www.uy.ts.cn*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни асасқаелип, заманивий селиниватқан өйләрниң пәрқини ейтип бериңлар. Асасий пәриқ немидә вә немигә бағлиқ дәп ойлайсиләр?

3-тапшурма. Уйғурлар өйниң ичини безәлләш үчүн қандақ буюмларни пайдиланған, һазирқи заманивий безәлләштә сақлинип қалған буюм яки нәрсиләрни ениқлаңлар.

4-тапшурма. Диққәт билән оқуп, мәтинниң киришмә, асасий қисим вә хуласисини ажритиңлар.

Икки миң жиллиқ тарихқа егә уйғур миң өйлири пәқәт әждатлиримизниң ишләп чиқириш, турмуш, етиқат вә идеологиясиниң бир пүтүн тарихни гәвдиләндүридиған тәвәррүк болупла қалмай, бәлки қедимий уйғур бенакарлиқ сәнъитиниң алаһидиликлирини бойиға синдүргән бебаһа ғәзнисидур. Будда миң өйлири — жайлашқан орни, қезилиш шәкли вә нәқиш-безәкчилик жәһәттин өзигә хас алаһидиликкә егә болуп, мундақ өзгичә мемарчилиқ шәкилни дунияда әң бурун әждатлиримиз ижат қилған һәм изчил қоллинип кәлгән. Улар миң өйләрни қезиш, уларда яшаш будда номлирини (классик әсәрлирини) тәтқиқ қилиш, будда сәйлисини өткүзүш қатарлиқ паалийәтләрниң һәммисидә хилвәт (адәмләр көзидин жирақ), һаят мәнбәси — сүйи мол жайларни толуқ тонуп билгән. Мәсилән, Күсән миң өйлири ичидики әң муһим орунда туридиған Қизил миңөйи қиш-яз өксимәйдиған Қизил Музарт дәриясиниң бойиға, Қумтура миңөйи Өгән дәрияси башлинидиған тағ жилғисиға, Мазарбағ миңөйи Кучар наһийәсиниң ғәрбий-шималидики тағ жилғисиниң бойиға жайлашқан. Мундақ алаһидилик пәқәт Күсән ташкемирлиригила әмәс, бәлки уйғур елидики миңөйләр үчүнму ортақ алаһидилик болуп һесаплиниду.

Миң өйләрниң айрим қисми кесәк вә топа-ташлардин қопурулуп ясалған. Тағ жинислири, кесәк, каһиш (там төписигә ятқузулидиған қурулуш материали), таш, яғач қатарлиқлар асасий материаллардин болса, гәж, мис, алтун, йелим, сир қатарлиқлар зенәтләш мәхситидә пайдилинилған. Уйғур миң өйлири кичик типтики жәсәт күли мунарилиридин, ташкемир еһрамлиридин (пирамидилиридин), будда һәйкәллири қоюлидиған супилар билән тәкчиләрдин тәшкил тапқан.

Миң өйләр созунчақ, төрт бүжәк, юмилақ гүмбәз яки қәпәз шәклидә ясалған. Буни тәсадипилиқ дегили болмайду. Чүнки мундақ қурулумдики имарәтләрниң еғирлиқ көтириш иқтидари жуқури, һули мустәһкәм болупла қалмай, улар қишта — иссиқ, язда салқин тутидиған имканийәткиму егә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Миң өйләрдә сақлинип қалған нәқиш-безәкләр, зенәт нусхилар уйғур бенакарлиқ сәнъитиниң йәнә бир алаһидилиги болуп һесаплиниду. Әждатлиримиз метин (таш чоқуш вә кесиш әсвави) билән тағ жинислирини қезип, һожра һалитигә кәлтүргән миң өйләрниң темиға нурғун төшүкләр тешип, қара сугақ бәргән. Андин саман, тозғақ, жуң яки чәйләнгән канап (кәндир) арилаштурулған май билән үстидин силиқ сугақ маңғузған. Униң үстигә тухум шакили келинлиғида йелим арилаштурулған бояқ билән пәдәзләп, қапартма нәқиш ишлигән. Яғач васитилири оймичилиқ услуби билән бевасита рәңлик сизиш усулида нәқишләнгән. Там сизма вә нәқишләрдә қизил, ақ, серик, көк, йешил, беғирәң рәңләр пайдилинилған. Қатар тәкчә, меһрап, удул морилиқ очақлар вә башқа шәкил-нусхиларниң һәммиси миңөй һожрилирида өз ипадисини тапқан.

Буниндин икки миң жил илгәрки жәмийәт тәрәққияти шараитида мундақ қаттиқ тағ жинислирини қезиш, тешиш вә уни уйғур буддизмиға лайиқ имарәт шәклигә кәлтүрүш, еғирлиқ көтириш иқтидари, мустәһкәмлиги қатарлиқ техникилиқ алаһидиликни бүгүнки күндики бенакарлиқ сәвийәси билән селиштурсақ, әйни дәвирдики әһвалниң һәрқандақ адәмни һәйран қалдуруши тәбиий. Шуңлашқиму әждатлиримизниң миңөй бенакарлиқ сәнъитиниң дуния тәрәққиятиға зор төһпә қошқанлиғида шәк-шүбһә йоқ.

(*www.ejdad.com*)

5-тапшурма. Топларда мәтин бойичә очуқ вә йепиқ соалларни түзүңлар. Соалларниңдурус түзүлгинини тәһлил қилиңлар вә жавап бериңлар.

6-тапшурма. Миңөй тоғрилиқ тор бәтлирини пайдилинип слайд ясаңлар вә әхбарат билән бөлүшүңлар.

7-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән оқуп, уйғур бенакарлиғиниң алаһидилиги һәққидә ейтип бериңлар.

Уйғурларниң бенакарлиқ сәнъити

Уйғурларниң бенакарлиғи өзгичә услупқа егә. Болупму мемарчилиқ, материалчилиқ, һәйкәлтарашлиқ, рәссамлиқ жәһәтләрдә хелә камаләткә йәткәчкә, “ипәк йоли” арқилиқ тәдрижий оттура түзләңликкә вә башқа хошна әлләргә тарқалған. Бенакарлиқ сәнъити бирхил сәнъәт һәм техника. У әмәлий истимал қиммити вә әстетика қиммитигә егә. Истимал қиммитини асас қилған һалда, әстетик қиммәтниң бирдәк болуши бенакарлиқ сәнъитиниң түп гөзәллик принципидур. Уйғур бенакарлиғидики нәқиш сәнъитидә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һәрқайси җайлиридики тағ-дәриялар, дәл-дәрәқләр, гүл-гиялар, мевә-чевиләр алаһидә гәвдиләндүрүлгәндин башқа, турмуш буюмлириғиму тегишлик орун берилгән. Уйғур бенакарлиғиниң нәқиш безәклириниң шәкли һәрхил, мәзмуни мол болуп, ишләткән материаллар вә қоллинилған һүнәр-сәнъәт алаһидилигигә асасән яғач ойма нәқиш, хиш тизма нәқиш, гүллүк хиш каһиш, рәңлик ойма нәқиш, хиш ойма нәқиш, гәж ойма нәқиш, гүллүк хиш қатарлиқ он нәччә хилдин ашиду. Яғач қурулмилиқ имарәтләрдә яғач ойма нәқишлири вә рәңлик сизма нәқишлири көпирәк ишлитилиду.

Уйғур бенакарлиқ сәнъити һәйвәтликлиги биләнла әмәс, бәлки нәпис, гөзәл сәнъәтликлиги билән кишиләрни өзигә ихтиярсиз җәлип қилип, бәдиий зоқ, мәнивий озуқ вә һөзүр ата қилиду. Әң дәсләпки әждатлиримизниң дәсләпки макани орманлиқлар, ғар-өңкүрләрни ташлап, бүгүнкидәк бағ-варанлиқ, һойла-арамлиқ, пешайвансопилиқ, дәһлизә-қазнақлиқ, төр пәргаһлиқ, тәкчи меһраплиқ, васа җүп-навалиқ, әгимә ишик-деризилик, гүл мәнзирилик өйләргә узун сепиллиқ, гүмбәз-мунарлиқ, рәстә-кочилиқ, тағ-дәриялиқ, йешил орманлиқ, хуш һавалиқ ават шәһәрләргә көчкәнлиги һәргизму сапалсиз, нәқиш-безәксиз мәйданға кәлгән әмәс, бәлки сапалниң роли наһайити зор болған, уларниң шәкли вә гүл нәқишлиридә әждатлиримизниң иптидаий, бәдиий сәнъити намайән қилинған. Археологиялик тәкшүрүшләр җәриянида елимиздин миладидин илгирики дәвирләргә тәәллуқ болған кесәк, кесәктин ясалған сепил, мунар вә өй- имарәт излири байқалған. Буниңдин әждатлиримизниң миладидин илгирики дәвирләрдила өй-имарәт селишта там соқуштин кесәк билән там қопурушқа йүзләнгәнлигини, кесәк билән селинған өй-имарәтләрниң сүпитиниң яхши болидиғанлиғини тонуп, уни шәһәр қурулушида умумлаштуруп ишләткәнлигини һәмдә узақ заманлардин буян тәкрар ишлитиш җәриянида кесәкләрни һәрхил шәкилдә тизиш арқилиқ там қопуруш техникисини техиму такамуллаштурғанлиғини көрүвалғили болиду.

Әйни замандики уйғур бенакарлиқ сәнъитиниң намайәндилири тәбиәт һадисилири, уруш вә диний етиқатниң өзгириши түпәйлидин вәйран болуп, бизгичә йетип келәлмигән болсиму, хиш тизма нәқишлириниң тәрәққияти вә нәмунә өрнәклири уйғур бенакарлиғида алаһидә гәвдиләнгән. Мәсилән, хишларни тизиш арқилиқ он нәччә хил нәқиш чиқирилған Сулайман ваң мунари, Қәшқәрдики Һейтгаһ җамәси, Аппақ хожа мазари вә б. қурулушларниң дәрваза мунарилирида хиш тизма нәқишниң көркәмлиги алаһидә гәвдиләндүрүлгән. Умумән, хиш тизма нәқишлири уйғур мемарчилиқ техникиси, нәқиш-безәк сәнъити, материалчилиқ қатарлиқларни тәтқиқ қилишимизда илмий вә әмәлий қиммәткә егә.

(*“Шинҗаң хәлиқ радио станцияси” бетидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-тапшурма. Мәтиндики қош сөзләрни көчирип йезиңлар вә уларниң ясилиш алаһидилиги һәққидә ейтип бериңлар.

9-тапшурма. Мәтин бойичә очуқ вә йепиқ соалларни тәйярлаңлар.Муәллимниң таллиши билән бу соалларға синипдашлар җавап бәрсун.

10-тапшурма. "Қош язма күндилиги" усули арқилиқ мәтинни һәртәрәплимә тәһлил қилиңлар.

Икки графалиқ җәдвәл толтуруңлар, сол тәрәпкә мәтиндин сөз, сөз бирикмилири, аз сандики җүмлиләрни үзүндә ретидә йезиңлар. Бу үзүндиләр мәтиндики силәр үчүн муһим һесапланған, қизиқтурған яки келишәлмәйдиған пикир, фактлар болуши мүмкин.

Оң тәрәпкә бу үзүндиләр немишкә елинғанлиғини дәлилләйдиған изаһларни бериңлар.Тапшурмини орунлап болғандин кейин жүплүк, топлуқ ишлар арқилиқ бир-бириңларниң күндилигини оқуп өз пикирлириңни ейтиңлар вә умумий пикиргә келиңлар.

11-тапшурма. "Мавзу бойичә таллап ал" усулини пайдилинип, уйғурларниң устилиқ, һүнәрвәнчилик вә әмгәк тоғрилиқ мақал-тәмсил,афоризм яки шеир-қошақлирини есиңларға чүширип йезиңлар вә дәрисни хуласиләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ТӘН САҚЛИҚ — ЗОР БАЙЛИҚ

3-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3 ТӘН САҚЛИҚ — ЗОР БАЙЛИҚ

1–2-дәрисләр. ТӘН САҚЛИҚ ВӘ ҚОРШИҒАН МУҺИТ

1. “Тән сақлиқ- зор байлиқ” дегәнни қандақ чүшинисиләр?
2. Саламәтликкә бизни қоршиған муһитниң тәсири барму?

1-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар. Ахирқи жүмлини қандақ чүшәндиңлар, тәһлил қилиңлар.

Саламәтлик — адәм балисиниң әң қиммәтлик нәрсиси. Саламәтликни сақлаш үчүн, әң биринчи новәттә, оюң, нийитиң таза болуши керәк. Адәм көңлиниң тазилиғи саламәтлигигә тәсир қилиду.

Сәвир билән ишәнчә, меһрибанлиқ билән муһәббәт адәм саламәтлигиниң яхшилинишиға тәсир қилиду. Саламәтлигиң яхши болса, кәйпиятму жуқури болиду.

Тәнниң сақлиғи адәмниң өзигә вә өзгиләргә адил болушиға, көңүл кәйпиятини башқурушни билишигә бағлиқ. Өзигә вә өзгиләргә дегән адил сезим, әқил-ой сағламлиқниң асаси.

2-тапшурма. Мәтин бойичә төвәндики соалларғажавап бериңлар.

1. Мәтиндә немә һәққидә ейтилиду?
2. “Саламәтлигиң яхши болса, кәйпиятму жуқури болиду” дегән пикиргә қошуламсиләр? Немә үчүн?
3. Адәм саламәтлигиниң униң нийитигә бағлиқ болуши мүмкинму?

3.1-2. ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР

Фразеологизмларға тәркиви турақлиқ, бир мәнани билдүридиған сөз бирикмилири яки жүмлиләр кириду. Адәттәфразеологизмларобразлиқ, көчмә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәнаға егә болиду. Мәсилән, "*қоли узун*" фразеологизми "*имканийити кән, тонушлуғи көп*" дегән мәналарни билдүрсә, "*қоли узун*" сөз бирикмиси сөз болуватқан адәмниң қолиниң узунлуғини билдүриду. Мәсилән, *Униң қоли узун болғанлиқтин, көйнәкниң йеңи қисқа келип қалди.*

Фразеологизмлар образлиқ, метафорилиқ мәналарға егә болғанлиқтин, улар нутуқниң тәсирчанлиғини ашуриди. Шуңлашқа, фразеологизмларни еғизчә яки йезиқчә нутуқта утуқлуқ қоллиниш язғучи яки сөзлигүчиниң тилиниң байлиғини вә бәдиий тәпәккүриниң йүксәклигини көрситиду. Мәсилән, "*У хошал болди*" дегән жүмлидә ипадиләнгән ой-пикирни "*Униң беши көккә йәтти*", "*У бәкини асманға атти*", "*Униң ағзи қулиғиға йәтти*", "*Униң гүлкәкәлириечилип кәтти*" дәп ипадилисә, жүмлиниң тәсирчанлиғи күчийиду. Мундақ эмоционал мәна "*беши көккә йәтмәк*", "*бәкини асманға атмақ*", "*ағзи қулиғиға йәтмәк*", "*гүлкәкәлири ечилип кәтмәк*" охшаш мәнадаш фразеологизмлар арқилиқ әмәлгә ашқан.

3-тапшурма. Төвәндики фразеологизмларниңмәнасини ениқлап, жүмлә ичидә кәлтүрүп йезиңлар.

Мәйдисини кәрмәк, көзини жуммақ, тили узармақ, ағзи ечилмақ, узун бөк кийгүзмәк.

4-тапшурма. Мәтинни аһаң билән ипадилик оқуңлар, саламәтликсирлирини өз пикриңлар билән толуқтуруп, оюңларни хуласиләңлар.

Саламәтликниң он сири

Тәнниң сақлиғи, жанниң тазилиғи, шәхсниң гөзәллиги — адәмниң сағламлиғиниң бәлгүси. Тәнниң сақлиғи һәр адәмниң өзигила тегиш әмәс, бу — әлниң байлиғи. Саламәтликму өмүр охшаш адәмгә тәбиәтниң бәргән соғиси. Әнди шу саламәтликниң қәдрини билип, уни яшлиғиндин сақлиған тоғра.

Адәм балиси саламәтлигини сақлап, уни яхшилашниң, узақ өмүр сүрүшниң, сағламлиқниң йолини издигән. Адәмзат давамлиқ униң түрлүк-түмән сирлирини ачти. Төвәндә тән сақлиқ билән жан тазилиғиға йәткүзидиған саламәтликниң он сирини силәр билән бөлүшкүм келиду.

Саламәтликниң биринчи сири — сағламлиқ билән ағриқниң асаси бизниң әқил-оюмизда ятиду.

Саламәтликниң иккинчи сири — бизниң нәпәс елишимизда болуп һесаплиниду.

Саламәтликниң үчинчи сири — чиниқиш һәрикәтлири күч-қувәт әкелиду.

Саламәтликниң төртинчи сири — дурус ғизалиништур.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Саламәтликниң бәшинчи сири — күлкә. Күлкә — бу мәңгүлүк тевип.

Саламәтликниң алтинчи сири — дәм елиш.

Саламәтликниң йәттинчи сири — шәхсни дурус тутушни билиш.

Саламәтликниң сәккизинчи сири — қоршиған муһитниң тазилиғисиз сағлам саламәтликниң болуши мүмкин әмәс.

Саламәтликниң тоққузинчи сири — ишәнчә.

Саламәтликниң онинчи сири — меһир-муһәббәт күчи.

(*Адам Дж.Джексон*)

5-тапшурма. Мәтиндики саламәтлик сирлириниң қайсисини әң муһим дәп һесаплайсиләр?Таллапалғиниңларниң сәвәвини чүшәндүрүңлар.

6-тапшурма. Һәзилни интонация билән оқуңлар, керәк йәргә қош чекит қоюңлар вә сәвәвини чүшәндүрүңлар.

Муәллим

— Тәбиәт дуниясидики төрт чоң элемент қайсилар?

Оқуғучи

— От, һава, топа...

Муәллим

— Йәнә биричу? Ойлинип бақкинә, сән қолуңни немә билән жуйисән?

Оқуғучи

— Совун билән.

7-тапшурма. Жүмлиләрни оқуп, чүшүп қалған тиниш бәлгүлирини қоюп йезиңлар.

Ниғмәт билән Үсән меңип-меңип бир күни әтрапи көк чимәнлик дәриянинг яқисиға келип чөптин кәпә ясап дәм алиду. Күн олтирип шәпәқ көтирилгән вақитта, атниң дүкүрлигән авази чиқип кәпиниң сиртидин бири

— Худаниң меһминимән! дәп вақирайду. Өйдә олтарғанлар

— Исмиңиз ким болиду — дәйду.

— Исмим — Хизир.

Хизир болсиңиз қонидиған йәргә берип қонуң, биз қондуралмаймиз — дәйду балилар. Бу сөзни аңлиған Хизир кетип қалиду.

Ниғмәт билән Үсән бу түнни шундақ өткүзиду. Әтиси бири сийирни бири ат билән мозайни беқип күнини өткүзиду. Кәч чүшүп, шәпәқ чиқиду. Кәчки тамиғини ичиватқанда йәнила атниң дүкүрлигини аңлиниду. Кәлгән киши сирттин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Худаниң меһминимән! дәп вақирайду. Икки жигит
— Исмиңиз ким? — дәп сорайду. Сирттики киши
— Исмим — Бәхит — дәйду.
— Бәхит болсиңиз орнуңизни тепип қонуң, — дәйду жигитләр.

(*Қазақ хәлиқ чөчигидин*)

8-тапшурма. Интернет торидин адәм саламәтлигигә әң пайдилиқ таамлар (көктат, мевә) түрлирини еniқлап, униң адәм организмиға пайдиси тоғрилиқ мәлумат топлаңлар.

9-тапшурма. "Сағламлиқ билән ағриқниң асаси — бизниң әқил-оюмизда ятиду" дегән ойға силәрниң пикриңлар қандақ? Қошуламсиләр? Музакирә жүргүзүңлар.

10-тапшурма. Кластерарқилиқ дәрисни йәкүнләңлар.

3–4-дәрисләр. РОҺИЙ САҒЛАМЛИҚ — ӨМҮР МАҺИЙИТИ

1. "Мәзмунлуқ өмүр сүрүш" дегәнни қандақ чүшинисиләр?
2. "Тени сағлам вә роһи сағлам" дегән чүшәнчиләргә еniқлима бериңлар.
3. Көтирәңгү роһта яшаш үчүн адәмгә әң биринчи немә һаҗәт дәп ойлайсиләр?

1-тапшурма. Шеирни диққәт билән тиңшаңлар, силәрдә қандақ ой пәйда болди?

Һаят — ғәлвүр, һәммимизни тасқайду,
Бирси күлүп, бирси жиғлап қахшайду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бәхит дегән кәлмәйдекән өзидин,
Әтималим, һаят шундақ охшайду?!

Бирлири бар ойлимайду, ухлайду.
Яхшилиқни, яманлиқни уқмайду.
Бирлириниң чечила бар, әқли йоқ,
Әтималим, һаят шундақ охшайду?!

Бирлири бар әҗәлдинму қорқмайду.
Мәхситигә йәткәндила тохтайду.
"Бәш қол бирдәк яралмапту әслидә,"
Әтималим, һаят шундақ охшайду?!

(*Илия Бәхтия*)

2-тапшурма. Шеирда муәллип қандақ идеяни алға сүргән? Адәмниң һиссиятиға тәсир қилидиған қандақ васитиләрни байқидиңлар?

3.3-4. МАҚАЛ - ТӘМСИЛЛӘР

Мақал-тәмсилләр хәлиқ даналиғиниң ғәзиниси. Улар хәлиқниң һаят тәҗрибисидин, дунияға болған көзқаришидин пәйда болуп, узақ әсирләр давамида еғиздин-еғизға көчүш арқилиқ бүгүнгичә йетип кәлгән. Мақал-тәмсилләр арқилиқ һәрқандақ пикирни ихчам, образлиқ һәм дәл ипадиләшкә болиду. Уларни орунлуқ қолланса, нутуқниң тиңшиғучиға тәсир қилиш күчи ашиду.

Уйғур тилдики мақал-тәмсилләрни дәсләп улуқ алим Маһмут Қәшқәрий өзиниң 1074-жили аяқлаштурған "Дивану луғәтит түрк" китавиға киргүзгән.

Бу китапта үч йүзгә йеқин мақал-тәмсил орун алған. Уларниң асасий қисми та һазирғичә тилимизда һеч өзгиришсиз қоллинилип келиватмақта. Мәсилән: *Бир қарға билән қиш кәлмәс. Су көрмигичә өтүк йәшмә. От дегәнгә ғиз кәймәс. Күзниң келиши яздин бәлгүлүк. Ускәк калиға худа мүңгүз бәрмәс. Ач немә йемәс, тоқ немә демәс. Қуруқ қошуқ еғиз житар. Тағ тағ билән учрашмас, адәм адәм билән учришар* вә б.

Адәттә мақал-тәмсилләр уддул вә көчмә мәналарда ишлитилиду. Мәсилән, "*Әргә йәтмиш түрлүк һүнәр аз*" дегән мақал, әр кишиниң көп һүнәрлик болушини тәшвиқ қилса, "*Алтун отта билинәр, адәм әмгәктә*" дегән мақал әмгәкни тәшвиқ қилиду. Әнди "*Йотқанға қарап пут сун*" дегән мақал болса, "*Йотқан қисқа болса, путуңни жиғип ят*" дегәнликни билдүрмәйду. Бу мақал көчмә мәнада ишлитилгәнликтин, "*Өз имканийитиңни, әмәлиятни һесапқа елип иш қил*" мәнасини билдүриду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Топлардаяки жүплишип өзәңлар билидиған мақал тәмсилләрни йезиңлар, 3 минут ичидә қанчә мақал язалидиңлар?

4-тапшурма. "Рольлуқоюн" усулини пайдилинип, мәтинни оқуңлар, жүмлиләрдики логикилиқ урғу қоюшқа болидиған сөзләрни ениқлап, ипадилик оқуңлар:

Шагирт:

— Устаз, адәмниң һәрнәрсигә һәвәси, хуштарлиғи болуши мүмкинму? — дәп сориди.

— Мүмкин, — дәп жавап бәрди устази.

— Бу әһвалда уни адәм дәшкә боламду?

— Сән һәвәскарлиқ дегәнниң немә екәнлигини чүшәнмәй турисән, — дәп жавап бәрди устаз. — Мән һәвәскарлиққа бойсунуп, өз тенигә зиян кәлтүрмәйдиған һәвәс һәққидә сөзләватимән. У һаятқа парасәтлик билән қарап, өзигә өзи қәстәнлик қилмайду.

— Әгәр адәмдә қизиқиш болмиса, у һаятта өз орнини қандақ тапиду?

— Тәңри адәмгә тән берипла қоймай, уни тирикчилик билән нурландуриду. Адәм Тәңри бәргән тенигә хиянәт қилмай, уни пәпиләп, қәдирләп күтүши керәк. Һәрқандақ нәрсигә қизиқип, һәвәс қиливәрсәң, өмүрлүк күчүңни түгитип алисән. Сән болсаң һажәт әмәс нәрсиләр билән уни һарғуздуң. Тоғриси — дәрәққә йөлинип, нахша әт, майсидә йетип, дәм ал! Өз һаятиңға раһәтлинишни бил!

- Силәр устазниң сөзигә толуқ келишәмсиләр?
- Һәвәскарлиқ дегәнни силәр қандақ чүшинисиләр?

5-тапшурма.

1. Өзәңлар һәвәс қилидиған нәрсиләрни "Күтүш дәриғигә" тизимлап чиқиңлар.
2. Уларниң арисидин силәр үчүн әң муһимини талланлар.
3. Қандақ ойлайсиләр, бу һәвәс силәрниң келәчәк кәспиңлар болуши мүмкинму?

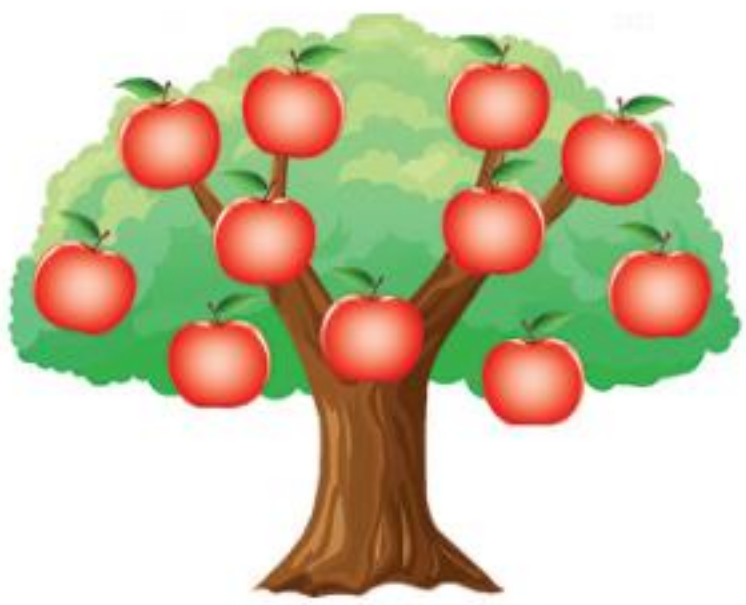

6-тапшурма. "Адәмниң башчиси — әқил, йетәкчиси — тәләп, күзәтчиси — ой, йолдиши — кәсип, қорғини — сәвир, қоғдиғучиси — мүжәз" дегән пикирни өз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ара тәһлилқилиңлар. Кичик топларда һәрбир қарарға бирдин аргумент түзүп, дәлил кәлтүрүңлар.

Үлгә: "Адәмниң йолдиши — кәсип". Аргумент: Кәсип адәмгә бир өмүр һәмра болиду. Дәлил: Адәмниң һаятида көп нәрсиләр вақитлиқ болуши мүмкин, һәтта адәмләр, тонушлар, достлар. Лекин бирәр кәсип яки һүнәр үгәнгән киши һаятиниң ахириғичә уни өзигә йолдаш тутуп, башқиларға пайда әкелиду...

7-тапшурма. Дж. Беллерсниң "Әмгәк өмүрниң чириғиға май қуйиду, хиял болса уни туташтуриду" дегән пикригә қошуламсиләр? "Шәхсий пикир йезиш" усулини пайдилинип, өз оюңларни йезиңлар (5–6 минут).

8-тапшурма. Топларға бөлүнүп, сөһбәт уюштуруңлар.

1. Орунлуқ вә орунсиз күлкә дегәнни қандақ чүшинисиләр?
2. Силәрниң оюңларчә, орунсиз күлүш мәдәнийәтсизликкә ятамду?
3. Немишкә?

9-тапшурма. Төвәндики мақал-тәмсилләрни давамлаштуруңлар.

Миң тәңгәң болғичә, ...
Бир достуң болса аз демә, ...
Дост жиғлитип ейтиду, ...
Тошқандәк миң жил яшиғичә, ...
Адәм гүлдин назук, ...

10-тапшурма. Мақал-тәмсилләрдики тәвәлик вә келиш қошумчилирини ениқлаңлар.

11-тапшурма. "Мениң жәвавим" усули арқилиқ дәрисни хуласиләңлар:

"V" — муәллимниң тәкливи билән жавап бәрдим, лекин жавап тоғра әмәс;
"W" — муәллимниң тәкливи билән жавап бәрдим, жавап тоғра;
"—" — өз хаһишим билән жавап бәрдим, жавап тоғра әмәс;
"+" — өз хаһишим билән жавап бәрдим, жавап тоғра;
"0" — тамамән жавап бәрмидим.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5–6-дәрисләр. ҖИСМАНИЙ ҺӘРИКӘТ — САЛАМӘТЛИКНИҢ КЕПИЛИ

1. Төвәндики мақал-тәмсилләрни оқуп, мәналирини шәрһиләңлар.

Сақ тәндә сағлам әқил.

Сақлиқ — байлиқ.

Көп ағриған өзигә өзи тевип.

Ағриқниң сәвәви тепилса, давасиму тепилиду.

2. Җисманий һәрикәтниң адәмниң әқил-параситигә тәсири барму?

1-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуңлар.

Балиниң хошаллиғи

Баһарниң иссиқ күнлиридә пүткүл аләм хошаллиққа бөләнгән еди. Бағлар чечәкләп, қушлар сайриди. Турнилар сәптә туруп учуп кетип бариду. Жирақтин шилдирлап аққан булақниң әркилигән үни аңланмақта.

Бирақта ақ қейин түвидә кичиккинә бала жиғлап турди. У шу пәйттә бағларниң қандақ чечәклигинини көрмиди. У қушларниң қандақ сайриғинини аңлимиди. Көк асман униңға қара болуп, турниларниң тизилған сепи болса йеқимсиз көрүнүп, униң көзидин яш аққандәк сезилди.

Қешидин өтүп кетиватқан җанлар кичиккинә балиниң өзиниму, униң жиғлап турғининиму байқимиди. Бирақ бир бовай балини байқап, униң қешиға келип, бешидин силиди. Бовай балиға көплигән сөзләрни ейтип, униң көңлини юмшатқандәк болди.

Улар мошундақ бир саатқа йеқин сөһбәтләшти. Сөһбәтниң ахирида бала күлүмсирәп турди. У әнди қешидики бағларниң чечәклигинини көрди. У қушларниң қандақ сайраватқинини аңлиди. Көк асмандики турниларниң тизилған сепи чирайлиқ көрүнди. “Мана, һазир әтияз екән”, — дәп ойлиди бала.

Бириниң көзидики йешини тохтитип, йүзигә күлкә ойнитиш қандақ бәхит!

(*В. А. Сухомлинский*)

2-тапшурма. “Қелин вә инчикә соаллар” усули арқилиқ сөһбәт уюштуруңлар.

1. Кичик бала тәбиәтниң гөзәллигини немишкә байқимиди?
2. Силәрниң оюңларчә, бовай балиға немә дейиши мүмкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3. Аләмдики гөзәлликни байқашқа балиға немә тәсир қилди?
4. Тәбиәтниң гөзәллигини көрүш үчүн җисманий сағлам болуш йетәрликмекән?

3-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән оқуп чиқиңлар.

Оқуғучиларниң тән паалийитини дурус уюштуруш уларниң җисмаий сағламлиғини тәминләйду, саламәтлигини сақлашқа мүмкинчилик яритиду. Тән һәрикити ирадә, күч вә чидамлиқни риважландуридиғинини унтумаслиқ керәк. Паал тән һәрикити әқил-парасәт қабилийитиниму мустәһкәмләйду. Әқил-ой әмгиги билән шуғуллинидиған адәмләр гиподинамиягә көп дуч болиду.Гиподинамиягә учриғанда жүрәкниң хизмити һалсирайду, тән массиси ешип кетиду, булҗуң системиси һалсизлиниду.

Тәтқиқатлар нәтиҗисидә күндүзки вақтиниң 82—83%-ни оқуғучилар һечқандақ һәрикәтсиз өткүзидиғини ениқланди. Тән тәрбийә дәриси болса оқуғучиниң тәвлүктики нормисидин бари йоқи 11–12%-ни тәшкил қилиду. Шу сәвәптин оқуғучи өйдә, мәктәптә қошумчә тән һәрикәтлири билән шуғуллиниши керәк, дәрис үстидики дәм елиш минутлири, тәнәпустики тәнни һәрикәтләндүрүш, таза һавада жүрүш уларниң әқил-ой қабилийитини ашуриду.

4-тапшурма. Төвәндә берилгән сағлам һаят тәрзиниң түрлиригә топларда постер түзүңлар вә уни қоғдаңлар:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5-тапшурма. “Төрт җүмлә” усули арқилиқ 3-тапшурмидики әхбаратни ейтип бериңлар.

Пикир. Оқуған мәтин бойичә өз пикриңларни бир җүмлә билән ейтиңлар.

Дәлил. Өз пикриңларни бир җүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал. Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп, мисал кәлтүрүңлар.

Хуласә. Мавзу бойичә хуласә чиқириңлар.

6-тапшурма. Сағламһаят тәрзиниң һәрбир түригә соал, үндәш вә хәвәр мәнасидики җүмлиләрни ойлап йезиңлар.

7-тапшурма. Мәтиндики қаидиләр билән тонушуп чиқиңлар, қаидиләрни өз оюңлар билән толуқтуруңлар.

Өзәңларни вә әтрапиңлардикиләрни қандақ қоғдаш керәк?

1. Чүшкүргәндә яки йөтәлгәндә ағиз-бурниңларни бир мәртилик майлиқ билән йепиңлар.
2. Қолуңларни дайим совун билән жуюңлар.
3. Әгәр тумуниң бәлгүлири болса, өзәңларни адәмләрдин 1 метр арилиқта жирақ тутуңлар.
4. Қол елишип яки қучақлишип көрүшүштин жирақ болуңлар.
5. Туму бәлгүлири байқалғанда, дәрру дохтурға бериңлар.
6. Туму билән ағриғанда мәктәпкә, ишқа яки җәмийәтлик орунларға бериштин сақлиниңлар.
7. Жуюлмиған қолуңлар билән көз, бурун вә ағзиңларни тутмаңлар.

8-тапшурма. Жуқуридики кәнүкмидин халиған бирнәччә җүмлини морфологиялик тәһлил ясаңлар. Тавушларниң маслишиш қануниға көңүл бөлүңлар.

9-тапшурма. Тор бетидин дәрис үстидә қолайлиқ тән һәрикәтлирини үгинип, муәллимниң рухсити билән дәристә пайдилиниңлар.

10-тапшурма. Цицеронниң төвәнки пикри билән қошуламсиләр? Немә үчүн? Бу пикиргә өз оюңларни билдүрүп, дәлилләңлар.

Әң пайдилиқ яхши иш — толуқ җисманий вә роһий сағламлиқ асасида әмәлгә ашиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10-тапшурма. “Плюс — минус — қизиқ” усули арқилиқ өтүлгән мавзуни хуласиләңлар.

Плюс	Минус	Қизиқ
Дәристә мениңда қизиқиш пәйда қилған, пайдилиқ әхбарат	Дәристә һаҗәт әмәс яки чүшиниксиз әхбарат	Дәристә маңа қизиқ болған әхбарат яки усул

7–8-дәрисләр. САЛАМӘТЛИКНИ САҚЛАШ — ЧОҢ ҺҮНӘР

1. “Саламәтликни сақлаш — һүнәр” дегән пикиргә қошуламсиләр?
2. Саламәтликни сақлашниң әң чоң сири немидә дәп ойлайсиләр?

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуп, асасий әхбаратни таллапелиңлар.

Оқуғучилар дурус тамақлиниш, спорт билән шуғуллиниш үчүн күн тәртивини сақлиши керәк. Күн тәртиви — бу иш, оқуш вә вақтида дәм елиш, спорт билән шуғуллинишқа ярдәм қилидиған кәштә. Күн тәртиви — вақит вә мәзгилни мөлчәрлик пайдилиниш.

Һәрбир оқуғучиниң күн тәртиви болуши шәрт. Ғизалинишниң алдида тазилиқни сақлаш керәк. Тазилиқ адәмниң роһаний, мәдәний йетилиши, адәмгәрчилиги вә тәрбийисиниң көрсәткүчисидур. Тазилиқ — адәмниң тән-сақлиғи, өмүр сүрүшиниң узақлиғи, тән қурулушиниң сумбатлиғидур.

Тазилиқ йоқ йәрдә микробниң тәрәққий етишигә мол мүмкинчилик бар.

Микроб көп йәрдә — ағриқ көп. Шу сәвәптин таза жүрүш керәк. Сағлам болуш үчүн дурус тамақлиниш йәткүлүксиз. Һәртәрәплимә сағлам болуш үчүн спорт түрлирини күндилик һаят тәризигә киргүзүш керәк. Әң болмиғанда, күнигә 25 — 30 минут қол-аяқни созуп, һәрикәткә кәлтүрүш лазим.

2-тапшурма. Өзәңларниң күн тәртиви тоғрилиқ қисқичә әхбарат йезиңлар. Уларниң арисидин саламәтлигиңларни сақлашқа бағлиқ һәрикәтләрни ениқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Чөчәкниң мәзмуни бойичә режә түзүңлар.

Әң чоң байлиқ

Бурунда бир яш жигит өзиниң гадайлиғини ейтип, һәрқачан муң-зарини төкүшкә зерикмәйдекән:

— Хәп, әгәр мениң байлиғим көп болса, қандақ яхши болар еди! Мән шу вақитта һеч ғәмсиз өмүр сүрәр едим, — дәп зарлайдекән.

Бир күни жигитниң кәписиниң йенидин қери таш кәскүчи өтүп кетип берип, зарлап олтарған һелиқи балиниң қешиға келип:

— Саңа немә болди шунчә жиғлап? Сән һәқиқий бай адәм әмәсму? — дәп сорайду.

— Мән байма? — дәп һәйран қапту жигит. — Қени, нәдә у байлиқ?

— Сениң көзлириңчу? Бир көзүңни биригә қанчә пулға берәрediң? — дәп сорайду қери.

— У немә дегиниң? — дәп, чөчүп кетипту жигит. — Мән көзүмни һечқандақ байлиққа алмаштурмаймән!

— Мақул, — деди таш кәскүчи, — у вақитта икки қолуңни чепип ташлиғин, униң үчүн саңа көп алтун бериду.

— Яқ! Қолумни бәрмәймән, алтунлириң керәк әмәс, — дәпту жигит аччиқ билән.

— Мана, көрдүңму. Сән наһайити бай адәм дедимғу, — деди қери уста. — У вақитта неманчә қайғуруп кәттиң? **Маңа ишәнсәң, адәмниң әң чоң байлиғи — күч-қудрити билән тән саламәтлиги.** Уни ахчиға сетип алалмайсән, — дедидә, өз йолиға раван болди.

4-тапшурма. Чөчәк мәзмуни бойичә "Очуқ вә йепиқ" соалларни түзүңлар.

5-тапшурма. Мәтиндә пәриқләндүрүлгән жүмлидики пикиргә қошуламсиләр? Уни дәлилләйдиған мисалларни кәлтүрүңлар.

6-тапшурма. Дурус ғизалинишниң йоллири һәққидики қаидиләр билән тонушуп чиқиңлар.

- Ғизалиниш вақтини дурус пайдилиниш.
- Әтигәнлик тамақта сүтлүк тамақларни көпирәк йейиш керәк.
- Йәл-йемишларни, көктатларни көпирәк истимал қилиш һаҗәт.
- Еғир тамақни көп йемәслик керәк.
- Һәрким өз йешиға лайиқ ғизалиниши керәк.
- Майлиқ тамақни азирақ истимал қилиш һаҗәт.
- Витаминлири көп нәрсиләрни йейиш пайдилиқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. Адәм саламәтлигигә зиян қилидиған қандақ таамларни билисиләр? Уларниң силәргә зийини тоғрилиқ немә билисиләр? Топлардаяки жүп билән бирикип, мошу һәққидә әхбарат жиғиңлар вә бир-биригә ейтип бериңлар.

8-тапшурма. Тиңшаш вә оқуш мәтинлиридики турақлиқ сөз бирикмилирини тепип, мәнасини ечип бериңлар.

9-тапшурма.

"Тәбиәтниң гөзәллиги — адәм жениниң тазилиғи..." дегән В. А. Сухомлинскийниң сөзигә тәһлил жүргүзүңлар. Өз оюңлар арқилиқ бу пикиргә мунасивитиңларни билдүрүңлар. "Ойлан, жүпләш, пикирләш" усулини пайдилиниңлар.

10-тапшурма. "Башмалтақ" усули арқилиқ бүгүнки дәрисни қандақ чүшәнгиниңлар тоғрилиқ баһа бериңлар.

9–10-дәрисләр. САҒЛАМ ҺАЯТ ТӘРЗИ

1. Сағлам һаят тәрзи тоғрилиқ аңлидиңларму?
2. Мәктивиңларда бу иш-чарә қандақ йолға қоюлған?

1-тапшурма. Мәтинни муәллимниң ярдимидә тиңшап, асасий пикирни ениқлаңлар.

Капуста

Капустида С, Р, В1, В2, К, Д витаминлири каротин, ферметлар, лизоцин, калий тузлири, амин кислоталири, қәнт, май башқиму маддилар бар.

Хәлиқ тибабәтчилигидә капуста тәндики жараһәтләрни, көйүкни давалаштиму пайдилинилиду. Яш капуста йопурмақлири башниң ағриған йеригә йепиштуруп таңиду. Чиш йенидики булжуңларниң һәрикити ажизланғанда яш капустиниң йопурмақлирини чайниған наһайити пайдилиқтур. Чоң тәрәт тохтап қалғанда, геморрой ағриғи күчәйгәндә, қан кетиш пәйтидә, беғир ағриқлири қозғалғанда тузланған капустини тамақ үчүн истимал қилса яхши нәтижә бе-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

риду. Капустиниң тәркивидә “У” дәп аталған ашқазан вә талниң (селезенка) ярилирини давалашта пайдилинидиған мадда тепилди.

Капуста ширниси ашқазан ағриқлирини давалашта, өт халтисиға соғ тәккәндә, болупму үчәйдә яра пәйда болғанда наһайити яхши нәтижә бериду. Капустиниң ширнисини тоңлатқучта яки болмиса соғ йәрдә сақлаш керәк.

Ширнини һәр күни үч қетим ғиза алдида 1 — 2 стакандин ичип туруш керәк. Давалиниш мәзгили бир айға созулиду.

Яш капустиниң йопурмақлиридин тәйярланған ширниси қиш вә баһар айлирида тепиш қийин. Шуниң үчүн алимлар капустиниң қурутулған ширнисини тәйярлаш усулини тапти. Уни дориханлардин сетивелишқа болиду. Шундақла капустиниң яш йопурмақлиридин ясалған ширнини иссиқ суға арилаштуруп ағзиңизни чайқисиңиз, чиш вә гекитәк ағриқлириниң алдини елишта пайдилиқтур.

2-тапшурма. Мәтиндики бирхил мүчиләр вә қошма жүмлиләрниң тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәвини ениқлаңлар.

3-тапшурма. Саламәтлик үчүн әң зиянлиқ дәп һесаплайдиған адәтләрни кластерға чүширип, ениқ дәлилләрбилән испатлаңлар.

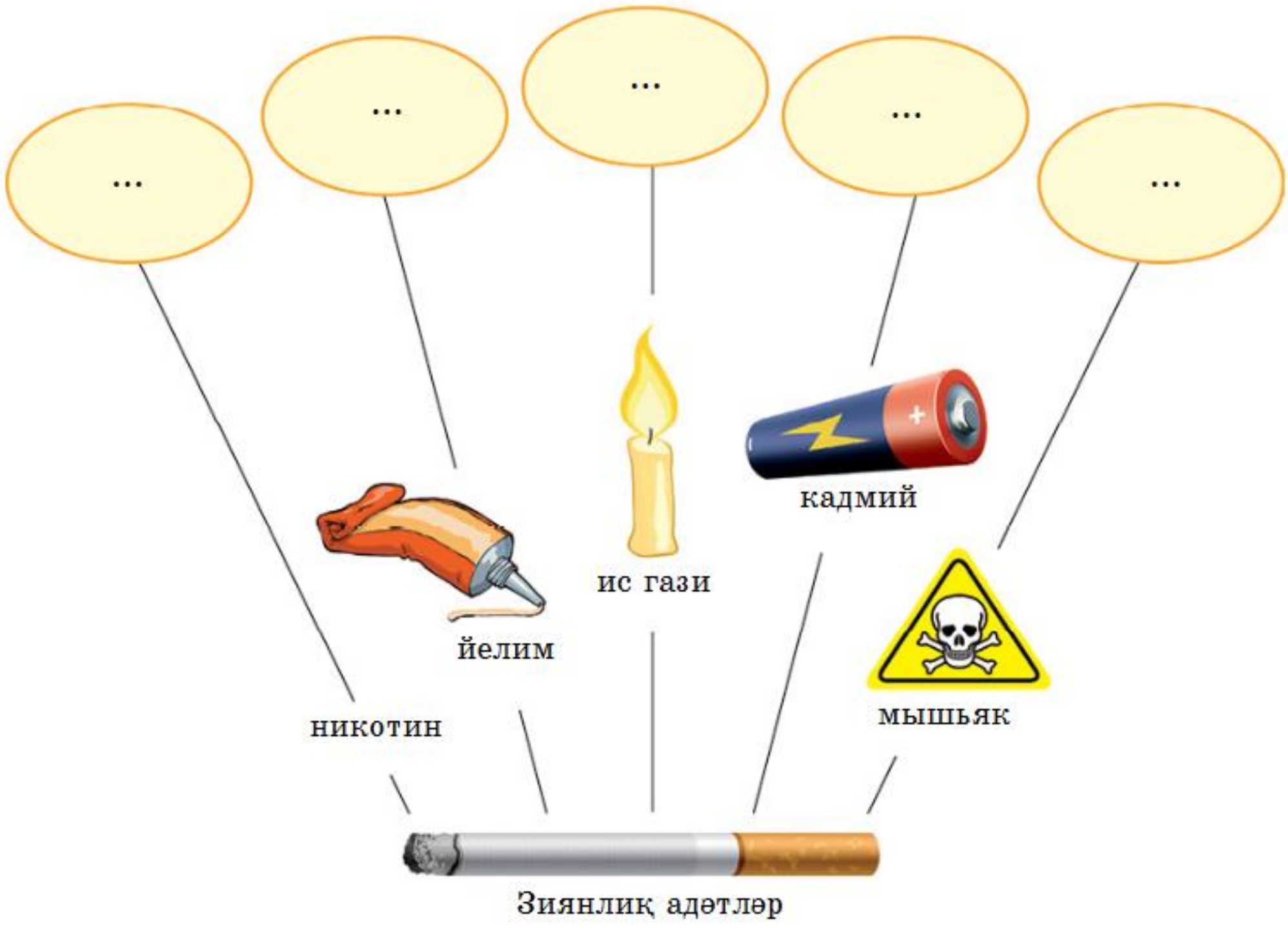

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтинни оқуп, у йәрдә ейтилған асасий пикирни еniқлаңлар.

Тағ ялпузи — көп жиллиқ өсүмлүк. Томурида нурғунлиған ушшақ пөпүк йилтизлар бар. Ғоли болса, төрт қирлиқ болуп, учида шахарап өсиду. Йопурмақлириниң рәңги көкүч-һава рәң. Тағ ялпузи өйләрниң өпчөрисидә, ташлиқ йәрләрдә, ериқ бойлирида өсиду. Қазақстанниң нурғунлиған вилайәтлиридә кәң таралған өсүмлүк.

Дорилиқ хам әшия болуп, тағ ялпузиниң ғоли һесаплиниду. Гүллигән чағда өсүмлүкни жиғивалиду. Ғолини гүллири билән 30—40 см қилип, кесивелиш керәк. Көләңгү йәрдә қурутувалиду.

Тағ ялпузиниң тәркивидә әфирлиқ майлар, леонурин гликозиди, аччиқ-чүчүк маддилар, сапонинлар, флавинлар, А витамини бар.

Тағ ялпузидин тәйярланған дориларни нерв системисини өз әслигә кәлтүрүш, уйқа қачқан мәзгилләрдә, жүрәк салған чағда, жүрәк неврози ағриғини, гипертония ағриғиниң дәсләпки басқучини давалаш үчүн пайдилиниду.

Өйдә тиңдурма тәйярлаш үчүн 15 грамм қурутулған тағ ялпузини 1 стакан қайнақ суға селип, 20 минут дәмләп, совуғандин кейин дака арқилиқ сүзүп, 1 аш қошуқтин күнигә 3—4 қетим истимал қилиш керәк.

5-тапшурма. Тағ ялпузиниң адәм саламәтлигиүчүн йәнә қандақ пайдиси бар, еniқлаңлар.

6-тапшурма. Энтеровируслуқ инфекцияниң алдини елиштики чариләр билән тонушуп чиқиңлар.

1. Шәхсий гигиенини сақлаш.
2. Дурус тамақлинишниң асасий қаидилирини сақлаш:

1-қаидә: озуқ-түлүкни таза йәрдә сақлаңлар;
2-қаидә: пишқан тамақтин хам озуқ-түлүкни бөләк сақлаңлар;
3-қаидә: көктат вә мевиләрни иссиқ су билән таза жуюңлар;
4-қаидә: тазиланған суни истимал қилиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма.

• Мәктивиңларда сағлам һаят тәрзини тәрғип қилиш үчүн қандақ ишлар әмәлгә ешиватиду?

• Силәр униңға қандақ күч чиқириватисиләр?

• Топларда бирикип, мошу иш-чарини уюштуруш режисини түзүп көрүңлар: режигә һәрхил спорт вә миллий балилар оюнлирини киргүзүңлар.

• Әң яхши түзүлгән режә бойичә муәллимниң рәһбәрлигидә тән тәрбийә дәрисидә мусабиқә өткүзүңлар.

8-тапшурма. Төвәндики саламәтликһәққидики пикирләрни топлардатәһлил қилиңлар.

• Тазилиқ — сағламлиқ асаси, сағламлиқ — байлиқ асаси (хәлиқ даналиғи).

• Гөзәллик — азат қәлбниң вә пухта саламәтликниң йемиши (Леопольд Шефер).

• Татлиқ — таам әмәс, пайдилиқ таам — татлиқ (Анахарсис).

9-тапшурма. Сағламһаяттәрзини тәрғип қилиш үчүн жарнамә (реклама)түзүп көрүңлар. Силәр қандақ язған болаттиңлар?Әмәлияттаөз ишиңларни синап көрүңлар.

10-тапшурма. Мәтиндики ениқланған сөзләрни морфологиялик тәһлил ясаңлар.

Мәлумки, һәрқандақ дөләт өз хәлқиниң **саламәтлигигә** алаһидә көңүл бөлүп, бу муһим мәсилигә тоғра яндишишниң заманивий амиллириға әмәл қилиду. Әлвәттә, бу муһим иҗтимаий саһа риваж тапқандила, әмгәк **нәтиҗидарлиқ** болмақ. Елимиз Президентиниң бәш институционаллиқ ислаһатида нәқ мошу мәсилиниң өз ипадисини тепишиму шу вәҗидин, әлвәттә. Мәзкүр ислаһатни әмәлгә ашуруш үчүн **атқурулушқа** тегиш еник 100 қәдәм вәзипилирини толуқ қоллап-қувәтлигән һалда вә бәзи пәйтләр һәққидә өз пикримни ейтип өтүшни тоғра **көрүватимән.**

Саламәтликни сақлаш системисиниң малийәвий қудритини техиму күчәйтиш, сөзсизки, саһа ихтидарини ашуруп, хизмәт көрситишниң сүпитини яхшилайду. Хусусән, дәсләпки **медицинилиқ** санитарлиқ ярдәм хизмитиниң бесимирақ мәблә́ғ билән тәминлинишиму бүгүнки вақит тәливигә уйғун келиду. Демәк, әву бир жиллири қолға елинип, айиғи чиқмиған мәҗбурий иҗтимаий медицинилиқ ғәмсизләндүрүш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәсилисиниң һели асаслиқ муәммалар жүмлисидин екәнлиги талашсиздур. Буниңға мән толуғи билән қошулимән. **Хәлқимизгә** капаләтләндүрүлгән медицинилиқ ярдәм көрситилиши лазим. Лекин бу механизмниң **нәтиҗидарлиғиға** қол йәткүзүш үчүн муқум қанун актлири билән күчлүк назарәтниң болуши шәрт. Шундақла шәхсий медицинини тәрәққий әткүзүп, **дөләтлик** әмәс тәшкилатлар арқилиқ һәқсиз медицинилиқ ярдәмниң капаләтләндүрүлгән мөлчәрини бериш даирисини кәңәйтишму диққәткә сазавәр мәсилидур. Мениң шәхсий **паалийитимгә** он бәш жил болту вә буниң саһа тәрәққиятидики үлүшиниң нәқәдәр зор екәнлигигә көзүм убдан йәтти.

Президентимизниң бәш институционаллиқ ислаһитини әмәлгә ашурушта **һәрбиримиз** өз үлүшимизни қошсақ, кәлгүсидә паравәнлик **чоққисиға** чоқум йетимиз дәп ойлаймән. Буниң үчүн "100 еник қәдәм" Милләт планида көрситилгән саһалардики түп-асаслиқ **өзгиришләрниң** әмәлиятта өз әксини тепишиға күч чиқириш лазим. Мәсилән, яш әвлатқа, кәлгүси **мутәхәссисләргә** сүпәтлик билим бериш керәк. Бу мәсилә саламәтлик сақлаш саһасида бәкму муһим. Андин балилар **хирургияси** билән педиатриясини тәрәққий әткүзүш һаҗәт. Чүнки бу бүгүнки күндә мәзкур саһаниң асқап қалған **тармақлиридур.** Балиларниң чиш дохтурлири тапчил. Ейтқан болар едимки, бала саламәтлиги униң чиш вә еғиз **бошлуғиниң** тазилиғидин **башлиниду.** Буниң үчүн һамилдар анининг саламәтлигини **күзитиш** керәк. Һалбуки, наресидиләр **саламәтлигиниң** ана саламәтлигигә бағлиқ екәнлигини **чүшинидиған** вақит аллиқачан кәлди.

(*"Уйғур авазидин" елинди*)

11-тапшурма. Жуқуридики мәтин бойичә бирнәччә соаллар тизмисини тәйярлаңлар.Соалларғабашқа топ оқуғучилири җавап бәрсун.

11-тапшурма. "Сехирлиқ таяқчәңлар" болған болса, бүгүнки дәристә қайси синипдишиңларға ярдәмгә келәттиңлар? (Шу оқуғучиға қошумчә чүшәнчә бериш арқилиқ дәрисни йәкүнләңлар).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ДОСТЛУҚ ВӘ МЕҺИР-МУҺӘББӘТ

4-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4 ДОСТЛУҚ ВӘ МЕҺИР-МУҺӘББӘТ

1–2-дәрисләр. ДОСТЛУҚ — ЕСИЛ ХИСЛӘТ

1. Достлуқ сөзини қандақ чүшинисиләр?
2. Һәқиқий дост қандақ болуши керәк?

1-тапшурма. Муәллимниң ярдимидә мәтинни диққәт билән тиңшаңлар.

Икки дост

Бурун-бурун-бурунда, әл арисида уруш көп болған чағда, икки батур дост болупту.

Бир күни әскәрләр бир дәриянiң бойиға орунлишиду. Шу чағда туюқсизла дүшмәнләр уруш ачиду. Һәммә мал-мүлүклирини елип, адәмлирини тутқунға алиду.

Икки достниң бири дүшмән қолиға чүшиду. Достиниң қолға чүшкинини аңлиған иккинчи батур күзниң қара соғиға қаримастин, дүшмән ятқан жайға келиду.

Дүшмәнләр уни тутувалиду. Батур болса уни қолбашчисиға елип беришни сорайду. Елип барғандин кейин:

— Мән қолуңларға чүшкән бир батурниң хунини төләп, сетип елишқа кәлдим. Лекин мениң силәргә беридиған мал-мүлкүм, пулум йоқ, әгәр достумни бошатсаңлар, униң үчүн өзәмниң өмрүмни қурван қилар едим, — дәйду.

Қолбашчи ойлинип, уни синимақ болиду:

— Бопту, мән сениң өмрүңни қиймай, бирақ маңа сениң көзлириң керәк, оюп алимән, — дәйду. Батур өзиниң көзлирини берип, достини бошитипту вә униң мүрисигә қолини артип, хошал қайтипту. Буни көргән қолбашчи “Мундақ әрлири бар хәлиқни урушта бәтму-бәт йеңиш қийин екән” дегән қарарға келип, әскәрлирини чекинишкә буйруқ берипту.

(*Ривайәт*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, өз чүшинигиңлар бойичә режә түзүп көрүңлар.

3-тапшурма. Төвәндики соалларға бәргән жәвавиңларни өз ара тәһлил қилиңлар.

1. Силәрниң мошундақ вападар, садиқ достуңлар барму?
2. Сиз ағиниңиз үчүн мошундақ қурванлиққа бараттиңизму?
3. Һәқиқий дост болуш үчүн адәмдә әң авал қандақ хислә болуш керәк дәп ойлайсиз?
4. Муһәббәтниң асаси — достлуқ дегән пикиргә қошуламсиләр?

4-тапшурма. Мәтиндики тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәвини ейтип бериңлар.

4.1-2. СҮПӘТДАШЛАР

Сүпәтдашларғапеилниң сүпәткә охшап келидиған шәкиллири кириду. Улар шәйиләрниң һәрикәт билән мунасивәтлик бәлгүсини билдүриду. Мәсилән, *ечилған гүл*бирикмисидики *ечилған* сүпәтдишигүлниң һәм һәрикитини (*ечилмақ*) һәм бәлгүсини (қандақ гүл?— *ечилған гүл*) билдүриду. Бу йәрдики бәлгү *ечилмақ* пеили ипадилигән һәрикәт билән мунасивәтлик бәлгү һесаплиниду. *Чирайлиқ гүл* бирикмисидики чирайлиқ сөзи (сүпәт) болса, шәйиниң (бу йәрдә гүлниң) пәқәт бәлгүсинила билдүриду, униңда һәрикәт мәнаси йоқ.

Сүпәтдашлартөвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-ған//-гән, -қан//-кән: *яз-ған*, *көр-гән*, *ат-қан*, *көч-кән*.

-ар//-әр, -р, -с (бу қошумчә пәқәт пеилларниң болушсиз шәклигила улиниду): *бар-ар*, *өт-әр*, *ойла-р*, *ойлима-с*.

-идиған, -йдиған: *бар-идиған*, *ишлә-йдиған*.

-мақчи//-мәкчи: *ал-мақчи*, *бәр-мәкчи*.

-ғучи//-гүчи, -қучи//-күчи: *тиңша-ғучи*, *өткүз-гүчи*, *чиқ-қучи*.

Сүпәтдашлар толарақ сүпәткә охшаш исимға бәкинип келип, жүмлидә ениқлиғучи вәзиписини атқуриду: *Мәктәп оқуғучилири* ***атақлиқ*** *язғучи билән учраштi. Мәктәп оқуғучилири* ***тонулған*** *язғучи билән учраштi.*

5-тапшурма. Өзәңларниң йеқин достуңлар һәққидә ойлаңлар. Цицеронниң мону пикридики хисләтләрниңқайсиси униң бойида бар дәп ойлайсиләр?

“Достлуқ өз бойиға немә дегән пайдилиқ нәрсиләрни бириктүргән десиңизчу! Дост — қәйәрдила болса сизгә хизмәт қилиду, у һәммә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йәрдә бар, у һечқачан зериктүрмәйду, орунсиз хапа болмайду, у утуққа йетишкә йеңи күч бериду, униң билән биллә көргән көңүлсизликләр тез унтулуп кетиду”.

6-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуп, шаирниң достлуқ һәққидики пикрини шәрһиләңлар. Сүпәтдашларға хасқандақ қошумчиларни байқидиңлар, тәһлил қилиңлар.

Яшиғин достум, тағлардәк мәғрур

Тағлардәк йүксәк яшиғин мәғрур,
Қолуңни қуяшниң бағриға узат.
Меһирниң отлири көйсун лавулдап,
Ғурурниң күйлирини жүрәккә тарат.

Адимий шәйтанлар боп кәтсун бәрбат,
Ғуличиң созулсун нурлуқ таңларға.
Һаятниң нахшиси турсун төкүлүп,
Виждан чечәклири яққан бағларға.

Өмүрниң йоллири чақирсун сени,
Һекмәтниң бағрида кәтсун порәкләп.
Бовилар үгүти ядиңда болсун,
Муһәббәт мәйдани яшнисун гүлләп.

(*Абдулла молла Қарду*)

7-тапшурма. Шеирдики турақлиқ сөз бирикмилирини еniқлап, уларниң мәнасини ейтип бериңлар.

8-тапшурма. Шеирни өз сөзүңлар билән мәзмунлап йезиңлар, муәллипниң ойини ким қандақ чүшәнди, жүпүңлар билән селиштуруңлар.

9-тапшурма. “Чапанниң йеңиси яхши, достниң — кониси” дегән мақални қандақ чүшәндиңлар? Кона достлуқниң алаһидилиги немидә дәп ойлайсиләр?

10-тапшурма. “Утуқ пәләмпийи” усули арқилиқ һәрбириңлар бүгүнки дәрисниң қайси басқучидин утуқлуқ өткиниңларни бәлгүләп, дәрисни йәкүнләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3–4-дәрисләр.

ДОСТ БОЛМАҚ АСАН, УНИ ДАВАМЛАШТУРМАҚ ҚИЙИН

1. Достлуқ һәққидә қандақ әсәрләрни оқудуңлар?
2. Кичик балилар билән чоңларниң арисида достлуқ болуши мүмкинму?
3. Қазақстандики милләтләр достлуғи тоғрилиқ немә ейталайсиләр?
4. Һәқиқий достлуқ қандақ болуши керәк?

1-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп, ипадилик оқуп чиқиңлар.

“1-Май елимизниң барлиқ милләтлирини техиму йеқинлаштуридиған байрам. Бу — 25 жил ичидә қурулған бизниң ортақ өйүмиз — Қазақстанимизниң әң муһим мәйрәмлириниң бири”.

Президентниң мана мошу сөзидин кейин елимиздики милләтләр ара мунасивәтләр мәсилиси бойичә экспертларму өзлириниң еник бир пикиргә кәлгәнлигини бир еғиздин тәкитләшмәктә: “Мустәқиллик һарписида атап өтүлидиған мәйрәмләр вәтәнпәрвәрлик роһни көтирип, миллий бирликни тәшвиқат қилиш билән бир қатарда әркинлик билән мустәқилликни шиар қилип көтириши лазим”. Уларниң пикричә, нәқ мошундақ қилған шараиттила барлиқ қазақстанлиқлар, уларниң қайси милләтниң вәкили болушидин қәтъий нәзәр, қазақ миллити әтрапиға топлиниду вә дөләт тилиниң рәсмий статусиға болған һөрмити ашиду. Шу вақиттила биз 1-Май — Қазақстан хәлқиниң бирлиги күни мәйримини йеңичә нишанлашқа қаритилған барлиқ чарә-тәдбирләргә йеңичә түс берәләймиз.

Дәрһәқиқәт, милләтләр достлуғи билән өз ара разимәнликни, инақ-иттипақлиқ билән миллий бирликни өзиниң әң муһим байлиқлириниң бири дәп һесаплайдиған дөләттә нишанлинидиған Бирлик вә Достлуқ мәйрими барлиқ қазақстанлиқларниң мустәқил Қазақстанға нисбәтән меһир-муһәббитиниң, тәғдир тәқазаси түпәйли бу зиминдин макан тапқан онлиған милләтләрни қучақ йейип қарши алған қазақ хәлқигә болған миннәтдарлиғиниң үлгисини көрситидиған мәйрәм сүпитини елиши керәк.

Буни һәм җәмийәтниң, һәм дәвирниң тәливи дәп чүшиниш вә қобул қилиш керәк.

“Елимиз мустәқиллигиниң тарихи — барлиқ милләтләр достлуғиниң жилнамиси” дәп қәйт қилди Ассамблея сессиясидә Президент Нурсултан Назарбаев. Милләтләр достлуғиниң шу жилнамисиға тили бир, дини бир, қазақ вә уйғур хәлқиниң өз ара мунасивәтлиридики

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сәмимийлик билән қериндашлиқ риштилириниң бөләкчә екәнлигигә hечким шәк-шүбhә кәлтүрәлмәйду. Яйлақта — мели, етизда дени бир бу икки хәлиқниң өз ара достлуғи билән сәмимий мунасивәтлири тоғрилиқ мисалларму сан-санақсиз.

(*“Уйғур авазидин” елинди*)

2-тапшурма. Мәтиндин еник әхбарат билән муәллипниң көзқаришини ажритиңлар. Муәллип сөзи билән өзләштүрмә гәпни айрип бериңлар.

3-тапшурма. Мәтинни оқуп, жүпләрдә инчикә вә қелин соалларнитәйярлаңлар.

4.3-4. РӘВИШДАШЛАР

Рәвишдашларға пеилниң рәвишкә охшап келидиған шәкиллири кириду. Улар жүмлидики асасий hәрикәткә қошумчә hәрикәтни билдүриду: *Әркин мәктәпкә **тез** кәлди. Әркин мәктәпкә **жүгрәп** кәлди.* Бу мисаллардики *тез* рәвиши *кәлмәк* пеили арқилиқ ипадиләнгән асасий иш-hәрикәткә қандақ қошумчә иш-hәрикәтни билдүрсә, *жүгрәп* рәвишдишиму шундақла қошумчә hәрикәтни билдүрүп кәлгән.

Рәвишдашлар төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду: **-п, -ип, -уп//-үп** : *ойла-п*, *бил-ип*, *уқ-уп*, *көр-үп*.

-а//-ә, -й қошумчилири арқилиқ ясалған рәвишдашлар, адәттә, мустәқил қоллинилмайду. Тәкрар шәкилдә қоллинип, жүмлидики асасий hәрикәтниң алдида узақ вақит, қайта-қайта әмәлгә ашқан қошумчә hәрикәтни билдүриду: *Яза-яза hерип кәттим. Тама-тама көл болар* (Мақал).

Мәзкүр рәвишдаш болушлуқ вә болушсиз шәкиллиридә тәкрарлинип қоллинилғанда, асасий hәрикәт билән бир вақитта дегүдәк йүз бәргән қошумчә hәрикәтни билдүриду: *Әтияз келә-кәлмәйлақушлар учуп келишкә башлиди.*

Жуқуридики рәвишдаш қошумчилири мустәқил пеил билән ярдәмчи пеилни бариктүрүп келиштә муhим роль ойнайду: *йезиватиду — яз+**ип**+ят+а+ду* , *апар — ал+**ип**+бар*, *берип тур — бар+**ип** тур*, *язимән — яз+**а**+турур+мән* , *ишләйду — ишлә+**й**+турур*, *язивәр — яз+**а**+бәр*;

-ғичә//-гичә, -қичә//-кичә: *ал-ғичә*, *көр-гичә*, *ач-қичә*, *йәт-кичә*;
-ғили//-гили, -қили//-кили: *яз-ғили*, *бәр-гили*, *ач-қили*, *кәт-кили*;
-сири: *барған-сири*, *көргән-сири*,
-ғач//-гәч, -қач//-кәч: *ал-ғач*, *бил-гәч*, *ят-қач*, *ич-кәч*;
-ғачқа//-гәчкә, -қачқа//-кәчкә: *тур-ғачқа*, *кир-гәчкә*, *ат-қачқа*, *өт-кәчкә*.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстан — инақлиғи ярашқан хәлиқләрниң ордиси!

Қазақстанда уйғур, өзбәк, қирғиз, татар, түркмән, тажик, орус, немис, түрк, эстон, корей, япон, хитай, поляк, украин, грек, испан этномәдәнийәтлири иш елип бармақта. Қазақстан Хәлиқләр Ассамблеясидә һәрбир милләт өз вәкиллириниң атқурған ишлири билән алға қойған мәхсәтлири тоғрисида мәлумат берип, бир-бири билән тәжрибә алмаштуриду.

4-тапшурма. Тор бәтлиридин Қазақстан Хәлиқләр Ассамблеясиниң ишпаалийити һәққидә әхбарат елиңлар. “Қазақстан — инақлиғи ярашқан хәлиқләрниң ордиси” мавзусида эссе йезиңлар.

5-тапшурма. Достлуқ һәққидики мақал-тәмсилләрниң мәналирини чүшәндүрүңлар.

1. Һәммигә дост болған — һечкимгә дост болмас.
2. Достуңни билмәкчи болсаң, сәпәргә чиқ.
3. Йолға йолдашсиз чиқма.
4. Йолда қошулған йолдаш әмәс.
5. Бешиңға күн чүшкәндә әсқатқан — дост.
6. Бәхтиңгә хошал болған — саңа дост.
7. Достниң көңли қалғичә, дүшмәнниң бойни сунсун.
8. Көрүп әслимә, әсләп көр.
9. Яхши көргән достуңға яхши көргән нәрсәңни бәр.

6-тапшурма. Мақалларни тахтида морфологиялик тәһлил ясаңлар. Рәвишдашларниң ясилишиға көңүл бөлүңлар. Тәркивидә рәвишдашлар бар қандақ мақалларни билисиләр, есиңларға елиңлар.

7-тапшурма. “Достсиз адәм — қанатсиз қуш” дегән даналар сөзини башчиликқа елип, жүп болуп диалог қураштуруңлар. Сөһбәттә фразеологиялик бирикмиләрни, мақал-тәмсилләрни пайдилинишқа тиришиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8-тапшурма. Силәрниң оюңларчә, өмүрлүк, һәқиқий дост болуп қелиш үчүн адәмгә қандақ хисләтләрһаҗәт? Майчечәкни толтуруңлар:

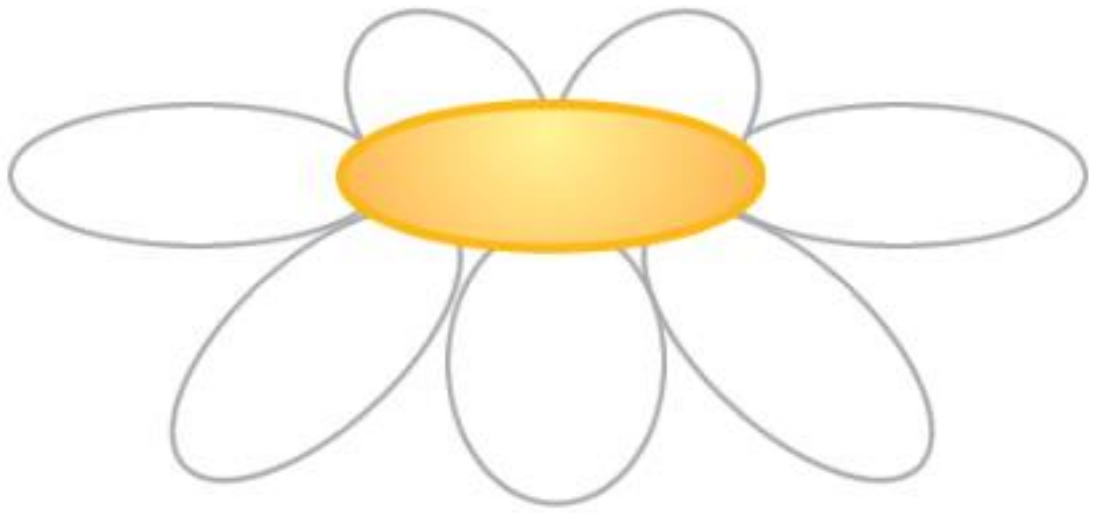

9-тапшурма. "Венн диаграммиси" усули арқилиқ "дост вә дүшмән", "муһәббәт вә нәпрәт" сөзлириниң мәналирини селиштуруңлар. Һаят билән бағлаштуруп, мисалларни кәлтүрүңлар.

10-тапшурма. "Бир жүмлә билән йәкүнләш" усулини пайдилинип, өтүлгән мавзу бойичә өзәңларниң чүшәнгәнлирини бир жүмлә билән хуласиләп йезиңлар. Муәллимниң ярдимидә язған жүмлилириңларни жүплүк, топлуқ муһакимә қилип, синипниң алдида оқуп бериңлар.

5–6-дәрисләр. УЛУҚ АДӘМЛӘР ДОСТЛУҒИ

1. Өзәңлар тонуйдиған яки билидиған адәмләрниң арисидики һәқиқий достлуқ һәққидә ейтип бериңлар.
2. Улуқ адәмләрниң достлуғи немә үчүн һаҗәт дәп ойлайсиләр?

1-тапшурма. Икки оқуғучиниң ипадилик оқуши билән шеирларни тиңшаңлар.

Дост болса, дәртни биллә тартидиған,
Шатлиқтиму жүкни тәңла атидиған.
Кәлгиниңдә узақ йолдин сеғинип сән,
Балилиқтин гирәлишип ятидиған.

Дост болса, жүрәккә от яқидиған,
Ойлирини ойлириңға чатидиған.
Йәлкәңдики еғир жүкни бөлүвелип,
Дүшмениңгә оқ-я қилип атидиған...

(*Илия Бәхтия*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

* * *

Дос болам десең, досымды сыйла, қымбаттым!
Досыңа сонда досым менгана қымбатпын.
Дос болам десең, мендегі доспен достасқын,
Сендегі доспен дос болып сонда тұрмақпын.

Достарың көппе? Апырау неткен жақсы едің?
Досым аз менің... Досым-ау менің, тапшы емін!
Достарыңмен достастыр мені, асылым,
Достастыр мені, болайын құлың нақ сенің!

(*Муқағали Мақатаев*)

2-тапшурма. Муқағали Мақатаев билән Илия Бәхтияниң достлуқ тоғрилиқ шеирилирини селиштуруңлар. Қандақ охшашлиқлар вә айримчилиқларни байқидиңлар? "Венн диаграммисини" пайдилинишқа болиду.

3-тапшурма. Илия билән Муқағалиниң өмүрдики достлуғи һәққидә немә билисиләр?

4-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар.

...Бу икки хәлиқниң нә-нә намайәндилириниң бир-бири билән дост-тамыр болуп өткәнлигини биз яхши билимиз. Атақлиқ язғучи-шаирлар Зия Сәмәдий билән Сәбит Муқановниң, Һезмәт Абдуллин билән Қуандық Шаңғытбаевниң, Илия Бәхтия билән Муқағали Мақатаевниң, Турған Тохтәмов билән Сәкен Иманасовниң, алимлар Ғожәхмәт Сәдвақасов билән Абдувәли Қайдаровниң, Мурат Һәмраев билән Есмағамбет Ысмайиловниң, Коммунар Талипов билән Еркеш Нурпеисовниң вә нурғунлиған башқиму шәхсләрниң бир-бири билән әң йеқин дост, аға-ини болуп өткәнлиги бу икки хәлиқниң тәврәнмәс достлуғини дәвирниң өзигә хас һәрқандақ жудун-чапқунлири бузалмайдиғанлиғиниң йәнә бир көрүнүши болса керәк.

Умумән, елимиздики милләтләр ара достлуқ тоғрилиқ ейтқанда, бу достлуқниң уютқуси Тунжа Президент — Милләт Лидери Нурсултан Назарбаев екәнлигини бир пәсму ядимиздин чиқармаслиғимиз керәк. "Силәр мошу жиллар мабайнида мениң жәмийәттики течлиқ билән разимәнликни мустәһкәмләшниң барлиқ мәсилилири билән шәхсән шуғуллиниватқинимни билисиләр, чүнки у барлиқ тәшәббусларниң беши, униңсиз һечнәрсә — ихтисадий өсүшму, бирликму болмайду", дегән еди Дөләт рәһбири Қазақстан хәлқи Ассамблеясиниң болуп өткән сессиясидә. Дәрһәқиқәт, шундақ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Президентниң шәхсән рәһбәрлиги нәтиҗисидә бүгүн Қазақстан хәлқи йеңилиниш, инновациялик индустрияләштүрүш вә келәчәккә технологиялик сәкрәш идеясиниң әтрапиға топлашти. Бу, сөз йоқ, елимиздики хәлиқләр достлуғи билән бирлик-иттипақлиқниң, течлиқ билән разимәнликниң ярқин ипадисидур.

5-тапшурма. Мәтиндики әхбараттин асасий пикирни ениқлаңлар. Жуқурида исми аталғанкәрнәклик намайәндиләр вә уларниң иҗадий паалийити һәққидә немә билисиләр?

6-тапшурма. Қазақстан қайси дәләтләрбилән достлуқ мунасивәттәяшаватиду? Бу дәләтләрнидостлуқтин башқа йәнә немиләр бағлаштуридудәп ойлайсиләр?

7-тапшурма.

- "Достни сетивалғили болмас" дегән пикиргә қошуламсиләр?
- Өз мәнпийити үчүн достлуқтин ваз кечидиған адәмләр барму?
- Мошу икки қарши пикир әтрапида пикир муназириси жүргүзүңлар.

8-тапшурма. Тәхлидий сөзләрни пайдилинип, диалог түзүңлар. Диалогниң мәзмунини жүпүңлар билән биллә ойлаштуруңлар.

9-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп, қайси стильда йезилғанлиғини ениқлаңлар.

Қазақстан мустәқиллигиниң 25 жилида йүздин ошуқ милләт яшайдиған елимиздә әдәбиятниң милләтләр ара достлуққа алтун көрүк болғанлиғини зор қанаәтлиниш билән тилға алғум келиду. Әдәбияттики томури өткән әсиргә улишидиған, Һезим Искәндәров билән Сәбит Муқановниң, Һезмәт Абдуллин билән Қуандық Шаңғытбаевниң, Илия Бәхтия билән Муқағали Мақатаевниң, Маһмут Абдурахманов билән Қадир Мырзалиевниң иҗадийитидә давамини тапқан қазақ-уйғур достлуғи мустәқилликниң 25 жилида қайта тикләнди. Бирқатар уйғур шаир-язғучилириниң әсәрлири қазақ, рус тиллириға тәржимә қилинип, елимиздики чоң-чоң нәширләрдә йоруқ көргәнлиги — мустәқилликниң, милләтләр ара достлуқниң йәнә бир әвзәллиги әмәсму!

(*"Уйғур авазидин" елинди*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10-тапшурма. “Һәқиқий достлуқ” мавзусида эссе йезиңлар.

11-тапшурма. Уйғур музыка сәнъитидә достлуқ тоғрилиқ қандақ нахшилар бар? Тор бетидин издәңлар, мәтинини йезиңлар.

12-тапшурма. “Плюс–Минус–Қизиқимән” кәштисини толтуруңлар.

“Плюс” +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
“Минус” –	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
“Қизиқимән” ?	“Немә билгүм кәлди?”, “Бу мениң үчүн қизиқ боламду?” дегән соалларға җавап йезилиду.

7–8-дәрисләр. МЕҺРИБАНЛИҚ — АЛИЙҖАНАП СЕЗИМ

1. Меһир-муһәббәт тоғрилиқ немә билисиләр?
2. Меһрибанлиқ һәққидә қандақ әсәрләрни оқудуңлар?
3. Меһрибанлиқни әң авал ким арқилиқ сезимиз?

2-тапшурма. Мәтинни муәллимниң оқуп беришидә диққәт билән тиңшап, асасий әхбаратни есиңларда сақлаңлар.

... Омақ һәдә Һасанова Ғожәхмәт ака билән биллә өткүзгән жилларни әсләп нурғун нәрсиләрни, жүмлидин йолдишиниң өмүр бойи асасий жәһәттин илим-пән вә жәмийәтлик ишлар билән шуғуллинип өткәнлиги, өзиниң болса, қолидин келишичә, униңға барлиқ шараитларни яритип беришкә тиришқанлиғи һәққидә ейтип бәрди. Омақ һәдә өзиниң Ғожәхмәт акиниң вапатидин кейинки һаятиниму йәнә шу йолдишиниң ғемида болушқа, ениғирақ ейтқанда, униң хатирисини әбәдийләштүрүшкә, у қалдуруп кәткән иҗадий мирасни көпчиликкә йәткүзүшкә беғишлап келиватиду. Һәқиқәтәнму Уйғур наһийәсиниң Чоң Ақсу йезисидики оттура мәктәпкә Ғ.Сәдвақасовниң наминиң берилиши вә бу билим дәргаһида униң хатирисигә беғишланған мирасгаһниң ечилиши, Алмута шәһиридә, Чонҗа вә Чоң Ақсу йезилирида үч кочиниң униң намида ати-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лиши Омақ һәдиниң тегишлик орунларға мураҗиәт қилиши, җәмийәтлик тәшкилатларниң қоллап-қувәтлиши нәтиҗисидә қолға кәлтүрүлди. Ғ.Сәдвақасов яшиған өйниң темиға илинған хатирә тахта мәтининиң пәқәт қазақ вә рус тиллиридила әмәс, бәлки шундақла әрәп графикиси асасидики уйғур тилида йезилишиниң тәшәббускариму йәнә шу Омақ һәдә болди. Буниңдин ташқири у як өз вақтида Уйғуршунаслиқ бөлүмидә ишлигәнлиги вә йолдишиниң иҗадидин яхши хәвәрдар болуши сәвәвидин мәрһумниң әмгәклирини жиғиптоплап, уйғур, қазақ вә рус тиллирида төрт томдин ибарәт талланма әсәрлирини пәрзәнтлириниң мәблиғи һесавиға нәширдин чиқарди.

(*Йолдаш Азаматов*)

3-тапшурма. Соалларғаҗавап бериңлар.

Алим Ғ.Сәдвақасов һәққидә немә билисиләр?

Мәтиндики ой ким һәққидә ейтилған?

Омақ Һасанованиң бойидин қандақ алий адимий хисләтләрни көрүшкә болиду?

Аял сүпитидә Омақ анидин үлгә алидиған қандақ яхши хисләтләрни ейталайсиләр?

4-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни “Төрт жүмлә” усули арқилиқ тәһлил қилиңлар.

Пикир: Тиңшиған мәтин бойичә өз пикриңларни бир жүмлә билән ейтип бериңлар.

Дәлил: Өз пикриңларни бир жүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал: Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп, мисал кәлтүрүңлар.

Хуласә: Мавзу бойичә хуласә йезиңлар.

5-тапшурма. Мәтиндики биринчи жүмлини морфологиялик тәһлил ясаңлар.

6-тапшурма. Төвәндики шеирларни ипадилик оқуп чиқиңлар.

Мәңгүлүк Вәтән

Балам доп ойнаватиду,
Доп ойнап туруп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оғуллиқини күйләйватиду.
Бәзидә маңа
Көзлирини қисип қараватиду.
Униң путлириға сөйгүм кәлди,
Доп юмулаватқан топини
Көзлиримгә сүргүм кәлди...
Доп йүгрәватиду,
У қоғлаватиду, һувлаватиду.
Жәним!
У сени йүрики билән товлаватиду.
Йәрдики чим болғум кәлди,
Юмшақ-юмшақ қум болғум кәлди.

Амут чечики төкүлди етәклиримгә,
Аптапниң йеши тамди биләклиримгә.
Көзлиримни бош юмуп "уһ" дедим,
Қан болуп қетилдиң йүрәклиримгә.

Балам йүгрәп берип допни тутувалди,
Мәйдисини допқа йеқип йетивалди.
Допни гүлгә охшаш пуривалди.
— Балам,
Дуня допқа охшайду
Қамлаштуруп тепәлисәң
Аләм сениңки...
Авазиңни тонудум жәним.
Йопурмақтәк титридим,
Сүзүк судәк шилдирлидим,
Лекин, кәйнимгә қайрилмидим.
Бу чоқум сән,
Мени әзиз қилған мәңгүлүк Вәтән!

Кәйнимгә қайрилмай туруп,
Мени чиң қучақлиған
Қоллириңни мужудум.
Сән амрақ нахшини болушиға оқудум:
"... Ат миндим егәр билән,
Чаптурдум йүгән билән.
Ичимдә дәрдим тола,
Чандурмай йүргән билән..."
Баламниң қолидики доп күлүп кәтти
Йоллириға қизилгүлләр үнүп кәтти...

(*Чимәнгүл Авут*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дәрдиңни пәқәтла өзүм билимән

Сайимән чиңки чүштә йениңға чүшкән,
Сән — юлтуз асмандин қәлбимгә көчкән.
Кәңри алиқанлириндики бир тал сизиқни,
Қисмәтниң ләшкәрлири дәрия қип кәчкән.

Есимдин кәтмәйду январь һарписи,
Буғулдап-буғулдап учқум келиду.
Көзүмдин төкүлгән бир тал чечәкни,
Көк кәптәр авайлап йәрдин териду.

Дар қилип тартилған күнләр алдида,
Өзүмни ишқиңда қат-қат бағлаймән.
Әйнәкниң алдида уюлуп туруп,
Мән саңа боюмни нәччә чағлаймән.

Исмиңни билиду тикәнму, гүлму,
Дәрдиңни пәқәтла өзүм билимән.
Тағларниң қәдди сән, түнләрниң қәдри,
Мән сени бир өмүр шундақ сөйимән...

(*Чимәнгүл Авут*)

7-тапшурма. Шеирларни ипадилик оқуңлар вә асасий идеясини ениқлаңлар.

8-тапшурма. Шеирлардин қандақ тәсвирий васитиләрни байқидиңлар? Шаирә немә үчүн муһәббәт лирикисини күйләштә дәлмошу васитиләрни пайдиланған дәп ойлайсиләр? Топларда вә синипта мулаһизә қилиңлар.

9-тапшурма. Төвәндики кластерға һәқиқий меһир-муһәббәт тоғрилиқ өз ой-пикриңларни чүширип көрүңлар.

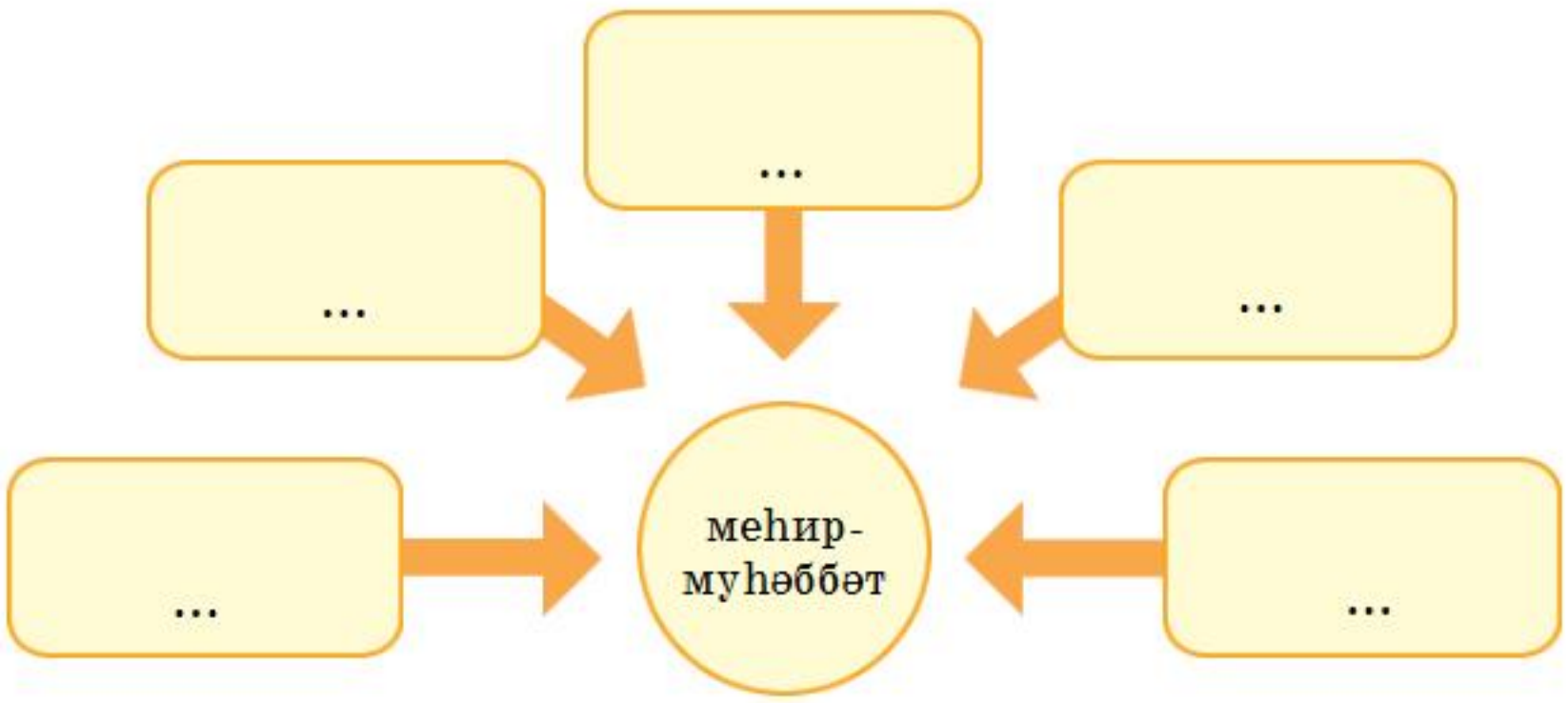

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10-тапшурма. “Бир минутлуқ эссе” усули арқилиқ төвәндикичә соалларға җавап бериңлар.

1. Силәр чүшәнгән асасий мәсилә немә?
2. Мавзу бойичә силәргә қандақ мәсилиләр чүшиниксиз болди?

9–10-дәрисләр. МУҺӘББӘТ — АНА ЖУТНИ СӨЙҮШТИН БАШЛИНИДУ

1. Туғулған жутумизни немә сәвәптин “ана жут” дәп атаймиз?
2. “Ана” сөзи билән башлинидиған йәнә қандақ ибариләрни билисиләр?

1-тапшурма. “Байсейит— ана жутум” намлиқ нахшини үналғу яки видеоязмидин тиңшаңлар. Нахша мәтинидики тирәк сөзләрни ениқлаңлар.

2-тапшурма. Нахша мәтинидә силәр исмини аңлап жүргән қайси адәмләрни әслә́йду?Улар тоғрисида немә билисиләр?

3-тапшурма. “Инчикә вә қелин” соалларарқилиқ сөһбәт жүргүзүңлар.

• Шаир билән композитор өзиниң ана жутқа болған муһәббитини қандақ изһар қилған?
• Ана жут немиси билән иссиқ?
• Немишкә һәрким өзи туғулуп өскән йәрни һәммидин артуқ көриду дәп ойлайсиләр?
• Ана жут мавзусида қайси язғучи-шаирлар көп язған? Мисал кәлтүрүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни диққәт қоюп оқуп чиқиңлар. Асасий ой-пикирни ениқлаңлар.

Йәр ана тоғрилиқ ривайәт

Илгири Йәр бәкму **таза** болған.У чәксиз меһриван вә көңүллүк еди.У җаниварлар дуниясиниң үйүрлиригә, топлириға пана болди, уларға озуқ бәрди. Өз новитидә җаниварлар Йәрниң тазилиғини сақлап, униңға чүшинишлик билән қариди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Күнләрниң бир күнидә Тәңри адәм пәйда болди. У қудрәтлик һәм сумбатлиқ болди. У күлгәндә, униң билән биллә күнму күләтти, у қайғурғанда униң билән биллә айму муңлинатти, у нахша ейтқанда униң билән қошулуп асман билән шамалму нахша ейтатти, шуниң үчүнму Йәр униңға ашиқ болди. Уму Йәргә ашиқ болди, униң улуқлиғи билән кәңлигигә, **меһриванлиғи** билән гөзәллигигә, пак вә тазилиғиға ашиқ болди.

Вақит өтүп, улар балилиқ болди. **Гөдәкләр** өсүп, нәврә сөйди, лекин һәрбир йеңи әвлат уларға өмүр соға қилған улуқ муһәббәттин жираклишиваәрди. Йәр ана улар үчүн **һаят кәчүрүшниң**, байлиқниң мәнбәсигә айланди, улар Йәрниң кимлигиниму унутти, Тәңри адәм болса улар үчүн бирдә ишинип, бирдә унтуп қалидиған ривайәт адәмгә айланди.

Улар өзлириниң муһтаҗлиғи үчүн йәрни тирнилап, уруқ терип, мевисини жиғивелип, қалдуғини чиритип, Йәрниң тазилиғини булғайдиған нурғунлиған қалдуқларни ташлиди. **Тамақ** издәп, улар Йәрниң пәпиләп беқиватқан жаниварлирини рәһимсизлик билән йоқатти. Шуниңдин кейин, алтун вә башқиму ғәзнилирини издәп Йәр аниниң тенини оюп, йоған чоңқурларни колап, чөл вә сәһраларни қалдурди. Бирақ буму азлиқ қилди, бир-бириниң изини өчириш үчүн йерилма затларни пайдилинип, қуралларни синақтин өткүзүп, қурал-ярақларни урушларда пайдиланди.

Һә, Йәр ана мошуниң **һәммисигә** чидиди, у адәмләр бир күни есини жиғиду дәп, өзиниң уларға өмүр соға қилған улуқ муһәббәтниң пәрзәнтлири екәнлигини есигә алиду дәп ишәнди. Өзигә гунасиз өлтүрүлгәнләрни йәрләшни тохтитиду дәп, бир вақитларда өзини ишинип тапшурған Тәңри адәмниң мунасип пәрзәнтлири болар дәп үмүтләнди, күтти.

Мошуниңдин кейин, у өзини адәмләрниң есиға салимән дегән қарарға келип, барлиқ нәрсиниң чеки болидиғинини әскәртип, өз күчини көрсәтти. Бирақ өз ара урушларға белиғичә патқан, алтунниң пақириши көзлирини қамаштурған, байлиқниң вә наданлиқниң чекигә йетип, адәмгәрчилик чоққисидин төвәнләп кетиватқан адәмләр өмүр сүрүшни өзгәртмиди.

Шу вақитта пайдисиз агаһландурушлардин һарған Йәр ана бойидики барлиқ қәһирини чиқирип, өзини хорлуқ вә **җәбирдин** сәгитип, адәмликтин чиқип кәткәнләрниң өчмәнлиги билән ғәзивидин тазилиди, һә Тәңри адәм адәмләрдин сирт айлинип, адәттики Тәңригә айланди.

Әгәр адәмзат Йәргә ғәмхор болуп, һәқиқий муһәббитини көрситәлмисә, Тәңри адәмгә адәмгәрчилик хислитини қайтуруп берәлмисә, Йәр ана билән Тәңри адәмниң муһәббәт дастани, адәмзат

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәрәққиятиниң пәйда болуши билән қелиплишиш тарихи мошундақ өкүнүшлүк аяқлишиши мүмкин.

(*Ривайәт*)

5-тапшурма. Мәтинни INSERTоқутуш усули бойичә тәһлил қилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәрбир қурни бәлгүләңлар. Өз пикриңларни хуласиләпйезиңлар.

"Y"	"–"	"+"	"?"
Билимән	Мениң ойлиғиним-дәк әмәс, әксичә	Мән үчүн йеңи әх-барат	Келишәлмәймән, билгүм келиду

6-тапшурма. Ривайәттәнемә һәққидә ейтилған? Өз ара пикир муназирисигә чүшүңлар.

- Мавзудин жираклашмаңлар;
- вақит өлчимини сақлаңлар;
- әдәплик сөзләшни әстин чиқармаңлар;
- бир-бириңларни тиңшашни билиңлар;
- үн, темп, тән вә үз һәрикәтлиригә көңүл бөлүңлар;
- мақал-тәмсил вә турақлиқ сөз бирикмилирини қоллиниңлар;
- өзәңларниң ой вә көзқаришиңларни дурус йәткүзүңлар.

7-тапшурма. Пәриқләндүрүлгән сөзләргә мәнадаш сөзләрни тепип йезиңлар.

8-тапшурма. Төвәндә "Ана жутум — алтун бөшүгүм" мавзусидики эссеға киришмә берилди. Эссени давамлаштуруңлар.

Ана жут! Аңлимаққа бәк йеқимлиқ, көрмәккә бәк иллиқ, қойнида жүрмәк бәк иссиқ! Жутниң һәрбир кочиси, адими, дәриғи, теши тонуш, көңүлгә йеқин, жүрәккә йеқимлиқ. Мени көптин ойландуридиғини — немишкә туғулған йәрни "ана жут", ана жутни "алтун бөшүк" дәп атайду? Бүгүн өзәмниң ой-мулаһизәмни ейтип көрүшни орунлуқ көрдүм...

9-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуңлар. Силәрүчүн чүшиниксиз яки натонуш сөзләр учришамду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Достум

Достум, яшлиқ шохлуқлири билән
Болма бәңваш, йетәр әнди хошлашқин.
Адәм болуш йолиға кир, йүрәк зорлуқлири билән,
Чүш мәйданға, ғәплөт-наданлиқ билән хошлашқин.

"Адәм — у мәғрур жараңлиғучи улуқ нәрсә",
Қараңғу ичиңни сап илим нури билән йорутқин.
Кечә-күндүз тинмай оқи, оқи, оқи!
Йеңи жәмийәткә лайиқлишишқа тиришқин...

Адәм — бу мәғрур жараңлиғучи улуқ нәрсә,
Қәлбиңни сап мәдәнийәт нури билән йорутқин.

(*Лутпулла Мутәллип*)

10-тапшурма. Шеирда берилгән идея бүгүнки күндә әһмийәтликму? Шаир Л.Мутәллип бу шеирини қандақ мәхсәтбилән язған? "Қәлбиңни сап мәдәнийәт нури билән йорутқин" дегән мисрани қандақ чүшинисиләр, шәрһиләңлар.

11-тапшурма. "Соалнамә" усули арқилиқ мавзуни йәкүнләңлар.

1. Мән дәристә қандақ ишлидим	паалийәтлик / паалийәтсиз.
2. Мән дәристики жававимға	қанаәтләндим / қанаәтләнмидим.
3. Дәрис мениң үчүн билинди	қисқа / узақ.
4. Мән дәристә	һармидим / һерип қалдим.
5. Мениң кәйпиятим	көтирилди / чүшүп кәтти.
6. Дәрис маңа	чүшинишлик / чүшиниксиз, пайдилиқ / пайдисиз, қизиқ / қизиқ әмәс.
7. Мениңчә, өй иши	йеник / қийин, қизиқарлиқ / қизиқ әмәс.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУЗЫКА ВӘ ДУТАР

5-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5 МУЗЫКА ВӘ ДУТАР

1–2-дәрисләр. МУЗЫКА — ТӘБИИЙ СӘНЪӘТ

1-тапшурма. Музыкиниң түрлирини атаңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, қандақ мавзуға йезилған мәтин екәнлигини ениқлаңлар.

Залда олтарған ақ башлиқ профессорлар, маһир музыкантлар билән студентларниң барлиғи адәттә аз учрайдиған жим-житлиқ билән орунлиридин туруп, аста чавак чалған һалда Алёшиниң дирижер пульти алдиға беришини тәклип қилған еди. Шу чағда Сокольскийму униңға ишарә қилип, күлүмсирәп туратти. Пәқәт қери муәллимә Жозефиня Емельевнала орнидин туралмай, көзини сүртүш билән һәләк болмақта еди.

— Әсәрниң асасий ети немә?

— Немишкә уни симфониялик оркестрға ижра қилғузмидиңлар?

— Автордин биз өтүнимиз: оркестровкисини чапсанлатсун!.. — дегән һаяжанлиқ алқиш авазлар.

Шунда дирижёр Сокольский:

— Һөрмәтлик йолдаш профессор вә студент йолдашлар, бу яш композитор Алексей Романовниң пәқәт диплом иши сүпитидә тапшурған фрагментлири. Әнди пүтүнләй әсәрниң мәзмуни һәққидә өзи ейтсун, — дәп, Алёшиға ишарә қилди. Залда йәнә жим-житлиқ орниди.

— Мән билмәймән, — деди Алёша дудуқлап. — Бир һәйвәт орман ичидә жүримән. Йә бир пүтүн нәрсә чиқиду, йә мошу һазир силәр тиңшиған фрагмент-этюдлар тәхлитидә қалиду. Немила болса, устаз вә достлар, мениң язғинимму, өзәмму әнди — “Яркәнт наваси”.

3-тапшурма. Музыкиниң түрлири бойичә жүп болуп диалог түзүңлар. Диалогниң соаллири:

- Сәнъәт дегән немә?
- Уссул сәнъити тоғрилиқ немә билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Музыкини адәм немә үчүн тиңшайду?
- Музыка дегән немә?
- Музыка қандақ тавушлардин қурулиду?
- Гармония дегинимиз немә?
- Музыка немини тәсвирләйду?

4-тапшурма. Мәтинни оқуп, қандақ стильда йезилғанлиғини ениқлаңлар. Мавзу қоюңлар.

Уйғур саз әсваплири түрлүк Шәрик хәлиқлириниң көплигән саз әсваплириға қисмән йеқин екәнлиги сезилип турсиму, бай вә хилму-хил алаһидиликкә егә екәнлиги байқилип туриду. Болупму уйғур сазәндилири есидә сақлап келиватқан муқамларни ялғуз сазәндә (соло) яки ансамбльда **ижра қилиш** жәриянида музыка инструментализми (уларни сақлап қалғучилар уйғур сазәндилири болған) алаһидә жуқури дәриҗигә йәтти. Уйғурларниң мундақ сим-тарлиқ қедимий әсваплири уд, бәрбат, пипалар унтулуп қалди; қалунму аз жараңлайдиған болди. Умумийүзлүк түркүмләргә бөлүш бойичә уйғур миллий **чалғу әсваплири** үч топқа бөлүниду: сим-тарлиқлар, пүвләнгү чалғу әсваплири, урғу чалғу әсваплири. Биринчи топ мону чалғу әсвапларни өз ичигә алиду: сатар, ғеҗәк, чаң, қалун; иккинчи топ — нәй, қошнәй, сүнәй, канай; үчинчи топ — дап, думбақ, тевилваз, нағра, сапайә, жүпташ, қошуқ, чақ-чақ, чақча.

XIX әсир уйғур әсваплири тоғрисида хелә тәпсилий вә баһалиқ мәлуматларни биз рус тарихчиси, Шәрқий Түркстанни тәкшүргүчи В.В.Григорьевниң **әмгәклиридин** тапимиз. Түркстанлиқлар (йәни уйғурлар — Т.А.) шундақла музыкини яхши көриду. Уларниң саз әсваплири йоған вә кичик нағрилардин, сүнәйләрдин, сәккиз төшүги бар нәйдин, 70 тин артуқ симлиқ чаңдин (гусля), йәттә тарлиқ (уларниң төрти сим, иккиси үчәй вә бири ипәк) гитаридин ибарәт. Униңдин башқа йоған вә кичик ғеҗәк бар; авазни жуқурилитиш вә төвәнлитиш нағриларниң авази билән маслаштурулиду. Уссул вә нахшиларму нағрилар билән **тәртипкә кәлтүрүлиду...**

(*Тамара Әлибақиева. Он икки муқам*)

5-тапшурма. Жуқуридики мәтиндә пәриқләндүрүлгән сөзләрни мәнадаш сөзләр билән алмаштуруп, мавзудин чәтнимәй кичик мәтин түзүңлар.

6-тапшурма. 4-тапшурмида берилгән мәтиндин исимдашларни тепиңлар вә уларниң қандақ ясалғанлиғини ениқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5.1-2. ИСИМДАШЛАР

Исимдашларға пеилниң исимға охшап келидиған шәкиллири кириду. Улар һәрикәтни шәйи сүпитидә ипадиләйду,йәни исимдашлардаһәм һәрикәт мәнаси, һәм шәйи мәнаси болиду. Шуңлашқа улар исимға хас болған келиш һәм тәвәлик қошумчилири билән келәләйду:*У оғлиниң йезишиға қарап, зоқлинип турди*. Бу жүмлидики "*йезишиға*" исимдиши "*яз*" пеилиға исимдашниң **-иш** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилип, андин униңға үчинчи шәхс тәвәлик қошумчиси (**-и**) һәм йөнилиш келиш қошумчиси (**-ға**) уланған. Бу мисалда шәйи мәнаси бир һадисиниң (йезиш) нами сүпитидә көрүниду.

Исимдашлар төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-ш, -иш, -уш//-үш: *ойла-ш*, *сиз-иш*, *қош-уш*, *түз-үш*.

-мақ//-мәк: *ал-мақ*, *бил-мәк*.

-ғу//-гү, -қу//-кү. Бу қошумчә арқилиқ ясалған исимдашлар икки хил шәкилдә қоллинилиду: *бар-ғу-м бар* (яки: *барғум келиду*, *барғум йоқ*), *бар-ғу-дәк* (*Униң бу һесапни чиқарғудәк билими бар*).

Шундақла исимдашлар **-ған//-гән, -қан//-кән; -идиған, -йдиған** қошумчилири арқилиқ ясалғансүпәтдашларға **-лиқ** қошумчисиниң улиниши арқилиқму ясилиду: *Униң китапханиға* ***барғанлиғини***(***баридиғанлиғини***) *билимән.*

7-тапшурма. Интернеттин яки гезит-журналдин әхбаратларниидәп, Қ. Ғожамияров намидики Жумһурийәтлик Дөләт Академиялик Уйғур музыкилиқ комедия театри тоғрисида мақалә йезиңлар. Мақалидә исимдашлар болсун.

8-тапшурма. "Ким издәнгүч?" усули. Сүрәттә қандақ оркестр тәсвирләнгән? Мошу оркестр тоғрилиқ издинип, мәлуматжиғиңлар. Көп әхбарат бәргән топ йеңиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. “Уйғур ансамбльлири” дегән мавзуға кластер түзүңлар. Һәрқайсисини сүрәтләп бериңлар.

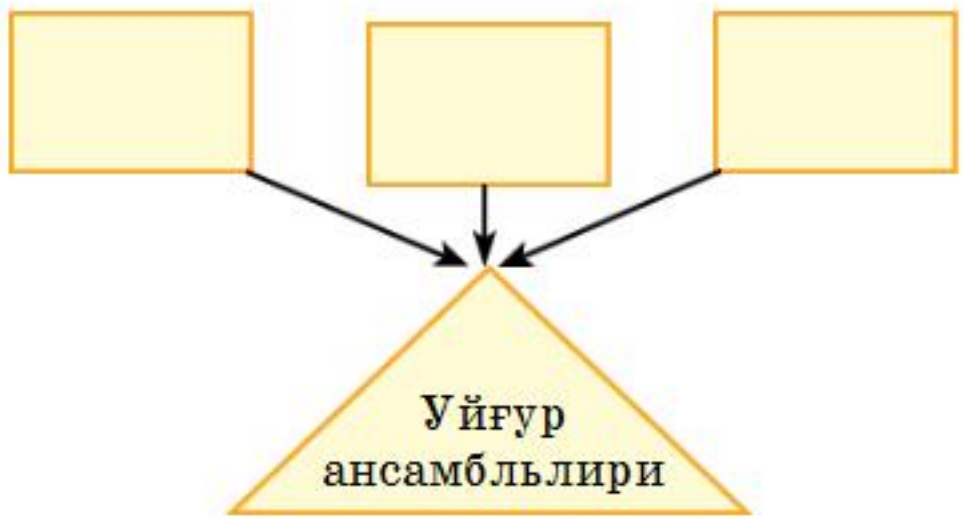

10-тапшурма. “Бәш бармақ” усули арқилиқ соалларға җавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?

Ғожа малтақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?

Оттура терәк — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?

Ғожа бөбәк — растчиллиқ. Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?

Чимәлтәк — кәйпият. Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?

3–4-дәрисләр. МУЗЫКИЛИҚ ЙӨНИЛИШЛӘР БИЛӘН ӘСВАПЛАР

1. Қандақ музыкилиқ йөнилишләр бар?
2. Музыкилиқ әсвапларниң һәммисини тизип ейтип берәләмсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни бир оқуғучиниң ипадилик оқуши билән тиңшаңлар. Аваз ритми билән паузиниң дурус ясалғанлиғиға көңүл бөлүңлар.

Музыкилиқ йөнилишләр

Һәрхил вақитларда аләмниң төрт булуңида музыкиниң һәрхил жанрлири дунияға кәлди. Музыкидики джаз жанри XX әсирниң бешида АҚШниң Йеңи Орлеан штатида пәйда болди. Джазни Ғәрбий Африка билән Европа музыкилириниң қошундиси дәп қараштурушқа болиду. Униңда саксофон, канай, тромбон, кларнет

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

(яғачтин ясалған пүвләп челинидиған музыкилиқ әсвап), пианино, гитара, контрабас, барабан охшаш музыкилиқ әсвапларниң һәрхил түрлири болған.

Классикилиқ музыка, кантри музыкиси, диний аһаңлар, рок, поп, һинд классикилиқ музыкиси вә электронлуқ музыкиларму дунияға тонулған музыка жанрлириға ятиду. Мошуларниң ичидә һазирқи вақитта поп вә электронлуқ музыка көпирәк тәләпкә егә. Музыкиниң түрлүк жанрлири аләмниң җай-җайлирида һаят кәчүридиған һәртүрлүк адәмләрниң илһами билән хияли нәтиҗисидә пәйда болған. Бирақ музыка тили ортақ. Қәйәрдила пәйда болғиниға қаримай, биз уни тиңшап, бәһирлинимиз. “Самбо” дәп атилидиған бразилиялик ритм аләмниң барлиқ музыкантлириға өз тәсирини йәткүзди. Қаттиқ вә илдам ойнилидиған музыка ритмида уссул ойнаш көп адәмләргә яқиду. Қазақта күй жанри өзиниң қайтиланмас аһаңи билән аләмгә тонулди. Сәнъәт тарихиға көз жүгәртсәк, адәмзатниң тәрәққий етиш җәриянлирида һәрхил басқучларни баштин кәчүргәнлигигә гува болимиз. Технологияләр тез сүръәттә тәрәққий әткән һазирқи заманда сәнъәтниң түрлириму өз хусусийитини өзгәртти. Шундақ болсиму, қедимий сәнъәт түрлири унтулмайду. Ата-бовилиримизниң мәдәний мирасини сақлап, келәчәк әвлатқа өзгиришсиз йәткүзүш — бизниң вәзипимиз.

(*Интернет материаллиридин*)

3-тапшурма. Мәтиндики музыка жанрлириға бағлиқ аталғуларнитепип, “Венн диаграммиси” арқилиқ селиштуруңлар.

4-тапшурма. Мәтиндики пеилларни тепип, уларға соал қоюңлар вә уларниң қайси заманда кәлгәнлигини ениқлаңлар.

5.3-4. ПЕИЛНИҢ ЗАМАН КАТЕГОРИЯСИ

Пеилниң заман категорияси пеил ипадилигән иш-һәрикәтниң мәлум бир вақитқа тәәллуқлуғини билдүриду. Униң түрлири сөз болуватқан вақитқа бағлиқ бөлүниду. Әгәр пеилда ипадиләнгән иш-һәрикәт сөз болуватқан вақиттин бурун йүз бәрсә, өткән заман, сөз болуватқан вақитта йүз бәрсә, һазирқи заман, сөз болуватқан вақиттин кейин йүз бәрсә, келидиған заман болиду.

Замани категориясиниң шәкиллири адәттә пеилниң рәвишдаш, сүпәтдаш шәкиллирини ясайдиған қошумчилар арқилиқ ясилиду.

Өткән заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин бурун йүз бәргәнлигини билдүриду: *Йүсүп Хас Һаҗипниң “Қутадғу билик” әсәри* 1069-*жили Қәшқәрдә йезилған.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу заман төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-ди//-ти, -ду//-ту, -дү//-түү. Бу қошумчиниң 2-шәхс сипайә вә һөрмәт түридә һәм 3-шәхстә пәқәт ләвләшмигән варианти ишлитилиду: 1-шәхс. *тут-ту-м* , 2-шәхс: аддий түри: *тут-ту-ң* , сипайә түри: *тут-ти-ңиз* , һөрмәт түри: *тут-ти-ла*, 3-шәхс: *тут-ти* .

-ған//-гән, -қан//-кән: *Абдухалиқ Уйғур 1901-жили Турпанда туғулған.*

Һазирқи заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақитта йүз бәргәнлигини билдүриду: *Толунай 7-синипта оқуйду.*

Бу заман төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-ват, -иват: *Әркин университетта оқуватиду.*

-мақта//-мәктә: *Йезимиз күдин-күнгә гүлләнмәктә*

Келидиған заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин кейин йүз бәргәнлигини билдүриду:

Бу заман төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-а//-ә, -й: *Язлиқ тәтилдә Астана шәһиригә баримиз.*

-ар//-әр, -р, -с: .

-мақчи//-мәкчи: *Долқун келәчәктә алим болмақчи.*

Бу үч заманниң шәкиллири өзлириниң асасий заман мәнасидин сирт, башқиму заман мәналирини билдүрүши мүмкин. Мәсилән, келидиған заман шәкли контекстқа бағлиқ өткән яки һазирқи заманни билдүрүши мүмкин: *Лутпулла Мутәллип 1932—1939-жиллири Ғулҗа шәһиридә оттура мәктәптә оқуйду* (өткән заман). *Туғлуқ 7-синипта оқуйду* (һазирқи заман). *У оттура мәктәпни тамамлиғандин кейин, Алмутида университетта оқуйду* (келидиған заман).

5-тапшурма. Мәтинни оқуп, дутар әсвави тоғрисида өз пикриңларни йезиңлар. Пеилларни тепип, уларниң заманини ениқлаңлар вә уларниң ясилиш йоллирини чүшәндүрүңлар.

Дутар

Уйғур сазлири тәркивидики әң назук вә йеқимлиқ авазға егә әсвапларниң бири — дутар. У — қедимий әсвап, хәлиқниң роһий мәдәткари.

Дутар — парис сөзи. “Ду” дегән икки санни яки “икки тар” дегән мәнани билдүриду. Бу әсвапниң дәсләп пәйда болуши һәққидә һазирға биздә илмий мәлуматлар йоқ. Дутар өз хәлқигә нурғун әсирләр мабайинида хизмәт қилип кәлмәктә. Шуңлашқа дутар хәлқимизгә бәк йеқин вә уни билмәйдиған уйғур пәрзәнди йоқ.

Шәрқий Түркстанниң Жәнубий районлири, Қәшқәр вадилирида хәлиқ сазға әжайип хуштар келиду. Мәсилән, етиз-ериқ ишиға маңғанда яки иштин қайтқанда, равап челип, нахша ейтип, һадуғини чиқиришта саз ярдәмчи болиду. Һәрбир өйдә равап яки дутар есиқлиқ туриду. Дутарниң тавуши назук, муңлуқ, мулайим,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

юмшақ чиққачқа, у адәмләр қәлбидики әң назук туйғулар билән һәмнәпәс, тәңкәш болиду.

XIX әсирниң иккинчи йеримида Шәрқий Түркстанға сәяһәткә чиққан мәшһур рус шәриқшунаси Н.Н.Пантусов уйғур саз әсваплири тоғрилиқ хелә салмақлиқ пикирләрни ейтқан. У дутарни әң көп қоллинилидиған вә башқиларға қариғанда нурғун учрайдиған саз әсвави дәп тәкитлигән. Н.Н.Пантусов: “Барлиқ оттуразияликләр сазни бәк сөйиду, һәрбир өйдә дутар бар”, — дәйду. Әнди Илида болса, аялларниң көпчилиги дутар чалиду, дәп хәвәр қилиду...

(*Н.Кибиров. Уйғур хәлиқ музыка әсваплири*)

6-тапшурма. Соалларғажавап бериңлар.

- Дутар, равап саз әсваплириниң қайси түригә ятиду?
- Дап, думбақ, нағра саз әсваплириниң қайси түригә ятиду?
- Нәй, сүрнәй, канайларни қандақ чалиду?

7-тапшурма. Сүрәтләргә қарап, “Уйғур хәлиқ музыка әсваплири” мавзусида кластер түзүңлар.

8-тапшурма. Уйғур хәлиқ миллий чалғу әсваплиридин сим-тарлиқлар, пүвләнгү чалғу әсваплири, урғу чалғу әсваплири һәққидә эссе йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, җавапни толуқланлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

5–6-дәрисләр. ДУТАР — ХӘЛИҚ МИРАСИ

1. Дутарниң қандақ түрлири бар?
2. Дутар челишни биләмсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, музыкилиқ әсвапларниң ясилиши тоғрисида сөһбәт жүргүзүңлар. Пеил заманлирини ениқлап, ясилиш йоллирини ениқлаңлар.

Сатарниң ясилиши

Сатар әсли Қәшқәрийәниң иссиқ, қурғақ шараитлирида өсидиған үжмә яғичидин ясилиду. Бир жилдин бәш жилғичә сақланған мәхсус яғачта аваз тутидиған маддилар өлүп, яхши пишип йетилгәндә тәбиий рәң пәйда болиду. Әйнә шу чағларда сатар әсвавини чепиш вә ясашқа киришиду. Ясаш жәриянида шәкли худди тәмбирниңкигә охшитилип, боғузи семизирақ, баш тәрипи йоғанирақ, үзлүги кәңирәк, дәстиси семиз, толуқ вә қисқа, тәпкиси сәл узун өлчәмләрдә ясилиду. Буниңға сәвәп шуки, сатарда он үч сим тар болғачқа, бу сим тарларни сиғдуруш, саз қилип чиңитқанда ажиз болмаслиғи үчүн дәстисиниң пухта болуши зөрүр. Иккинчидин, боғузиниң кәң вә семизирақ болуши үзлүккә бағлиқ. Сатарниң боғузида саз камдин-кам челиниду. Әң көп челинидиған жайи — у асасий булбул пәдисидин төвәнки пәдиләр. Һәммә пәдиләр тиркәчтин бағлинип, пәқәт боғузидики төрт-бәш пәдиләр қомучтин болиду. "Он икки муқамниң" һәммиси дегидәк төвәнки авазларда, аста, қисмән салмақлиқ, идитлиқ тартилиши билән муқам башлиған пәдидә тохтайду, андин дастанлар умумий сазлар арқилиқ давам қилиду.

Сатарниң узунлуғи 120—125 см. Үзлүгиниң әң кәң жайи 16—17 см, боғуз үзлүги 5—6 см, дәстисиниң оттура үзлүги 3—3,5 см

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дәстә учида (үзлүк тәрипидә) төрт қулақ, сол биқинида тоққуз қулақ, һәммиси 13 қулақ орнитилиду. Тәпкисиниң узунлуғи 4,5—5 см, дәстисиниң оттурисида чоң булбул тәпкисидә бир сим тар, сәл төвәнирәк, иккинчи булбул тәпкисидә бир сим тар, сәл төвәнирәк, иккинчи булбул тәпкисидә йәнә төрт сим тар (10, 11, 12, 13) бәкитилиду. Бу булбул тәпкиләр төрттин сәккизгичә сим тарниң асан чиңип, зил аваз бериш хизмитини атқуриду...

3-тапшурма. Уйғур миллий саз әсваплирини алдинқи дәристә өткән дуниявий саз әсваплири билән селиштуруңлар. Уларниң охшашлиғи билән айримчилиғини ейтип бериңлар.

4-тапшурма. Мәтинниң мәзмуни бойичә "Уйғур хәлиқ миллий чалғу әсваплириниң ясилиши вә уларниң хизмити" дегән мавзуда сөһбәт уюштуруңлар.

Сөһбәткә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;

— регламент сақлаш;

— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;

— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;

— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

5-тапшурма. Уйғур театриниң мирасгаһини тонуштуруш мәтинини қуруңлар. Пеил заманлирини орунлуқ пайдилиниңлар.

6-тапшурма. Мәтинни оқуп, қандақ стильда(бәдиий стильму,публицистикилиқ стильму,рәсмий стильму)йезилғанлиғини ейтип бериңлар.

Дутар — уйғур миллий саз әсвави

Дутар — уйғур миллий саз әсвави. Уйғур дутарлириниң ясилиш шәкли охшап келиду. Һәммә дутарлар талилиқ (қовурғилиқ) болиду. Ясилиштики асасий пәриқлири, тавушиниң зил вә бом чиқишидики сәвәп беши тәрипиниң (қарниниң) йоған-кичиклигидин, сепиниң (дәстисиниң) узун-қисқилиғидин, талилириниң кәң вә тарлиғидин ибарәттур. Шундақла сазниң жараңлиқ чиқиши — дутар ясалған яғачта...

Қәшқәр дутарлириниң беши тәрипи кичик, талилири 8—10 ға йетиду, сепи қисқа вә инчигирәк келиду. Лекин наһайити сүпәтлик, чирайлиқ ясилиду. Дутар һәрхил нәқишләрниң, сәдәпләрниң ишлитилиши билән безәндүрүлиду. Униң авазиму зил чиқиду. Қәшқә-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

рийәдә һава райи иссиқ вә қурғақ болғачқа, үжмә яғичи наһайити чиң, чигичи йоқ, тәкши өсиду...

Или вадиси дутарлириниң авази гуңирақ чиқиду. Һава райи салқин болғачқа, чеқир үжүм яғачлири сулуғирақ, чигичирәк келиду. Шуңлашқа уларда җараңлиқ, зил аваз бериш хусусийитигә егә маддилар кам болиду. Или дутарлири анчә нәқишләнмәйду. Бу дутарларниң беши тәрипи йоғанирақ болуп, талилири көп вә кәңирәк, дәстиси йоғанирақ келиду. Челинғанда тавуши буғулдап, гуң, таза аваз һасил қилиду...

Һәммә дутарларниң шәкли бир-биригә охшаш келиду. Лекин авазлириниң зил, бом вә күчлүк чиқишидики сәвәпләр уларниң үжмә яғачлирини таллаш билән биллә наһайити устилиқ, чевәрлик вә еһтиятлиқ билән ясилишиға бағлиқтур. Дутар яки башқа саз әсваплирини ясашта униң миллий садаси билән сапасиға чоң әһмийәт бериш зөрүр. Уйғур дутарлириниң биринчи дәриҗилик саз әсвави екәнлигини әстин чиқармай, уни миллий парасәт вә дит билән ясаш керәк...

(*Н.Кибиров. Уйғур хәлиқ музыка әсваплири*)

7-тапшурма. Мәтинни INSERTоқутуш стратегияси бойичә тәһлил қилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәрбир абзацни яки жүмлини бәлгүләңлар. Өз оюңларни йәкүнләп йезиңлар.

“V”	“–”	“+”	“?”
Билимән	Билгүм келиду	Мениң үчүн йеңилиқ	Тәтқиқ қилимән

8-тапшурма. Мәтиндики пеилларниң қошумчилирини ениқлаңлар. Уларниң қайси заман пеилини ясиғанлиғини чүшәндүрүңлар.

9-тапшурма. “Ким көп билиду?” Төрт топқа бөлүнүп, уйғур саз әсваплири тоғрисида билим мусабиқисигә чүшүңлар. Қайси топ көп мәлумат бериду, шу топ йеңиду.

10-тапшурма. Саз әсваплириниң намлирини түрлиригә қарап топлап йезиңлар. Шуларниң ичидин бир әсвап тоғрилиқ чаққан һекайә йезиңлар. Язған һекайәңлардики пеилларни тепип, уларниң заманини ениқлаңлар.

Дутар, тәмбир, сатар, равап, ғеҗәк, чаң, қалун, нәй, қошнәй, сүнәй, канай, тевилваз, наґра, дап, сапайә, қошуқ, жүп таш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Түрлири	Намлири
Сим тарлиқ әсваплар	
Пүвләнгү чалғу әсваплар	
Урғу чалғу әсваплар	

11-тапшурма. Өзәңларниң дәрискә болған мунасивитиңларни билдүрүш үчүн "Кәйпият гүлдәстиси" усулини пайдилиниңлар. Дәрисни яхши өзләштүргәнләр қизил, оттура һал өзләштүргәнләр көкүч рәңни таллап, гүлқачиға ташлаңлар.

7–8-дәрисләр. САЗ — МУЗЫКИНИҢ АЛАҺИДӘ ЖАНРИ

1. Қандақ уйғур сазлирини билисиләр?
2. Атақлиқ уйғур сазәндилиридин кимләрни билисиләр?
3. "Он икки муқам" тоғрисида немә билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни ипадилик оқуңлар. Аваз ритми билән паузиниң дурус ясалғанлиғиға көңүл бөлүңлар.

"Он икки муқам" бу бир пүтүн монументал цикл яки узақ ейтилидиған бирнәччә музыкилиқ-поэтикилиқ әсәрләр, оттура әсир уйғур музыка сәнъитиниң ғәзнисидур.

Уйғур муқамлири өз ичигә әнъәнивий нахша-саз музыкиси билән уссуллирини, еғизчә профессионал музыка һәм поэзияни бириктүриду вә умумән мақамат (түрлүк хәлиқләр муқамлири жанриниң умумийлаштуруп ейтилған нами) сәнъитниң айрилмас бир қисми болуп һесаплиниду. Муқамлар түрк, уйғур, әзәрбәйҗан, тажик, өзбәк, әрмән вә түркмәнләрниң байлиғи болуп һесаплиниду...

Тил алаһидиликлиригә бағлиқ жанрниң дәсләпки әрәпчә нами "мақам", кейин "муқам", "мугам", "мақом" болуп фонетикилиқ вариантларға өзгәрди. "Мақам" аталғуси — пәқәт бир мәнанила уқтурмайду. Тәржимә қилғанда, у тохтайдиған жай, тутқан орун, жай, мәвқийә дегән мәналарни билдүриду. Һазирқи заман музыка илминиң мәлумати униң асасий үч чүшәндүрүшини айрип көрситиду: аһаңниң өзигә хас модели; өзгәртип челиш усули; жанр һәм шәкли...

Уйғур муқамлириға мунасивәтлик қазақ язғучиси Сәбит Муқанов "Баһадур қәдәмлири" намлиқ китавида ейтқан қизиқ образлиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

пикирни учритишқа болиду: "... Мән "Он икки муқамниң" түзүлүшини ихтиярсиз "Миң өйниң" мурәккәп лабиринтлириға охшитимән. Қизил дәриянинг бойида тик ташни оюп ясиған қедимий маканда һәжими, ясалған вақти башқа бир пүтүнлүккә бириктүрүлгән миңлиған ханилар бенакарлиқ вә этнографиялик ядикарлиқтур. Мана шуниңға охшаш йүзлигән аһаңлар өзиниң уйғун чигишлинип тоқулушида әҗайип бир музыка әсәрини тәшкил қилған. "Он икки муқам" — уйғур хәлқиниң "а"дин тартип "я" һәрипигичә болған һәммә нахша, музыка байлиғини өз ичигә алған қамус"...

(*Тамара Әлибақиева. "Он икки муқам"*)

3-тапшурма. Мәтиндә "Он икки муқам" тоғрисида берилгән әхбаратни толуқтуруңлар. Муқамларни атаңлар. Һәрбир пеилниң қандақ ясалғанлиғини вә қайси заманда турғанлиғини ениқлаңлар.

4-тапшурма. Мәтинни оқуп, қандақ стильда йезилғанлиғини ениқлаңлар. Пеилларни тепип, үч топқа бөлүп йезиңлар вә улар билән өзәңлар жүмлә түзүңлар.

Хәлиқ нахшиси — әмгәкчи хәлиқниң әсирләр бойи ижат қилған бебаһа ғәзниси. Нахша мәнивий һаятниң бир қисми сүпитидә қедимий замандин хәлиқ билән биллә яшап келиватиду. У хәлиқниң һаяти билән бевасита мунасивәтлик, униң арзу-арманлирини, алий тиләк-мәхситини, ой-пикрини, үмүт-истәклирини әкис әттүрүп, еғир ишларда ярдәм беридиған, өмүрдә азатлиқ, вәтәнпәрвәрлик, пак муһәббәт садалирини яңритип, адәмләрниң қайғу-һәсритини йениклитидиған, хошал-хорамлиқ пәйтидә шатлиғини техиму рошән жарий қилдуруп, дилни тәвритидиған, һаяжанландуруп, һәзүр-раһәткә бөләйдиған роһий бебаһа байлиқтур... Қедимий заманлардин уйғурлар нахшиларни қандақ ижат қилди вә униң қошақлири һәққидә гувалиқ беридиған заманимизға йетип кәлгән бәзи ядикарлиқ, язма мәнбәлири һәққидә ейтип өтүш лазим.

Шәрқий Түркстанниң Ақсу вилайитигә қарашлиқ Бай наһийәсиниң Қизил "Миңөй" ядикарлиқлирида (V—VIII әсирләр) тамларға рәңлик бояқ билән сизилған сүрәтләрдә әкис етилгинидәк, саз әсваплирини тутуп, нәғмә қилип, уссул ойнаватқан рәсимләр уйғурларниң V әсир вә униңдин илгирирәк дәвирләрдин нахша-сазға көңүл бөлүп, униң билән шуғулланғанлиғидин дерәк бериду. Буни VI әсирдики хитай жилнамиси Жушу мәнбәлириниң гувалиқ қилишичә, кучарлиқ Нәнту исимлиқ мәшһур сазәндиниң Жу ханлиғиниң орда музыкисини рәтләп бәргәнлиги вә униң хан соаллириға қайтурған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жававидин рошән көрүшкә болиду. Нәнту: "...мән өз музыкимизни убдан билимән вә яхши көримән. Чүнки бу музыка бизгә нәччә йүз жиллардин бери нәсилдин нәсилгә мирас болуп келиватиду. Мениң атамму атақлиқ музыкант болған...", — дегән еди.

Уйғурлар зиминидә болған хитай сәяһәтчиси Ваң Иәнди (X әсир), италиялик Марко Поло (XII әсир), әрәп сәяһәтчиси Яқут әл Һәмавий (XIII әсир), сәяһәтчи-алимлар Ч.Валиханов, Н.Н.Пантусов вә башқиларниң уйғурларниң музыкисиға иштияқи һәққидә йезип қалдурған мисралири нурғун...

(*Икрам Мәсимов. Бебаһа хәлиқ гәзниси*)

5-тапшурма. Мәтинләрни асасқа алған һалда диалог вә монолог түзүңлар. Тил нормилириға риайә қилиңлар.

6-тапшурма. Мәтинләрдики көчәрмә гәпләрни тепип, уларниң тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәплирини ениқлаңлар вә "Икки яқлиқ күндиликкә" йезип чүшәндүрүңлар.

Көчәрмә гәп	Чүшәндүрмиси

7-тапшурма. "Он икки муқам" тоғрисида халиған бир адәм билән сөһбәтлишип, уни диктофонға яздуруңлар. Уни әкелип синипдашлириңларға тиңшитиңлар.

8-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, җавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

- Маңа ... қийин болди.
- Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
- Мән ... екәнлигини чүшәндим.
- Мән ... үгәндим.
- Мени ... һәйран қалдурди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9–10-дәрисләр. НӘТИҖӘ ДӘРИС. “МУЗЫКА — ДУНИЯДИКИ ӘҢ АЛИЙ СӘНЪӘТ”

1. Музыкиниң адәм балисиға тәсири барму?
2. Силәр қандақ вақитта музыка тиңшашни яши көрисиләр?
3. Силәргә қандақ музыка яқиду?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий мәзмунини тәһлил қилиңлар.

...Өз әмгәклиридә әл-Фарабий музыкини математика қанунлириға асасланған сәнъәт ретидә қариған: “...геометрия вә арифметика мәхсәт вә һәрикәттики сәвәпләргә егә, шундақла, музыкилиқ теориядиму мәхсәт вә һәрикәттики сәвәпләр бар”.

Мутәпәккүр музыкини математикиниң ажралмас қисми ретидә қараштурған. Музыка вә геометрияниң қаидилири охшашла дәп һесаплайду алим. Математика пәнлири қатариға әл-Фарабий төвәндики пәнләрни киргүзиду: арифметика, геометрия, оптика, астрономия, статистика, еғирлиқ тоғрисидики пән, музыка вә механика. Бу қатарда музыка пәни алаһидә орунни егиләйду, у музыка сәнъитиниң қанунлирини тәкшүрәйду...

“Музыка тоғрисида чоң китапниң” биринчи бөлүмидә Әбу Насир әл-Фарабий музыка сәнъитиниң принциплирини, асасий аталғуларни вә музыка пәнини тәтқиқ қилиду. Иккинчи бөлүми саз әсваплириға, һәрхил аһаңлар композициялиригә, аһаң категориялири вә музыка сәнъитиниң башқа аспектлириға беғишланған. “Музыка” аталғуси алим тәрипидин аһаң ретидә қараштурулған. Музыка сәнъитини аһаң ретидә сүрәтлигән мутәпәккүр төвәндики ениқлимини бериду: “музыка сәнъити — аһаң (нахша) билән шуғуллинидиған вә уларни гармониялик жәһәттин йетилгән вә йеқимлиқ қилидиған нәрсә”...

Музыка сәнъитигә беғишланған өз әмгәклиридә әл-Фарабий музыкиниң практикилиқ асаслирини шәкилләндүриду. У музыкиниң гармония дәп аталған он бәлгүсини айрим көрсәткән. Әл-Фарабийниң музыка мирасидики мошу он бәлгүни атап вә уларни тәһлил қилип, биз музыкилиқ гармониянiң һәқиқий асаслириға қол йәткүзимиз.

(*“Вестник КазНУ” журналидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтиндики әл-Фарабийниң пикирлирини қандақ чүшәнгиниңларни "ПОПС" формулисини пайдилинип, дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".
Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".
Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

4-тапшурма. "Музыкиниң адәм һаятиға тәсири" дегән мавзуда пикирталаш уюштуруңлар.

Пикир-талашқа қоюлидиған тәләпләр:
— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

5-тапшурма. Мәтинни оқуп, режә түзүңлар.

...Аманниса сатарини қолиға елип, һаяжандин гүл япирақтәк титирәватқан непиз ләвлирини йәңгил чишләп, күлүмсирәп қойдидә, андин назук, инчикә бармақлири билән сатариниң пәдисини бесип, камалчисини зил тар үстидә ойнитишқа башлиди... Муқам садаси долқунлинип, барғансири әвҗигә көтирилмәктә еди. Сорун әһлиниң жүрәк тариму үнсиз жараңлап, аһаң долқунлири билән тәң долқунлинатти. Муқам әң жуқури әвҗигә көтирилгәндә, ахирқи икки мисра шеир бепаян асманда, чәксиз далаларда әкси сада һасил қилғандәк болди:

Саңа йүз шүкүр я Рәб, бизгә адил падиша қилдиң,
Пәқир-мискингә Абдурешитханни панаһ қилдиң.
Нәфиси кечә-күндүз қил дуа Тәңри Қуддусқа,
Ки шаһиң һәққидә қилмай дуа қаттиғ гуна қилдиң...

— Қизим, бу ғәзәлни алдиңда олтарған меһманни тонумай турупла оқуватисән, шундаққу дәймән? Бу киши...

Султан Абдурешитхан Махмуд устазға дәрһал көз қисип қоюп, сөзлимәсликкә бешарәт бәрди. Махмуд устаз шаһниң мәхситини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чүшинип, шүк болуп қалди. Султан Абдурешитхан бирпәс ойланғандин кейин хушхой кәйпият билән Аманнисаниң сатарини қолиға елип:

— Әзиз хеним, бу чалғу әсваплирини Махмуд акиниң ясиғанлиғида шүбһә йоқтур. Лекин байиқи ғәзәллиридики Нәфисә дегән шаирә кимкин? У ғәзәлни қәйәрдин үгинивалдила?

Аманниса бу гәпни аңлап, қақаһлап күлүвәттидә, пәрва қилмастин сөзләвәрди:

— Ятларниң ғәзәллириниму яд етип оқамдекән киши? Мән әзәлдин һәзрити Әлишер Наваий, Фузули, Сәиддин Қәшқири, Абдурахман Жамиларниң шеирлиридин өзгә шеирни оқумаймән. Нәфиси мениң тәхәллусум болиду.

— Қанчә яшқа кирдилә? — сориди Абдурешитхан.

— Қизим он үч яшқа кирди, — алдирап жавап бәрди Махмуд устаз...

(*“Уйғур авази” гезитидин. Я. Сабитов*)

6-тапшурма. Мәтинни INSERT стратегиясибойичә тәһлилқилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәрбир абзацни яки жүмлини бәлгүләңлар. Өз оюңларни йәкүнләп йезиңлар.

“V”	“–”	“+”	“?”
Билимән	Билгүм келиду	Мениң үчүн йеңилиқ	Тәтқиқ қилимән

7-тапшурма. Мәтиндә музыка тоғрисида ейтилған пикирләрни һәрхил бәдиий васитиләр ярдими билән сүрәтләңлар. Хошнаңлар билән селиштуруп, кимниң иши образлиқ түрдә чиққанлиғини баһалаңлар.

8-тапшурма. “Уйғурларниң урпи-адәткә бағлиқ нахшилири” мавзусиға кластер ясаңлар. Топқа бөлүнүп, һәрбир түригә лайиһә түзүңлар вә бир аһаңни мисал ретидә кәлтүрүңлар.

Уйғурларниң урпи-адәткә бағлиқ нахшилири			
Бөшүк нахшиси			

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. Атақлық адәмләрниң музыка тоғрилиқ ейтқан пикирлирини асасқа елип, эссе йезиңлар. Эсседафразеологизмларни, мақал-тәмсилләрни, эмоционал сөзләрни қоллиниңлар.

• Музыка — ойниң улуқ мәнбәси. Музыкилиқ тәрбийәсиз толуқ әқлий тәрәққият мүмкин әмәс.

В. Сухомлинский

• Музыка пәқәт тәрбийә факторила әмәс. Музыка — саламәтлик тибабәтчиси.

В. Бехтерев

• Музыка — бу әқил вә философиядинму жуқури йеңилиқ.

Л. Бетховен

• Музыка — қайғу-һәсрәтни йоқ қилғучи.

У. Шекспир

• Музыка ямғур тамчилириға охшаш пәйдин-пәй жүрәккә сиңип, униңға һаят бериду.

Р. Роллан

• Музыка яш пухраларниң ички дуниясини бейитип, һәрхил дәвирләрдики жәмийәттики түрлүк шараитларни дурус чүшинишкә ярдәмлишиду.

Ахмет Жубанов

• Музыкиниң үч түри бар. Биринчиси аддийла раһәт сезим туғдуриду, иккинчиси хумарлиқни билдүриду, үчинчиси бизниң хиялимизға қаритилиду. Йеқимлиқ сезим ойғитидиған музыка дәм елиш үчүн қоллинилиду, у бизниң һадуғимизни чиқириду.

Әл-Фарабий

10-тапшурма. Көп чекитләрниң орниға керәклик сөзләрни қоюп, жавапни толуқлаңлар вә "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

• Маңа ... қийин болди.
• Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
• Мән ... екәнлигини чүшәндим.
• Мән ... үгәндим.
• Мени ... һәйран қалдурди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

НТЕРНЕТ ВӘ ИЖТИМАИЙ ТОРЛАР

6-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-мавзу

6 ИНТЕРНЕТ ВӘ ИҖТИМАИЙ ТОРЛАР

1–2-дәрисләр. ИНТЕРНЕТ ТАРИХИ

1. Интернет тоғрилиқ немә билисиләр?
2. Силәрниң өйдә интернет барму?
3. Интернетни немә үчүн пайдилинисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларғаҗавап бериңлар.

Интернеттин пайдилинидиған көпчилик адәмләр интернетниң адәм балисиниң әң чоң кәшпияти екәнлигигә келишиду. У түгимәс әхбарат мәнбәси болуп һесаплиниду. Керәклик билимни елишқа вә қийин мәсилиләрни йешишқа ярдәм бериду. Интернет әқиллигирәк, билимлигирәк болушқа ярдәм берип, көплигән қизиқ нәрсиләргә үгитиду.

Буниңдин башқа интернетниң пайдиси шуниңдики, у һәрхил әлләр, һәтта континентлар арисидики чегарини йоқ қилиш иқтидариға егә. Адәмләр бир-биридин миңлиған километр жираклиқта турсиму, бир-бири билән һечбир тосалғусиз алақә бағлалайду.

Интернетта олтарғанда вақитни дурус сәрип қилишни билиш керәк, йәни йеңи билим елиш, чәт тилларни үгиниш, һәрхил көрситишләрни қараш вә б. Бәзибир адәмләр интернет ярдими арқилиқ йеңи кәсипни егилисә, бәзилири яхши ишқа орунлишиду. Интернет өзиму турақлиқ кирим мәнбәси болуши мүмкин. Ахирқи жилларда интернетқа бағлиқ көплигән кәсипләр пәйда болди.

Әлвәттә, интернетниң пайдиси көп екәнлигигә көз жумушқа болмайду. Бирақ униң зийиниму аз әмәс. Биринчидин, бу интернетқа бағлинип қелиш. Интернеттин пайдиланғучиларниң 10 пайизи интернетқа бағлинишлиқ екәнлиги илмий жәһәттин дәлилләнгән. Уларниң үчтин бир қисми интернетни өй, тамақ вә су охшаш әң керәклик нәрсиләр қатариға қойиду. Жәнубий Корея, Хитай вә Тайваньда интернетқа бағлинишлиқ болуп қелишни миллий масштабтики муәммиләрниң бири сүпитидә қараштурмақта.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Интернетниң зийини була әмәс. Компьютер алдида узақ вақит олтириш көзгә зийинини йәткүзсә, узақ вақит һәрхил олтиришлар адәмниң тирәк-һәрикәт аппаратиға өз тәсирини йәткүзиду. Шундақла интернетниң йәнә бир камчилиғи — униңда адәм психологиясиғә әкси тәсир йәткүзидиған әхбаратниң көп болуши.

Әлвәттә, интернетниң пайдиси билән зийини таразиниң икки бешида туриду. Униң пайдиси көп екәнлигигә шүбһә туғдурушқа болмайду. Һә, униң зийинини, интернетни дурус пайдилиниш арқилиқ йоқ қилишқа болиду.

3-тапшурма. Соалларғаҗавап бериңлар.

- Мәтиндики асасий әхбарат немә тоғрисида?
- Интернет тарихи тоғрилиқ немә билисиләр?
- Һазирқи вақитта Интернеттин қанчилик адәм пайдилиниду?
- Мәтингә қандақ нам қояр единлар?
- Интернеттин қандақ әхбаратларни тепишқа болиду?
- Интернетниң һазирқи тәрәққияти қандақ?
- Силәр үчүн интернетниң пайдиси барму?

4-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий әхбаратни ениқлаңлар. Мәтиндин пеилларни вә пеилниң турғун сөз шәкиллирини тепип, уларниң ясилиш йоллирини чүшәндүрүңлар.

“Гаджет” дегинимиз немә?

“Гаджет” дегинимиз — һазирқи вақитта нәқ мәхсити вә хизмити бар адәм үчүн пайдилиқ нәрсә. Бу нәрсә — адәттики, аддий технология билән селиштурғанда, пүтүнләй башқичә вә әқил билән қураштурулған. “Гаджет” сөзини мәхсус электронлуқ маллар дукинидин башлап барлиқ йәрдә аңлашқа болиду. Инглиз тилидин тәржимә қилғанда, бу сөз “қурулма” дегән мәнани бериду. Башқичә ейтқанда, гаджет — электронлуқ қурулма. Һәрқандақ гаджетниң мәхсити — адәмниң һаятини рошән вә мәзмунлуқ, аддий вә оңушлуқ қилиш, йәни һаят кәчүрүшни йеникләштүрүш. Гаджетлар XX әсирниң оттурисидин башлап пәйда болушқа башлиди. Вақитниң өтүши билән, йеңи технологияниң илдам тәрәққий етишиғә бағлиқ бу қурулмилар күн санап өзгирип, мукәммәләштүрүлди. Уларниң тәрәққият илдамлиғи билән хизмити күндин-күнгә ешип, гаджетлар қолайлиқ вә йеник, ихчам болушқа башлиди. Мәсилән, йоған үналғуниң орнини кейинирәк кассетилиқ кичик плеер басқанлиғи һәммимизниң есимиздә. Униңдин кейин “mp3” плеери дунияға кәлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бүгүнки күндә өзи кичик болсиму, сиғимдарлиғи чоң флешкартилар пәйда болди. Гаджетниң кәң таралған түри — янфонлар. Улар пәкәт сөзлишиш қуралила әмәс, шундақла саатниң, радионың, фотоаппарат билән синалғуниң вә кичик янчуқ компьютериниң вә б. ролини орунлайду. Гаджетларниң ичидә көп қоллинидиғанлириниң қатариға компьютер гаджетлири, "Айпадлар", вақит гаджетлири, алақә қилиш гаджетлири, сәяһәт гаджетлири вә б. ятиду.

(*Балиларға бағишланған энциклопедиядин*)

6.1-2. ПЕИЛНИҢ МӘЙИЛ КАТЕГОРИЯСИ

Пеилниң мәйил категорияси жүмлидики иш-һәрикәтниң қандақ тәриздә ейтилғанлиғини билдүриду. Бир иш-һәрикәт яки ой-пикирни сөзлигүчи һәрхил тәриздә (рәвиштә, шәкилдә) ейтиши мүмкин:

1. *Ялқун мәктәптә оқуйду.*
2. *Ялқун мәктәптә оқуйдекән.*
3. *Ялқун мәктәптә оқуйдуғу дәймән.*
4. *Ялқун мәктәптә оқусун.*
5. *Ялқун мәктәптә оқуса еди* (*оқусиди*).
6. *Ялқун мәктәптә оқусунчу.*
7. *Ялқун мәктәптә оқуса болатти.*

Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, сөзлигүчи 1-жүмлидики иш-һәрикәтни өзи бурундин билидиған иш-һәрикәт тәрзидә ейтса, 2-жүмлидики иш-һәрикәтни кейин билгән иш-һәрикәт тәрзидә, 3-жүмлидики иш-һәрикәтни тәхмин қилиш тәрзидә, 4-жүмлидики иш-һәрикәтни буйруқ, тәләп тәрзидә, 5-жүмлидики иш-һәрикәтни арман тәрзидә, 6-жүмлидики иш-һәрикәтни өтүнүш, ялвуруш тәрзидә, 7-жүмлидики иш-һәрикәтни әпсуслиниш тәрзидә ейтқан.

Уйғур тилида пеилниң асасән үч мәйли бар дәп қарашқа болиду.

Баян мәйли

Бу мәйил жүмлидики иш-һәрикәтниң баянлаш, хәвәрләштәрзидә ейтилғанлиғини билдүриду. Мәсилән, *Бу шеирни Қутлуқ язди* (*язған, йеипту, язған екән, йезиптудәк, йезиптумиш, яздиғу дәймән, язған охшайду*). *Юлтузай Астанаға бармақчи* (*баридекән, бармақчикән, барғудәк, барармиш, бармақчиғу дәймән*).

Пәрәз-қаршилиқ мәйли

Бу мәйил иш-һәрикәтниң пәрәз, шәрт яки қаршилиқ тәрзидә ейтилғанлиғини билдүриду. Мәсилән, *Әтә ямғур яғмиса, таққа чиқимиз. Китапни көп оқуса, билимлик болиду. Мәнму Шәһрәт Мутәллиповохшаш алим болсамекән. Түнүгүн китапханиға барсам боптикән.*

Буйруқ-тәләпмәйли

Бу мәйил иш-һәрикәтниң буйруш, нийәт қилиш яки тәләп қилиш тәрзидә ейтилғанлиғини билдүриду. Буйруқ-тәләп мәйли шәхс вә сан жәһәттин өзигә хас түрлиниш алаһидилигигә егә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	*Мән барай*	*Биз барайли*
II	Аддий	*Сән бар (гин)*	*Силәр бериңлар*
	Сипайә	*Сиз бериң*	*Сизләр бериңизлар*
	Һөрмәт	*Сили (өзлири) барсила*	*Һәрбирлири (һәрқайсилири) беришсила*
	Сәтлимә		*Сәнләр бериш*
III		*У барсун*	*Улар барсун*

5-тапшурма. "Гаджет" сөзигә кластер түзүп, оюңларни дәлилләпейтиңлар.

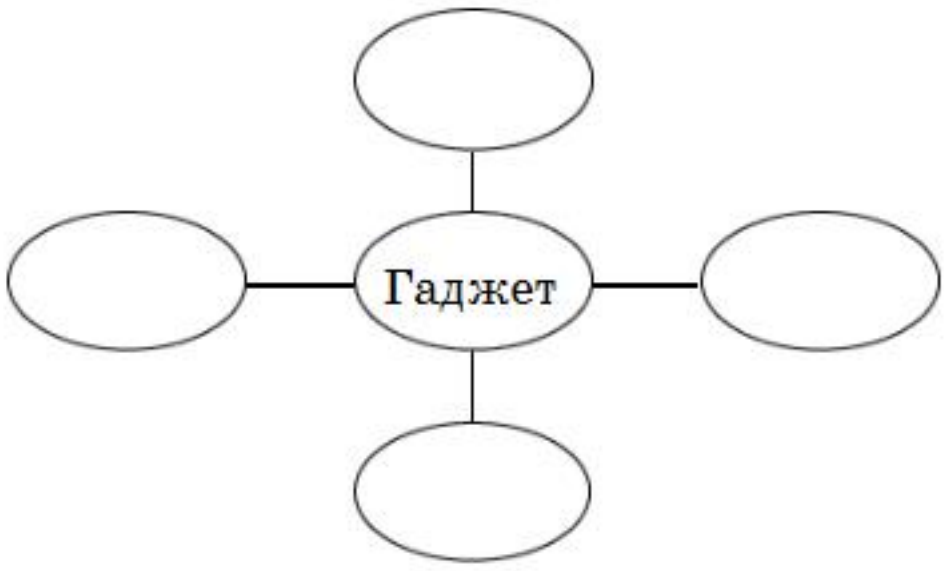

6-тапшурма. Мәтин бойичә "Икки яқлиқ күндилигини" толтуруңлар. Чүшәндүрүңлар.

7-тапшурма. Мәтиндики пеилларни тепип, уларниң мәйиллирини ениқлаңлар.

8-тапшурма. Мәтин бойичә "Мән — саңа, сән — маңа" усули арқилиқ хошнаңлар билән ой бәлүшүңлар. Ой бәлүшүштә гаджеттики интернет, уни пайдилинишниң йоллири тоғрилиқ ейтиңлар.

6.1-2. ТӘҚЛИДИЙ СӨЗЛӘР

Адәмниң аңлаш, көрүш вә һиссий сезимлир арқилиқ тәхлитқилинған сөзләр тәхлидий сөзләр дәп атилиду. Мәсилән, *тарақ-туруқ*, *ғач-ғуч*, *мә*, *һав-һав*, *ғақ-ғақ*, *сим-сим*, *хир-хир*, *парақ-парақ*, *иңә-иңә* охшаш тәхлидий сөзләр адәмниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

аңлаш сезими арқилиқ, *ялт-юлт*, *имир-чимир*, *ғил-пал*, *аң-таң*, *опул-топул*, *дир-дир* охшаш сөзләр адәмниң көрүш сезими арқилиқ, *чим*, *жуғ*, *зиң-зиң*, *лоқ-лоқ* (*бешим лоқ-лоқ ағриватиду*) охшаш сөзләр адәмниң һиссий сезими арқилиқ мәлум бир һәрикәт яки һаләткәтәхлитқилиш яки охшитиш нәтиҗисидә ясалған.

Тәхлидий сөзләр бир боғумдин (*мә*, *мө*, *шир*, *чим*, *тақ*, *шарт*, *тарс*) яки икки боғумдин (*чирик*, *тарақ*, *даңгир*, *гүлдүр*) тәркип тапиду һәм, адәттә,қош сөз терақисидә ишлитилиду (*вичир-вичир*, *вар-вар*, *һав-һав*, *шир-шир*).

Төвәндики қошумчилар тәхлидий сөзләрдин пеил вә рәвиш ясайду:

-ла//-лә: *пичир-ла*, *тарақ-ла*, *гүлдүр-лә*

-қира//-кирә, -кира: *вар-қира* (*вақира*), *пир-қира* (*пиқира*), *пар-қира* (*пақира*). ШУАРдақобул қилинған уйғур әдәбий тилиниң имласи бойичә Қазақстан уйғур әдәбий тилиниң имласида чүшүп қалидиған **р** тавуши сақлиниду: варқира, пирқира, парқира, чирқира;

-ши: *лиң-ши*, *ғиң-ши*, *һав-ши*;

-илда//-илдә, -улда//-үлдә: *чик-илда*, *лоқ-улда*, *гүп-үлдә*;

-ра//-рә: *мә-рә*, *мө-рә*, *һаң-ра*, *иң-ра*;

-идә: Бу қошумчә тәхлидий сөзләрдин рәвиш ясиғанда, томурдики ахирқи үзүк тавуш тәкрарлиниду: *тақ-қ-идә*, *жуғ-ғ-идә*, *гүп-п-идә*.

9-тапшурма. “Интернет тарихи” яки “Гаджетниң пайдиси” мавзусидақисқичә сөһбәт қураштуруңлар.

10-тапшурма. Рефлексия:“Чиқиш вариғини” пайдилинип төвәндики соалларға язмичә жавап бериңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?

3–4-дәрисләр. ИНТЕРНЕТНИҢ ПАЙДИСИ БИЛӘН ЗИЙИНИ

1-тапшурма.

1. Сүрәттики аилә тоғрисида немә дейишкә болиду?
2. Аилә қандақ болуши керәк?
3. Интернетниң қандақ зийини бар?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий ойни ениқлаңлар.

XXI әсир — йеңи әхбаратлиқ технологияләр әсири, чапсан, “һәммини билидиған” Интернет әсири. Бүгүнки күндә Интернет адәм һаятида алдинқи қатарлиқ орунни егилимәктә. Заманивий яшлар униңда **яшаватиду** десәкму артуқ болмас. Иҗтимаий торлардики “қизиқ” әхбарат уларни жипсиз бағлап алған. Барлиқ оқуш орунлири өзлириниң веб-ресурслирини йетилдүрүш үчүн бар күчини селиватиду, сәвәви интернеттики веб-бәтләр студентларға конспектлар, әхбарат материаллар, китапхана вә елан тахтилар хизмитини атқуруватиду.

Интернет телевидениединму артуғирақ болмақта, сәвәви интернетқа йеңилиқлар **чапсан** чүшиду. Мошуниңға бағлиқ Интернет китап билән әхбарат қуралларни қисип чиқириветиду дегән **ой** пәйда болиду. Интернет күндин-күнгә **тез сүръәт билән** бизниң һаятимизға кирмәктә.

Интернет вә китап — бу бир-биригә бағлиқ әмәс икки түрлүк нәрсә. Ишләш үчүн Интернет керәклик, бирақ униң арқилиқ китапниң йоқап кетишини һечким халимайду. Буниңдин бираз вақит бурун һәммә нәрсә башқичә болған. Китап оқуп чоң болған әвлатқа монитор алдида олтирип оқуш анчә йеқин әмәс.

Адәм **чирайлиқ** безәлгән, олтирип варақдашқа болидиған, графикилиқ иллюстрацияләрни қизиқиш билән көрүшкә болидиған китаптин һечқачан **баш тартмайду**. Сәвәви мәтиндә өзигә яққан җайлирини — пикирләр, цитатиларни бәлгүләп қоюши мүмкин. Китап — у алаһидә бирнәрсә һәм униң йоқап кетиш **ховупи** йоқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һазир әхбаратлиқ технологияләр: компьютер, ноутбук, янфон, Интернет дәври болғанлиқтин, көпчилик адәмләр Интернет китапни қисип чиқириду дәп ойлайду. Бирақ бу ундақ әмәс. Буниңдин бурун телевидение тоғрисидиму шундақ ойлиған. Униңдин кейин көп жиллар өтти, өйидә телевизори бар адәмләр бәрибир китап сетивалиду, китапханилардин китап елип оқуйду.

Интернет, әксинчә, китапқа ярдәм бериду. Һазир Интернетниң ярдими арқилиқ көплигән әдәбий әсәрләргә қол йәткүзүш мүмкинчилиги туғулди. Электронлуқ китаплар қолайлиқ болғини билән монитор алдида олтирип оқуш көзгә өз тәсирини йәткүзиду. Интернет китаплирида чирайлиқ иллюстрацияләр қоюлмиған, нәшрияттин чиққан китапларниң өз алаһидилиги бар. Уни қолға елип, варақлап көрүшкә болиду, туғулған күн яки башқа бир мәйрәмдә соға ретидә беришкә болиду.

Бирла әпсуслинидиған жәйи, бирәвдин китап сорисаң: “Интернеттин көчиривалмамсән”, — дәп жавап бериду.

3-тапшурма.

• Мәтиндики асасий ойни билдүридиған тирәк сөзләрни еniқлаңлар.

• Мәтиндики пикирләргә қошуламсән? Немишкә?

• “Иҗтимаий торлардики “қизиқ” әхбарат уларни жипсиз бағлап алған” дегән жүмлини қандақ чүшинисиләр? “Жипсиз бағлаш” дегән немә?

• “Тез сүрәт билән” дегәнни қандақ чүшинисиләр?

• Интернетниң зийини тоғрилиқ мәтиндики әхбаратқа йәнә немә қошаттиңлар?

4-тапшурма. Мәтиндики пеилларниң мәйиллирини еniқлаңлар.

5-тапшурма. Мәтиндики сөзләрниң мавзуға мас орунлуқ қолланғанлиғини тәкшүрүңлар. Пәриқләндүрүлгән сөзләрни мәнадаш сөзләр билән алмаштуруп, мәтинни тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. Интернетниң пайдиси тоғрилиқ кластер түзүңлар. Оюңларни дәлилләпйезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

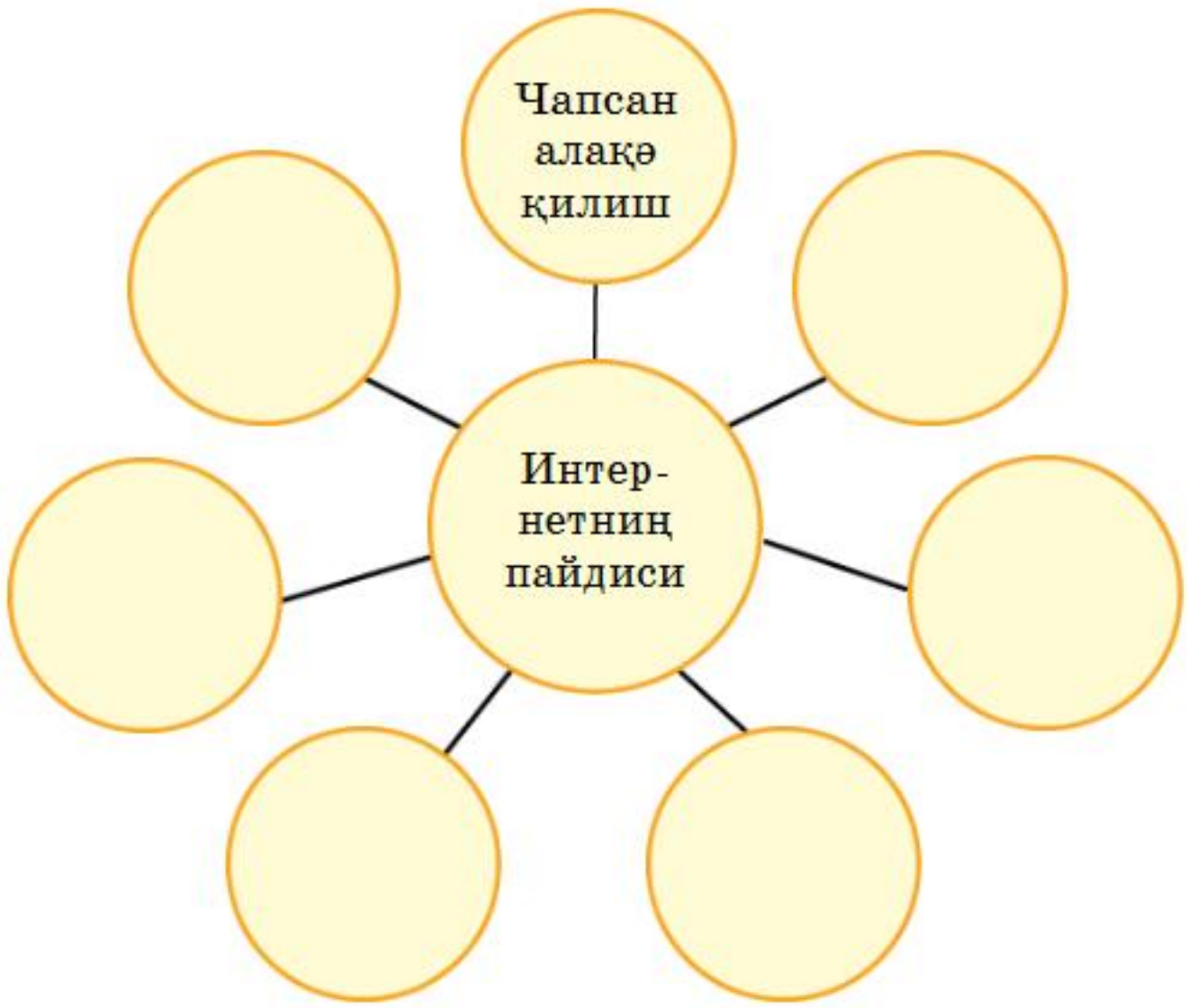

6.3-4. БАҒЛИҒУЧИЛАР

Уйғур тилидики лексикилиқ мәнаға егә әмәс, жүмлә бәлиги болалмайдиған сөзләр ярдәмчи сөзләрни тәшкил қилиду. Улар үчкә бөлиниду: бағлиғучилар, тиркәлмиләр, уланмилар.

Бағлиғучилар сөзләрни, сөз бирикмилирини вә жүмлиләрни бир-бири билән бағлайду: *китап вә дәптәр, Алмута шәһири билән Астана шәһири, қоңғурақ челинди вә дәрис башланди.*

Бағлиғучилар мәнасиға бағлиқ алтигә бөлүниду:

1) бириктүргүчи бағлиғучилар: *вә, һәм, билән, йәнә, шундақла, шуниң билән, шуниңдәк, туруп (бир туруп) ... туруп (бир туруп), бир тәрәптин ... йәнә бир тәрәптин, авал ... андин, -му, -дә;*

2) қариму-қарши бағлиғучилар: *амма, лекин, бирақ, вәһаләнки, әпсуски, әксичә, шундақтиму, һалбуки;*

3) күчәйткүчи бағлиғучилар: *һәтта (һәттаки), бәлки, болупму, хусусән, униң үстигә, жүмлидин;*

4) таллиғучи бағлиғучилар: *яки, мәйли, бирдә, бәзидә, бир дәм, бир туруп, гайида;*

5) сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилар: *шуңлашқа, шуниң үчүн, шуңа, чүнки, сәвәвки, шу сәвәптин, шуниң нәтиҗисидә;*

6) шәрт бағлиғучи: *әгәр, әгәрдә, мабада, гәрчә, навада.*

8-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндики бағлиғучиларни тепип, уларниң түрини ениқлаңлар вә қандақ хизмәт атқуруватқанлиғини ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Пән-техникиниң жошқун тәрәққий етиши, Интернетниң йеңи тармақлириниң пәйда болуши қәғәз китапқа болған еһтияжни суслаштурғини һәқ. Һазир электронлуқ нәширләр алдинқи планға чиқмақта. У һәм әрзән, һәм қолайлиқ. Қәғәз китап билән электронлуқ китап бәс-бәскә чүшкән бүгүнки заманда қайсиси йеңип чиқиши мүмкин?

Әгәр Сиз қолуңизға чирайлиқ муқавилиқ, басмихана бойиғиниң һиди келип турған, варақлири, худди ахча саниғандәк, шарақлап туридиған китапни алсиңиз, қандақту бир йеқимлиқ һиссиятқа чөмүлисиз. Уни оқусиңиз, халиған йеригә кәлгәндә тохтап, бетиниң бир булуңини қайрип, йепип қойсиңиз, әтиси йәнә китапни қолуңизға алғичә қатлақлиқ турувериду.

Әнди Интернет мәнбәлиригә қарап көрәйли. Чәт әл тәтқиқат ширкәтлириниң бири тәжрибә өткүзүпту. Униңға өз ихтияри билән қатнашқучиларға Эрнст Хемингуэйниң бир қисқа һекайисини қәғәз вә электрон китапларда оқуп чиқиш тәклип қилинипту. Классикниң әсәрини биринчи болуп қәғәз китаптин оқуғанлар тамамлапту. Уларниң көрсәткүчи 17 минут 20 секунд екән. Әнди электрон китаптин оқуғанлар униңға йәнә йәттә минут қошумчә вақит сәрип қипту. Һәқиқәтәнму, қәғәздин оқуш наһайити қолайлиқлиғини, вақитни ихтисат қилғанлиғини улар дәлилләпту.

Электрон китаптинму бир романни қисқа вақит ичидә оқуп чиқишқа болидекән, амма врачлар униң көз һәм жүрәккә наһайити зийини барлиғини еniқлиған. Йәнә бир диққәткә сазавәр факт. Әгәр Сизниң ишиңиз, кәспиңиз мурәккәп болуп, әсәбиңиз дайим қозғилип турса, һәр күни бәш-алтә минут қәғәз китап оқусиңиз, пажиәлик ақивәтниң алдини алидекәнсиз.

Бирақ электронлуқ китап һазир модиға айланди. Униң келәчигидин зор үмүтләр күтүлмәктә. Кимгә қандақ, амма шу зор үмүт бизниң уйғур тиллиқ китапханлар үчүн арман пети қаламдекин?..

(*А. Мәсимов*)

- Мәтингә нам қоюңлар.
- Мәтин бойичә режә түзүңлар.
- Мәтиндики қәғәз китап вә электронлуқ китап һәққидә ейтилған пикирләргә силәрниң көзқаришиңлар қандақ?

9-тапшурма. “Китапму яки Интернетму?” мавзусида пикир муназириси уюштуруңлар.

Пикир муназирисиға қоюлидиған тәләпләр:
— мавзудин чәтнимәслик;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

10-тапшурма. "Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларғажавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?

Ғожа малтақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?

Оттура терәк — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?

Ғожа бөбәк — растчиллиқ. Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?

Чимәлтәк — кәйпият. Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?

5–6-дәрисләр. ИҖТИМАИЙ ТОРЛАРНИ ПАЙДИЛИНИМӘН

1. Сүрәттики шәртлик бәлгүләр немини билдүриду?
2. Улар қандақ әхбарат бериду?
3. Бу торлардин кимләр пайдилиниду?

2-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуңлар.

Интернетниң хәлиқ арисиға тарқилиши тез сүрәт билән әмәлгә ашмақта. Қазақстанда интернеттин пайдиланғучилар сани 2015-жили 6,4 миллион адәмни тәшкил қилған болса, 2016-жили 8,2 миллион адәмни тәшкил қилди. Бу пүткүл аһалиниң 63,3 пайизини тәшкил қилиду. Интернеттин пайдилиништa әң паалийәтчанлиқ тонутидиған — мәктәп оқуғучилири билән студентлар. Уларниң көпчилиги интернетсиз һаятни тәсәввур қилалмайду. Интернеттин пайдиланғучиларниң 63 пайизи тордин әхбарат издисә, 58 пайизи интернет арқилиқ бир-бири билән пикир алмаштуриду вә сөзлишиду, 54 пайизи онлайн режимда видео көриду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстанлиқ интернеттин пайдиланғучиларниң 70 пайизи интернетқа янфон арқилиқ кириду. Интернетқа янфон арқилиқ киргәнләрниң 64 пайизи торда 30 минуттин 2,5 саатқичә олтириду.

Қазақстандики әң аммибап иҗтимаий торларниң бири "ВКонтакте" болуп, униңда 1 миллион 945 миң адәм олтириду. Бир ай ичидә улар 45 миллион хәвәрлимә елан қилиду. "ВКонтакте" торидикиләрниң бесим көпчилиги 18 яштин төвән яшлар билән балилар. Шундақла Қазақстанда аммивийлиққа егә болған иҗтимаий торларниң бири — "Instagram". Униңдин пайдиланғучиларниң сани — 1 миллион 336 миң адәм. Үчинчи орунни "Мой мир" иҗтимаий тори егилисә, Facebook 4-орунда. Улардики адәмләр сани 155 миң 300 вә 125 миң 800 адәм.

3-тапшурма. "Ким яхши әстә сақлайду?" Топқа бирикип, мәтинни бөлүмләргә бөлүп, йәнә бир қетим оқуңлар. Һәрким өзиниң бөлүми бойичә чүшәнгинини сөзләп бәрсун.

4-тапшурма. Синипдашлириңларниң қандақ иҗтимаий торлардин пайдилинидиғанлиғини еniқлаңлар. Улар пайдилинидиған иҗтимаий торларни селиштурма диаграмма ретидә көрситип бериңлар. Синипдашлириңларниң немә үчүн у иҗтимаий торлардин пайдилинидиғанлиғини дәлилләп бериңлар.

5-тапшурма. Мәтиндики бағлиғучиларни тепип, уларниң хизмитини чүшәндүрүңлар.

6-тапшурма. "Мениң иҗтимаий тордики достлирим" мавзусида эссе йезиңлар.

7-тапшурма. Мәтинни INSERT стратегиясибойичә тәһлилқилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәрбир абзацни яки жүмлини бәлгүләңлар. Өз оюңларни йәкүнләп йезиңлар.

"V"	"–"	"+"	"?"
Билимән	Билгүм келиду	Мениң үчүн йеңилиқ	Тәтқиқ қилимән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7–8-дәрисләр. ТИЛ ВӘ ТЕХНОЛОГИЯ

1-тапшурма. Тил вә технологияниң бағлинишини диаграммиға чүшириңлар.

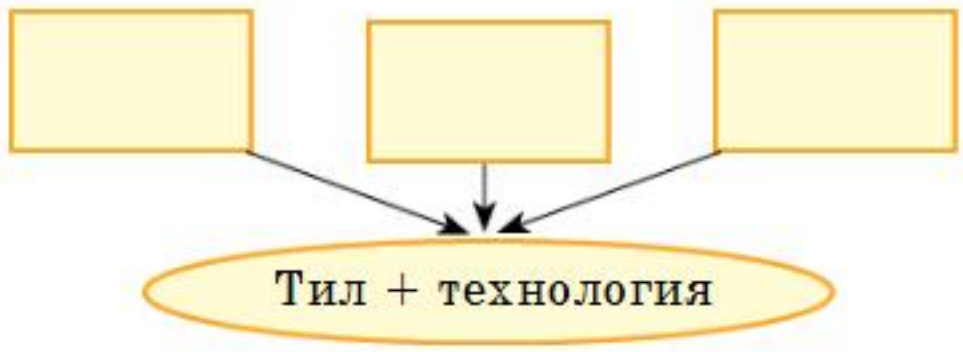

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларға җавап бериңлар.

Әхбаратлиқ технологияләр билән интернетниң тез сүрәт билән тәрәққий етиши адәмләр арисидики коммуникациялик мунасивәтләрни ашурмақта. Бу өз новитидә чоң мөлчәрдики санлиқ әхбаратниң топлинишиға елип келиду. Әхбарат алмишиш пәқәт технологиялик қарим-қатнашла әмәс, шундақла у — лингвистикилиқ һадисә. Адәмләрниң тилни пайдилиниши, сөз билән сөз бириқмилирини қоллиниши, мәлуматларниң контекстуаллиқ муһитини чүшиниши охшаш мәсилиләр тил билиминиң асасий саһасиға айлинип, компьютерлиқ илим билән лингвистикиниң қийилишқан җайида компьютерлиқ лингвистика саһаси пәйда болди. Мәзкүр саһа XX әсирниң 50—60-жиллири қелиплишишқа башлисиму, тез сүрәт билән тәрәққий етиши 2000-жиллардин өз башланмисини алди. Компьютерлиқ лингвистика дегинимиз — тилни пайдилиниш билән чүшәндүрүш мәхситидә тил нормилирини математикилиқ вә компьютерлиқ модельлаш. Түп мәхсити — ясанда интеллект қураштуруш.

Бүгүнки күндә компьютерлиқ лингвистика утуқлири икки асасий йөнилиштә қоллинилиду. Биринчиси, тилларни чүшиниш вә тәтқиқ қилиш усуллирини тәрәққий әттүрүш. Бурун бәлгүсиз болған қанунлар билән һадисиләрни ечиш. Иккинчиси, адәм билән машина арисидики бағлинишни йеникләштүрүш. Жуқурида ейтилғинидәк, компьютерлиқ лингвистика нәтиҗилири ясанда интеллектниң қурулмилиқ бөлиги болуп һесаплиниду.

Һәр мәмликәт ясанда интеллектни өз тилида сөзлитишкә тиришмақта. Сәвәви келәчәктә һесаплаш қувити пухта компьютерларла тилни сақлаш вә уни тәрәққий әттүрүш билән нәтиҗилик түрдә шуғуллиниду. Шу сәвәптин тәрәққий әткән әлләрдә компьютерлиқ лингвистикиға көп көңүл бөлүп, мошу саһани тәрәққий әттүрүшкә интайин көп мөлчәрдә хиражәт бөлүнмәктә.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Технология дегәнни қандақ чүшинисиләр?
- Әхбаратлиқ технологияниң җәмийәткә тәсири қандақ?
- Әхбаратлиқ технологиягә кимләр җавап бериду?
- Санлиқ технология дегән немә?

3-тапшурма. Мәтиндин бағлиғучиларни тепип, уларниң түрлирини еniқлаңлар вә улар билән җүмлә түзүңлар.

4-тапшурма. "Тил билән технологияниң бағлиниши" намлиқ мавзудажүп болуп диалог қуруңлар. Диалогта мәтиндә берилгән әхбаратни пайдилиниңлар.

5-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир җүмлә.
2. Дәлил — икки җүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки җүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир җүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки җүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки җүмлидин туриду.

6-тапшурма. "Компьютерлиқ лингвистика дегинимиз — тилни пайдилиниш билән чүшәндүрүш мәхситидә тил нормилирини математикилиқ вә компьютерлиқ модельлаш. Түп мәхсити — ясанда интеллект қураштуруш" дегән пикирни тәһлил қилиңлар. Компьютерлиқ лингвистикиға бағлинишлиқ уйғур тилида йоруқ көргән материалларни жиғиңлар.

7-тапшурма. "Аудиокитаплар вә улардин пайдилиниш" мавзусидакичик һекайә йезиңлар.

8-тапшурма. Рефлексия:"Бәш бармақ" усули арқилиқ соалларға җавап йезиңлар.

Баш бармақ (башмалтақ) — асасий мәсилә. Бүгүн дәристә әң баһалиқ мәсилә қандақ болди?

Ғожа малтақ — бирлишиш. Мән топта/жүптә қандақ ишлидим? Кимгә ярдәм бәрдим? Кимни рази қилдим?

Оттура терәк — ойлиниш. Мән бүгүн қандақ билим билән тәжрибә алдим?

Ғожа бөбәк — растчиллиқ. Дәрис маңа яқтиму? Немишкә?

Чимәлтәк — кәйпият. Мән өзәмни дәристә қандақ һис қилдим?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9–10-дәрисләр. НӘТИҖӘ ДӘРИС. ӘДӘБИЙ ТИЛ НОРМИСИ

1-тапшурма. Тирәк сизмини давамлаштуруп толтуруңлар. Җүпкә бөлүнүп, бир-бир мавзу бойичә пикир алмаштуруңлар.

Интернетта немә қилалаймиз						
Дәрискә керәклик әхбарат жиғимиз		Һава райини билимиз		Йеңилиқларни оқуймиз		

2-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Бағлиғучиларни тепип, уларниң хизмитини ениқлаңлар. Интернет тоғрисида ейтилған мәлуматларни толуқтуруп, өз пикриңлар билән бөлүшүңлар.

XXI әсирниң дәсләпки он жили ичидила дуния йүзидики Интернетқа қошулған адәмләрниң сани 350 миллиондин 2 миллиардқичә өсти. Янфон бағлинишини пайдилинидиған адәм сани мошу арилиқта 750 миллион адәмдин 5 миллиардқа йәтти. Һазир бу көрсәткүч 6 миллиардқа тән. Йәр йүзи хәлқиниң көпчилиги һечқандақ әхбаратқа қоли йәтмәй турған жағдайдин адәм балиси тарихида ясалған барлиқ әхбарат билән мәлумат фондини әркин ечиш мүмкинчилигигә еришти. У әхбаратларға йол ачидиған қуралларниң бир қолниң алиқиниға сиғидиғанлиғи һәркимни әҗәпләндүрмәй қоймайду. Әгәр технология мошу сүрәт билән тәрәққий етидиған болса, 5—10 жилниң ичидә дуниядики 8 миллиард адәм Интернет билән толуқ тәминлиниши еник. Көп өтмәй Интернет әң чәтки йезиларни тәминләп, миллионлиған адәмниң қолиға адәттики телефондин илгири йетиду. Буниң һәммиси һәрбир адәмниң вә умумән жәмийәтниң техиму сүпәтлик ишлишигә, интеллектуаллиқ вә иҗадий мүмкинчиликлирини чәксиз кәңәйтишигә мүмкинчилик бериду. Технологияләр билән уларниң асасида пәйда болған қуралар көпчиликниң қоли йетидиған һаләткә кәлгәндә, уларниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мүмкинчиликлириму кәңийиду. Һазириниң өзидә ишқа елинидиған адәм тоғрилиқ яки һәмкар компания тоғрилиқ қарар қобул қилмай туруп, Интернетта у тоғрилиқ немә бар, немә йоқ екәнлиги ениқлиниду. Йәни һәрким өзиниң "онлайн профайлиниң" таза вә йеқимлиқ болуши тоғрилиқ ойлиши лазим. Авайлимай ейтқан сөз яки пикир, йезилған комментлар, селинған сүрәтләр билән видеофайллар, балилиқ қилип, ойнап қилған қилиқлар, киргән вебсайтлар, әвәтилгән электрон хәтләр Интернетқа бир қетим чүшсә, һечқачан йоқимайдиғанлиғини әстә сақлаш зөрүр.

(*"Түркстан" гезитидин*)

3-тапшурма. "Иҗтимаий торлар вә бехәтәрлик" мавзусидаполилог қуруңлар. Полилогта бағлиғучиларни орунлуқ пайдилинип, уларниң қандақ хизмәт атқуруватқанлиғини ейтип бериңлар.

4-тапшурма. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

5-тапшурма. "Икки яқлиқ күндиликкә" өзәңлар билидиған иҗтимаий торларни йезип, уларға чүшәнчә йезиңлар.

Иҗтимаий тор	Чүшәнчиси
kaztube	

6-тапшурма. Сүрәт бойичә һекайә түзүп йезиңлар.

Һекайигә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзуси болуши керәк;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— ой системилиқлиғи сақлиниши лазим;
— интернетниң зийини нәқ дәлилләр арқилиқ берилиши керәк;
— стиль җәһәттин дурус йезилиши шәрт;
— фразеологизм, мақал-тәмсилләрниң эмоционаллиқ мәнасини, бәдиий алаһидиликлирини чүшинип пайдилиниш шәрт;
— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши лазим.

7-тапшурма. “Иҗтимаий торлар вә бехәтәрлик” мавзусида полилог түзүңлар.

8-тапшурма. “Алтә қалпақ” рольлуқ оюни. 6 оқуғучи топ болуп, 6 рәңлик қалпақни кийиңлар. Соалларғажавап берип, пикир-талаш уюштуруңлар. Берилгән соаллар бойичә өз ойлириңларни ейтиңлар. Қалпақни алмаштуруп, оюнни қайта давамлаштуруңлар.

Қалпақ түри	Қалпақларниң хизмити	Жавап беридиған соаллири
Ақ	Интернет тоғрилиқ	Интернет дегән немә?
Серик	Интернетниң артуқчилиғи	Униң қандақ пайдиси бар?
Қара	Интернетниң зийини	Униң қандақ зийини бар?
Йешил	Интернетни пайдилиниш тоғрилиқ ойи	Интернетни қандақ, қәйәрдә, қандақ шараитта пайдилиниш керәк?
Қизил	Ейтилған пикирләрниң қайсисиниң яққини, қайсисиниң яқмиғини тоғрилиқ ейтиду	Ейтилған пикирләргә қандақ қарайсән?
Көк	Назарәт вә йәкүн: ейтилған пикирләрниң пайдилиқ вә керәкликлирини ейтиду	Ейтилған пикирләрдин қандақ йәкүн чиқиришқа болиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9-тапшурма. Төвәндә берилгән мақал-тәмсилләрдинә өзәңларға яққан бирини таллапелип, эссе йезиңлар.

- Алтун чиримас, әқил қеримас.
- Билимлик адәм — қанатлиқ қуш.
- Әқил — аброй, hүнәр — бәхит.

10-тапшурма. "Чиқиш вариғини" пайдилинип төвәндики соалларға язмичә җавап бериңлар.

1. "Интернет вә иҗтимаий торлар" мавзуси бойичә немә үгәндиңлар?
2. Сениң үчүн мавзуниң әң керәклик җайлири қайсилар болди?
3. Өзәңниң вә достлириңниң билимини баhала. (Өз ишиңға, достлириңниң топ ичидә ишлигән ишиға қанаәт hасил қилдиңму?)
4. Мошу мавзу бойичә йәнә немә билгүң келиду?
5. Мошу мавзу бойичә йәнә қандақ мәнбәләрдин әхбарат алисән?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАЗАҚСТАНДИКИ МИЛЛӘТЛӘР ДОСТЛУҒИ

7-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚАЗАҚСТАНДИКИ МИЛЛӘТЛӘР ДОСТЛУҒИ

1–2-дәрисләр. МИЛЛӘТЛӘР ДОСТЛУҒИ — ӘҢ ЧОҢ БАЙЛИҒИМИЗ

1. Достлуқ дегән сөзни қандақ чүшинисиләр?
2. Қазақстандики милләтләр достлуғи тоғрилиқ немә билисиләр?
3. Достлуқ һәққидә қандақ әсәрләрни оқудуңлар?
4. Һәқиқий дост қандақ болуши керәк?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий пикирни ениқлаңлар.

Течлиқ вә разимәнлик — мустәқилликниң әң чоң байлиғи

Нурсултан Назарбаев Қазақстан хәлқи Ассамблеяси этномәдәнийәт бирләшмилириниң мәмликәт Мустәқиллигиниң 25 жиллиғиға беғишланған фестивалиға қатнашти. ҚХА этномәдәнийәт бирләшмилириниң “Течлиқ вә разимәнликтә өткән 25 жил” намлиқ фестивали мәмликәтниң чоң утуқлириниң бири — хәлиқләр бирлигини күйләпмәдһийилигән ярқин вә миқияслиқ мәйрәмгә айланди. Нурсултан Назарбаев фестиваль қатнашқучилириға мураҗиәт қилип, Қазақстан хәлқи Ассамблеясиниң мәмликәт тәрәққиятида вә гүллинишидә алаһидә роль ойниғанлиғини тәкитлиди.

— Мошу жилларда Ассамблея һәқиқәтәнму түрлүк милләт вә динлардики хәлиқләрни бирләштүрди, һәрбир мәдәнийәт вә әнъәниләрдә можут яхшилиқларниң һәммисини көрсәтти. Биз бир-биримизгә йеқинлаштуқ, бирпүтүн милләт болдуқ. Течлиқ вә разимәнлик — Мустәқилликниң пүткүл 25 жилиниң асасий байлиғи, — деди Нурсултан Назарбаев.

Дөләт рәһбири һазирқи дунияда мәмликәт тәрипидин этномәдәнийәт бирләшмилирини қоллап-қувәтләшниң надир әмәлиятқа айланғанлиғини атап көрсәтти. Қазақстанда бу адәттики әһвал. Униң үстигә пәқәт этномәдәнийәт бирләшмилирила қоллап-қувәтләнмәй, балилар ана тилида билим еливатқан мәктәпләрму мәбләғ билән тәминлиниватиду. Униңдин ташқири, Нурсултан Әбиш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

оғли Қазақстан гезит-журналлириниң 15, театрлириниң 7 тилда "сөзләватқанлиғини" әслитип өтти.

— Бүгүн мән мошу фестивальда үч миллий театрға — корей, немис вә уйғур театрлириға академиялик мәртивә бериш қарари тоғрилиқ елан қилимән. Мошуниң өзи мәмликәтниң пүткүл театр сәнъитиниң тәрәққиятида йеңи басқучни ачидиғанлиғиға ишәнчим камил. Коллективларни мошу шанлиқ вақиә билән тәбрикләймән. Чоң ижадий утуқ тиләймән, –дәп елан қилди Президент.

Нурсултан Назарбаев шундақла бийилқи мәйрәмгә буниңдин 20 жилдин ошуқ илгири Қазақстан хәлқи Ассамблеясини биллә қурған сәпдашлири балилириниң қатнишиватқанлиғиға диққәт ағдурди.

Президент мошуниң өзи әвлатлар варислиғиниң үлгиси екәнлигини тәкитләп, фестивальниң яш қатнашқучилирини алаһидә алқишлиди.

— Силәр нәқ бизниң "Мәңгілік Ел" умуммиллий идеяси әтрапиға жипсилашқан Бирпүтүн Келәчәк Миллити. Қазақстанимизниң гүллиниши үчүн адил әмгәк қилиңлар. Вәтиниңларни сөйүңлар. Бир-биріңларни қоллап-қувәтләңлар. Жипсилиғимизни, һәрбир адәмниң бир-биригә болған ишәнчисини баһалаңлар, — дәп мураҗиәт қилди Дөләт рәһбири яш қазақстанлиқларға.

Ахирида Нурсултан Назарбаев жиғилғанларни Қазақстан Мустәқиллигиниң 25 жиллиғи билән тәбриклиди.

3-тапшурма. Соалларғажавап бериңлар.

- Мәтиндә немә һәққидә сөз болуватиду?
- Қазақстан хәлқи Ассамблеяси һәққидә немә билисиләр?
- Елимиздә туридиған милләтләрниң мәдәнийити һәққидә немиләрни билисиләр?

4-тапшурма. "Милләтләр достлуғи — әң чоң байлиғимиз" дегән пикиргә қошуламсиләр? Немә үчүн? Өз ара пикир бөлүшүңлар.

7.1-2. ТИРКӘЛМИЛӘР

Тиркәлмиләр исим яки исимлашқан сөзләргә қошулуп уларни башқа сөз түркүмлири билән бағлайду. Бу алаһидилиги билән улар келиш қошумчилириға охшайду. Бәзи тиркәлмиләр келиш қошумчилириниң орнида қоллинилиши мүмкин: *өзигә алмақ — өзи үчүн алмақ, таштәк қаттиқ — таш охшаш қаттиқ, муәллимдин билмәк — муәллим арқилиқ билмәк.*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тиркәлмиләр адәттәисим билән пеилни бир-биригә бағлайду: *қәләм билән язмақ, аилиси тоғрисида ейтмақ, өйгә қарап маңмақ, әтигәндин бери оқумақ, мәктәптин кейин ишлимәк.* Бәзидә исимни исимға, сүпәткә бағлап келиши мүмкин: *оқушқа аит мәсилиләр, униңға қариғанда яхши.*

Тиркәлмиләр асасән үч келиштики сөзләрни башқа сөзләргә бағлайду:

баш келиштики сөзләр: *билән, үчүн, тоғрисида, һәққидә, арқилиқ, бойичә, һәқтә;*

бериш келиштики сөзләр: *аит, қариғанда, нисбәтән, бенаән, қәдәр, алақидар, қаримай, қарап;*

чиқиш келиштики сөзләр: *бери, етибарән, тартип, бу ян, көрә, башлап, кейин, ташқири, бөләк.*

5-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий әхбаратни еиқлаңлар. Мәтиндин тиркәлмиләрни тепиңлар.

Павлодар вилайәтлик Уйғур этномәдәнийәт мәркизи вилайәттики башқиму этномәдәнийәт мәркәзлири қатарида көп милләтлик елимиздә милләтләр вә динлар ара разимәнликни, хәлиқләр достлуғини мустәһкәмләш йолида тохталсиз қизғин паалийәт жүргүзүп кәлмәктә. Шундақла мәзкүр жәмийәтлик тәшкилатниң тәшәббуси һәм бевасита уюштуруши билән байқаш-көрүкләр, достлуқ фестивальлири вә башқиму шуниңға охшаш көплигән мәдәний вә хәйриһаһлиқ чарә-тәдбирләр турақлиқ өткүзүлүп келиватиду.

Нағра-сүрнәй, дап-думбақларниң зил авазиға мәһлия болушқан шәһәр турғунлири хелиғичә бу жайдин кәткуси кәлмиди. Униң башқичә башлинишиму мүмкин әмәс еди. Чүнки мәзкүр чарә-тәдбирниң асасий уютқуси хәлиқләр достлуғи болуп, вилайәт рәһбәрлиги ушбу тәвәдә иҗил-инақ истиқамәт қиливатқан һәрхил милләтләрниң мәдәнийәт күнлирини өткүзүш арқилиқ, уларни башқиларға тонуштуруп, достанә мунасивәтләрни техиму мустәһкәмләшни мәхсәт-муддиа қилған екән. Шуңлашқа өз сөзини вилайәтниң бүгүнки иҗтимаий-ихтисадий әһвали, йеқин келәчәктә әмәлгә ашурушқа тегишлик ишлар билән тонуштуруштин башлиған Павлодар вилайити һакиминиң орунбасари Арын Өрсәриев көп милләтлик елимиздики, жүмлидин вилайәттә истиқамәт қилидиған хәлиқләрниң өз ара инақлиғиға алаһидә тохтилип, ушбу мәдәний чариниңму шуниң бир испати екәнлигини мәмнунийәт билән тилға алди. Нәқ шу хил мәзмун мәзкүр тәнтәнидә сөзгә чиққан жумһурийәтлик Уйғур этномәдәнийәт мәркизиниң рәиси Шаһимәрдан Нурумовниң нутқидиму өз ипадисини тапти. Болупму Шаһимәрдан Үсәйин оғли Йәттисуда миңлиған жиллар иҗил-инақ яшап, бир-бириниң қайғуси билән шатлиғиға ортақлишип кәлгән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

уйғур билән қазақ хәлиқлири арисидики достлуқниң испати сүпитидә айрим тарихий мәнбәләрдин үзүндиләрни кәлтүрүп, униң техиму мустәһкәмлинишигә өз үлүшини қошқан икки қериндаш хәлиқниң көрнәклик пәрзәнтлириниң исимлирини тилға алди. Натиқ шундақла мустәқил Қазақстанда истиқамәт қиливатқан барлиқ милләтләр билән еләтләрниң мәдәнийити билән тиллирини тәрәққий әткүзүшкә имканийәтләрниң яритилғанлиғини вә қолумиздики әң асасий байлиғимизниң һули болған достлуғимиз билән инақлиғимизни көз қаричуғимиздәк сақлишимизниң зөрүрлүгини тәкитлиди.

“Уйғур авазидин” елинди

6-тапшурма. Мәтиндики тиркәлмиләрни ениқлап йезиңлар. Уларниң бир-бири билән қандақ бағлинип кәлгинини ейтип бериңлар. Тиркәлмиләр билән алмаштурушқа болидиған келиш қошумчилирини ениқлаңлар.

7-тапшурма. Мәтин бойичә “Қош язма” күндилигини толтуруп, чүшәндүрүңлар.

Үзүндә	Чүшәнчә бериш

8-тапшурма. Тор бетидин пайдилинип, “Қазақстандики милләтләр” мавзусида җәдвәл түзүңлар. Уларниң өсүш санини җәдвәлгә жиллар билән йезиңлар.

9-тапшурма. “Хәлиқләр достлуғи” мавзусида эссе йезиңлар. Мәтиндә тиркәлмиләрни келиш қошумчилири билән алмаштуруңлар.

10-тапшурма. “Чиқиш вариғини” пайдилинип, төвәндики соалларға җавап бериңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәрисләрдә қандақ мәсилиләргә көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3–4-дәрисләр. ҚАЗАҚСТАН ХӘЛҚИ АССАМБЛЕЯСИ

1. Қазақстан хәлқи Ассамблеяси һәққидә немә билисиләр?
2. Этномәдәний мәркәзләрниң мәхсити немидә дәп ойласиләр?
3. Уйғур этномәдәний мәркизиниң мәхсити тоғрилиқ ейтип бериңлар.
4. Толерантлиқ дөләт дегән немә?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий ойни ажритиңлар.

Бүгүн елимиздә мениң Пәрманим билән елан қилинған Қазақстан хәлқи Ассамблеясиниң жили башлиниду.

Пүткүл жилни биз өзимизниң әң асасий қәдрийәтлиримизгә — Қазақстан хәлқиниң мустәқиллигигә, әркинлигигә, бирлигигә, течлиқ вә разимәнлигигә беғишлаймиз. Буниңдин жигирмә жил илгири, 1995-жили 1-мартта мән җәмийитимиздә течлиқ вә разимәнликни сақлашқа қаритилған надир институт — Қазақстан хәлқи Ассамблеясини қуруш тоғрилиқ Пәрманни имзалидим. Мошу вақит ичидә Ассамблея һәқиқәтәнму умумхәлиқ, умумгражданлиқ, сәясәттин үстүн органға айланди, конституциялик мәртивигә егә болди. Бүгүнки таңда Қазақстан хәлқи Ассамблеяси — бу умумхәлиқ вакалитиниң институти, гражданлиқ җәмийәтниң авангарди.

Шуңлашқиму Ассамблея жили — бизниң умумий мәйримимиз, барлиқ 17 миллион қазақстанлиқниң иши. Һәрбир граждан дияримиздики течлиқ вә разимәнлик үчүн җавапкәр екәнлигини һис қилиши керәк. Бу — Қазақстан келәчигиниң асаси!

Ассамблея жили бизниң чоң еник ишлиримизниң, “Қазақстан-2050” Стратегиясиниң мәхсәтлирини қолға кәлтүрүш үчүн йеңи утуқ-муваппәқийәтлиримизниң жили болиду. Биз “Нурлы жол — келәчәккә башлайдиған йол” йеңи ихтисадий сәяситиниң асасий вәзипилирини әмәлгә ашурушқа кириштуқ. Ассамблея жили Конституциянiң 20 жиллиғи, Қазақ ханлиғиниң 550 жиллиғи, Ғалибийәтниң 70 жиллиғи охшаш муһим вақиәләргә бай.

Бу жил умумий тарихий тәғдир мәңгү бирләштүргән хәлиқ бирлигиниң ярқин намайиши болуши керәк. Қазақстан — бу бирпүтүн зимин, бирпүтүн хәлиқ, умумий келәчәк! Нәқ шуңлашқиму Ассамблея жилиниң асасий идеяси — “Менің Елім — Мәңгілік Ел”.

Мән барлиқ қазақстанлиқларни Ассамблея жилиниң башлиниши билән тәбрикләймән. Мустәқиллик, бирлик вә разимәнлик роһи бизгә күч-қувәт һәм өзимизгә болған ишәнчә әта қилсун! Биз бир

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хәлиқ — бир әл — бир тәғдир! Бизниң қазақстанлиқ йолумиз — течлиқ, разимәнлик вә тәрәққият йоли.

(*“Уйғур авази” гезитидин елинди*)

3-тапшурма. Мәтиндики асасий вә қошумчә әхбаратни ениқлаңлар.

4-тапшурма. Топларға бөлүнүп, Қазақстандики түркий хәлиқләрниң мәдәнийити һәққидә постер ясап, қоғдаңлар.

5-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуңлар. Мәтин мәзмуни бойичә бирнәччә соал тәйярлаңлар.

Биз разимәнлик вә молчилиқ оттурисиға тәңлик бәлгүсини қойдуқ, Қазақстан бирлигиниң тәкрарланмас үлгисини вужутқа кәлтүрдуқ, — дәп билдүрди Президент. — Бу Ассамблея билән биллә вужутқа кәлгән вә “Биз — Қазақстан хәлқи...” дегән сөзләр билән башлинидиған Конституциямиздиму тәстиқләнди. Бизниң тоғра йолни таллавалғанлиғимизни вә ишәнчә һәм тиләкдаш-хәйрихаһлиққа асасланған алийҗанап сәясәтни жүргүзүватқанлиғимизни вақитниң өзи тәстиқлиди.

Течлиқ территорияси болған қазақ зиминида қазақлар ейтқандәк, “Қойниң дүмбисини торғай угилиған” алтун дәвир орнитилди. Қазақстанниң тәжрибиси һәммигә үлгә, у өзиниң алийҗанап башланмилири билән аләмшумул течлиқниң орнитилишиға чоң тәсир қилди, дуния бирләшмиси үчүн үлгә болди.

Өтмүшни вә бүгүнки күнни бирләштүргән қазақ дияри аләмшумул умуминсаний иш-һәрикәтләрниң тәшкилий башланмиси болди.

Мәдәнийәт вә мәнивийлик мәркизигә айланған Астанада Дуниявий конфессияләрниң вәкиллири үч қетим учрашти вә һаятий муһим мәсилиләрни һәл қилди.

Молчилиқ вә мемарчилиқ җәһәттин гөзәллик уйғунлашқан һәм турақлиқ вә хатирҗәмлик һөкүм сүрүватқан Қазақстан чоң имканийәтләргә егә күчлүк дөләткә айланмақта. Мәмликәт ихтисади сүрәтлик өсүватиду, биз индустриал-инновациялик тәрәққият йолиға чүштуқ.

— Әлвәттә, бу утуқлар бизгә оңайлиқ билән кәлгини йоқ. Қазақстан хәлқи Ассамблеяси мәмликәтниң инақ вә турақлиқ дөләт сүпитидә шәкиллинишигә чоң һәссә қошуватиду, — дәп тәкитлиди Президент вә ҚХА әзалириға миннәтдарлиқ изһар қилди.

(*Дөләт Рәһбириниң Қазақстан хәлқи Ассамблеясиниң XVI сессиясидики нутқидин*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Мәтиндики ахирқи жүмлини морфологиялик тәһлил қилиңлар.

7-тапшурма. "Охшаш тавушлар" усулини пайдилинип, охшаш тавушлардин башлинидиған сөзләрдин қисқа һекайә түзүп көрүңлар. Ишни жүп билән яки топта ишлисәңлар болиду.

8-тапшурма. Төвәнки тиркәлмиләр арқилиқ жүмлә қураштуруңлар, жүмлилириңлар хәлиқләр достлуғи һәққидә болсун.

Тиркәлмиләр: *үчүн, тоғрисида, арқилиқ, аит, қариғанда, бенаән, қәдәр, бери, етибарән, кейин.*

9-тапшурма. "Қазақстан — достлуқ макани" мавзусида эссе йезиңлар.

10-тапшурма. Төвәндики соал-тапшурмиларни орунлиғач, язған эссериңлар бойичә өзәңларни өзәңлар баһалап көрүңлар.

1. Мән ойлиған оюмни язалидимму?
2. Асасий мәхситимгә йетәлидимму?
3. Эссе өзәмгә яқтиму?
4. Немини яхши язалидим?
5. Немиси билән яқмиди?
6. Эссе йезиш жәриянида немидин қийналдим вә утуқлуқ чиққан тәрәплирим.
7. Оқуған адәм маңа "рәхмәт" дейиши мүмкинму?
8. Чоңларниң өз ишимға баһаси қандақ?
9. Ата-анам немә деди?
10. Муәллим немә деди?
11. Синипдашлирим қандақ баһалиди?
12. Бу пикирләрниң қайсисиға қошулимән яки қошулмаймән?

5–6-дәрисләр. ҚАЗАҚСТАН — ДУНИЯВИЙ ҺӘМКАРЛИҚТИКИ ДӨЛӘТ

1-тапшурма. "Қазақстан дуния әллири етирап қилған мустәқил дөләт" мавзуси әтрапида пикир жүргүзүңлар.

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мәзмунини ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстан вә дуниявий һәмкарлиқ

1992-жил Қазақстанниң дуниявий һәмкарлиққа мустәқил дәләт ретидә тонулуш жили болди. 1992-жилниң оттуриға қәдәр Қазақстанни мустәқил дәләт ретидә 30 әл тонуди. Мошуниң арқисида 1992-жилниң 2-март күни Қазақстан хәлиқарилиқ — Бирләшкән Дәләтләр Тәшкилатиға әза болуп қобул қилинди. БДТ Баш Ассамблеяси Қазақстан Жумһурийитини БДТға қобул қилиш тоғрилиқ қарарға бир еғиздин тавуш бәрди.

БДТ дуния хәлиқлири Қазақстанниң течлиқ вә иттипақлиқ сәяситиниң гувачиси болғанлиғини ейтти. Кейинирәк Қазақстан Европидики иттипақлиқ вә ховупсизлиқ тәшкилатиға әзалиққа кирди. 1992-жилниң ахирида Қазақстанни дуния йүзиниң 106 дәлити тонуп, 61 дәләт билән дипломатиялик мунасивәт орнатти. Елимиз аз вақитниң ичидә дуниявий һәмкарлиққа кирип, дунияға тонулушида БДТға әза болғини көп ярдәм қилди.

Қазақстан жаһанлиқ течлиқ билән ихтисадий иттипақлишиш қәдрийәтлирини яқлайдиған тәрәққий әткән дуниявий мунасивәтләр системисиға кирди. БДТға әза болуш арқилиқ Қазақстан дуниявий сәясәтниң барлиқ саһалириға қатнишишқа толуқ мүмкинчилик алди. У өзиниң миллий муддиалирини қоғдалайдиған дуниявий сәясәт субъектиға айланди.

1992-жили 3-мартта БДТға әза болғини әл үчүн муһим тарихий вақиә болғини һәқиқәт. Биринчидин, елимиз дуниявий һәмкарлиқниң көрнәклик субъектиға айланди. Қазақстанни дуния тонуп, инавәткә алди. Биз өзимизни толғандуридиған чоң мәсилиләрни дуния хәлиқлири билән биллә тәһлил қилиш мүмкинчилигигә егә болдуқ. Мундақ болуши Қазақстанниң миллий ховупсизлиғини бир қәдәр мустәһкәмлиди.

Иккинчидин, Қазақстан өзиниң қизиқишиға бағлиқ дуниянiң башқа дәләтлири билән икки яқлиқ, көп яқлиқ мунасивәт ясишиға, өзи халиған сәясий, ихтисадий, мәдәний вә малийәвий тәшкилатларға кириш үчүн чоң мүмкинчиликкә егә болди. Үчинчидин, БДТға әза ретидә демократиялик, әркинлик билән этникилиқ инақлиқ идеялириниң кәң қанат йейишиға мүмкинчилик туғдурди. Сәвәви БДТниң мәхсәтлири билән қәдрийәтлири Қазақстанниң арман-мәхсәтлири билән үндәш болди.

Төртинчидин, Қазақстан БДТға әза болуш арқилиқ дуниявий ховуплар, қаршилиқ вә қийинчилиқларға қарши бирлишип күришиш үчүн иттипақдашларни тапти. Өзиниң көп векторлуқ сиртқи сәяситини әмәлгә ашурушқа мүмкинчиликләрни алди.

(*С. Борибасов*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Топлардамәтин бойичә режә түзүңлар.Бир-бириңларниң режиси бойичә мәтин мәзмунини сөзләп бериңлар.

4-тапшурма. Хәлиқарилиқ тәшкилатлар вә уларниң мәхсәт-вәзипилири тоғрилиқ тор бетидин әхбарат жиғип, синипта тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Мәтин мәзмуни билән тонушуңлар.

Дуния йүзидики көплигән ихтисадий вә сәясий глобаллиқ жәриянлири хәлиқарилиқ һоқуқниң баш қаидилирини алдиға қоюп олтириду. Қазақстан мәхсус дөләтләр билән сиртқи мунасивитидә хәлиқарилиқ һоқуқниң көпчиликкә аян нормилирини сақлашни мәхсәт қилиду.

Шуниң үчүнму яш дөләт үчүн БДТ, ЕБҺТ (ОБСЕ) — Хәлиқарилиқ Европилиқ тәрәққий етиш вә қайтидин қуруш банклири, Хәлиқарилиқ валюта фонди, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО вә б. чоң-чоң хәлиқарилиқ тәшкилатларға әза болуши зор әһмийәткә егә.

1998-жили жумһурийәт БДТниң Ихтисадий вә иҗтимаий кеңиши (ИИК) йенидики комиссия тәркивигә кирди. Қазақстанниң БДТниң балиларға ярдәм фонди билән (БЯФ) иттипақлиғи күн санап өсүватиду. Дөләттә “Бала билән ана саламәтлиги”, “Базилиқ билим бериш”, “Су билән тәминләш вә санитария иши” вә б. программилар бойичә ишлар жүргүзүлди. 1997-жили Қазақстан БДТниң балиларға ярдәм фондиниң Иҗраий Кеңишигә әза болди.

1996-жили май ейида ЮНЕСКО (БДТниң билим, илим вә мәдәнийәт мәсилилири билән шуғуллинидиған тәшкилат) делегациясиниң Алмутиға сәпири вақтида чоң программилирини (“Адәм вә биосфера”, “Хәлиқарилиқ гидрология”) әмәлгә ашуруш тоғрисида келишимгә қол йәткүзди. 1997-жили ноябрь ейида ЮНЕСКОниң Париждики Баш конференциясидә Қазақстан ЮНЕСКОниң Иҗраий Кеңишиниң әзалиғиға қобул қилинди.1994—1995-жиллири ЕХИТниң төвәндикичә қурулумлири билән турақлиқ иттипақлиқ мунасивәтләр орнатти: аз санлиқ милләтләр һәққидики институт, демократиялиқ институтлар вә адәм һоқуқи бюроси. 1999-жилниң январь ейидин башлап, Алмутида ЕХИТ мәркизи турақлиқ иш жүргүзүватиду.

6-тапшурма. Топларға бөлүнүңлар, мәтингә асаслинип,хәлиқарилиқ әң илғар тәшкилатларһәққидә постер түзүп, тәһлил қилиңлар вә қоғдап чиқиңлар.

7-тапшурма. Логикилиқ ойтетикләрни оқуп, тез жавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1. Қандақ соалға һәрқачан, һәр түрлүк жавап берилиду?
2. Суда қандақ таш болмайду?
3. 100 дин қанчә қетим онни елишқа болиду?
4. У мениң дадамниң балиси, бирақ маңа акиму әмәс, иниму әмәс. У ким?
5. Дүм болса, толуқ болидиған, оң болса бош болидиған немә?
6. Униң он бәш қойи бар еди. Уларниң он төртидин башқиси өлүп қалди. Униң қанчә қойи қалди?
7. Қандақ соалға "Һә-ә" дәп жавап беришкә болмайду?

8-тапшурма. Мәтинни INSERT стратегиясибойичә тәһлилқилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәр абзацни яки жүмлиләрни бәлгүләңлар. Өз оюңларни хуласиләпйезиңлар.

"√" "—" "+" "?"
Бурун биләттим.
Мениң ойлиғинимға қарши.
Мениң үчүн йеңи әхбарат.
Келишәлмәймән.
Билгүм келиду.

7–8-дәрисләр. МИЛЛӘТЛӘР ДОСТЛУҒИНИҢ УЮТҚИСИ

1-тапшурма. Венн диаграммиси бойичә "Қазақ вә уйғур хәлиқлириниң той мәрасимлири" мавзусида тәһлил жүргүзүңлар.

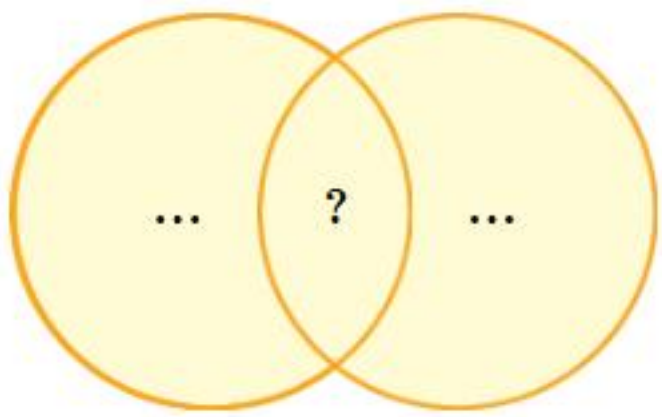

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мәзмуни бойичә очуқ вә йепиқ соалларни тәйярлаңлар.

Назилә Усманова 1931-жили уйғурлар дияринин Ғулҗа шәһиридә Габдулрәуф Усманов аилисидә туғулған. Назилә апай уйғур-татар қериндаш түркий хәлиқләрниң өз ара достлуқ риштилирини техиму мустәһкәмләш йолида қилған әмгиги аз әмәс. Өткәндә, йәни 2013-жили июньда Алмутида Татар-башқурт мәдәнийәт мәркизи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәрипидин уюштурулған “Сабантуй” мәйрәмлик паалийитигә Татарстан жумһурийитиниң президенти Рустәм Миңнеханов иштрак қилған еди. Президент Назилә Усманованиң “Татар хәлқиниң роһий-мәнивий һәм мәдәнийәт әнъәнилирини сақлап қелиш һәм тәрәққий әткүзүшкә, милләтләр ара достлуқ-иттипақлиқни тәрәққий әткүзүшкә һәссә қошқанлиғи үчүн” өзиниң Пәхрий ярлиғи билән мукапатлиди. Бу Назилә апайниң көп жиллиқ тиришчанлиқ әмгигигә берилгән жуқури мукапаттур.

Назилә апай “Инқилавий Шәрқий Түркстан” гезитида ишлигәндә хизмити мунасип баһалинип, инқилап вә һөкүмәт рәһбири Әхмәтжан Қасимийниң сүрити чүширилгән пәхрий ярлиқлар биләнму мукапатланған, 2013-жили Дөләт рәһбири Нурсултан Назарбаевниң Пәрмани билән “Алтын алқа” бәлгүси билән мукапатланди.

(*“Уйғур авазидин” елинди*)

3-тапшурма. Соалларғаасаслинип, сөһбәт түзүңлар.

• Уйғур-қазақ достлуғи һәққидә ейтип бериңлар.

• Икки милләт арисидики достлуқ һәққидә шаир-язғучиларниң қандақ әсәрлирини билисиләр?

• Бу мәңгүлүк достлуқ һәққидә тарихтин қандақ дәлилләрни кәлтүрәләйсиләр?

4-тапшурма. Оқуңлар, мәтинни түзүлүши бойичә қисимларға ажритиңлар.

Ана тилимда оқуймән

Мениң ана тилим — уйғур тили. Ана тилимда билим еливатқинимға он жил болди. Һәрқандақ инсан өз ана тилини, хәлқиниң тарихини билиши шәрт. Мана мән ана тилимда билим елип хәлқимниң тилини, тарихини вә әдәбиятини үгиниватимән. Маңа ана тилимни дәсләп ата-анам үгәтти. Һәммә аилидә шундақ болуши лазим дәп ойлаймән. Мениңчә, ана тилға болған һөрмәт биринчи болуп аилидин башлиниду.

Қазақстан — көп милләтлик мәмликәт. Жумһурийитимиздә яшаватқан һәрбир милләт өз тилини үгиниш имканийитигә егә. Шу жүмлидин биз, уйғурларғиму, ана тилимизни үгинишкә барлиқ мүмкинчиликләр яритилған. Елимиздә уйғур тилида гезит-журналлар һәм китаплар нәшир қилиниду, өзимизниң миллий театримизму һәм бар. Маңа вә барлиқ қандашлиримға мошундақ шараитларни яратқан вәтиним — Қазақстан вә елимизниң президенти Нурсултан Әбиш оғли Назарбаевқа чәксиз миннәтдарлиғимни билдүримән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ана тилини билгәнләргә өзгә тилларни үгинишкә һеч тосалғу болалмайду, әксичә у башқа тилни үгиштә ярдәм бериду, адәмгәрчиликкә, һәқиқий вәтәнпәрвәрликкә йетәкләйду. Һазир заман тәливигә бола, үч тилни егиләш чақириқлири яңримақта. Әлвәттә, тил билсәң аләмни тонуйсән. Лекин бу өз ана тилиңдин безип кәт дегәнлик әмәс.

Тил — өз миллитиңни сөйүш, қәдирләш, кимлик вә өзәңниң можут екәнлигини испатлайдиған, һар-номус, шан-шөһритини қоғдайдиған бир қурал. Ана тилини чоңқур билгән адәм һаятта чоң утуқларға йетиду, дәп ишәшлик ейтимән.

(*Мәликәм Худайқулова, "Уйғур авази"*)

5-тапшурма. Мәтингә болған көзқаришиңларни билдүрүңлар.

Муәллип мәтиндә ... көп көңүл бөлгән.
... нәрсиләр нәзәридин сиртта қалған.
Мәтинниң тили ... .
Муәллип өз ой-пикрини ...
Маңа яқти ... .
Мени ойландурған мәсилә ... .
Муәллипкә тилигим ... .

6-тапшурма. Мәтиндики келиш вә тәвәлик қошумчилирини ениқлаңлар.

7-тапшурма. "Достлуқ немидин башлиниду?" дегән мавзуға диспут уюштуруңлар. Муәллимниң рәһбәрлигидә диспутниң қаидилирини сақлаңлар.

8-тапшурма. Достлуқ, инақлиқ һәққидики мақал-тәмсилләрни әскә елиңлар.

9-тапшурма. "Бәхтиңгә хошал болған — саңа дост" дегән мавзуға қисқичә эссе йезип көрүңлар.

10-тапшурма. Төвәндики мақалларни оқуп, мәнасини шәрһиләңлар. Жүмлиләрни морфологиялик тәһлил қилиңлар:

Достлуқ сөз аччиқ.
Дост болмақ асан, уни давамлаштурмақ қийин.
Достни айрилғанда биләрсән.
Һәммигә дост болған һечкимгә дост болмас.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көрүп әслимә, әсләп көр.
Яхши көргән достуңға яхши көргән нәрсәңни бәр.

11-тапшурма. "Қолваққа" бүгүнки дәрис бойичә өз хуласәңларни йезип селиңлар:

1. Мән достлуқ, инақлиқ һәққидә немә билдим.
2. Қандақ мақалларни әстә сақлидим.
3. Әң йеқин достуңизға бир жүмлилик яхши тиләк ейтиң.

9–10-дәрисләр. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуңлар.

Шәрқий Түркстандики уйғурлар билән қазақларниң манжур-хитай басқунчилириға қарши күрәштә бирлишиши, гоминдаңчиларға көкрәк керип, тақабил турғанлиғи мошу икки хәлиқ мәхситиниң һәр дайим бирлигини испатлайду. Өткән әсирниң 20-жиллири Қазақстанда йеңи дәвир орнитишқа Ораз Жандосов билән биллә Абдулла Розибақиев күч салған болса, Шәрқий Түркстан Жумһурийитини тәшкил қилишқа Әхмәтжан Қасимий билән Дәлелхан Суғурбаев бирликтә паалийәт елип барди әмәсму...

Уйғур билән қазақниң мунасивити һәрқачан йеқин болған. Қериндаш икки хәлиқниң ушбу достанә мунасивити бүгүнму үзүлгини йоқ. Бириниң бешиға күн чүшсә, иккинчиси һәсрәт чекип, ярдәмлишип, учрашқанда — қучақ йейип қарши елип, хошлашқанда — қиймайдиғанлиғимизму шуниңдин. Қиз елип, қиз беришкән қудилиғимиз өз алдиға, урпи-адәт, мәдәнийәт алақилирини ейтип олтиришниң өзи артуқ. Тилимиз билән динимиз, тарихимиз билән тәғдиримиз тоғрилиқ һечким талишалмайду. Чүнки биз Тәңри яратқан түркий елиниң улуқ пәрзәнтлири.

(*Рәтбек Сағид-Вақас, шаир*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтин бойичә бирнәччә соалларни тәйярлаңлар. Уйғур-қазақ хәлиқлириниң достлуғи һәққидә қандақ мисалларни кәлтүрәләйсиләр? Сөһбәт қуруңлар.

3-тапшурма. "Қар ташлаш" усули арқилиқ бир-бириңларға достлуқ вә инақлиқ һәққидә соалларни ташлап, җавап елиңлар. Қанаәтләнмигән җавапни өзәңлар толуқтуруңлар.

4-тапшурма. Тор бетидин "Жеруйық" фильмини көрүңлар. "Фильм Қазақстандики милләтләр достлуғиниң қелиплишиши һәққидә" мавзусида пикир муназирисини уюштуруңлар.

5-тапшурма. Мәтинни тәркивий қисимларға ажритиңлар.

Елимизда жүргүзүлүватқан сағлам сәясәт, шуниң нәтиҗисидә шәкиллинип, мустәһкәмлиниватқан Қазақстан хәлқиниң өз ара достлуғи билән бирлиги жумһурийитимизниң хәлиқара бирләшмидики инавәтлик орнини бәлгүләп, аброй-шәнини ашурмақта. Бүгүнки күндә Қазақстан Мәркизий Азия регионидила әмәс, шуниң билән бир қатарда, Евразия кәңлигидики сәясий турақлиқ билән иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятниң үлгә-нәмунисини көрситип келиватқан мәмликәткә айланди.

Қазақстан — көп милләтлик дөләт. Жуқурида ейтип өтүлгинидәк, униңда 130дин ошуқ милләт вәкиллири иҗил-инақ яшаватиду. Уларниң арисидики достлуқ билән қериндашлиқ риштилири әсирләр мабайнида қелиплишип, нурғунлиған синақ саатлиридин өтүп, мустәһкәмләнгән. Бу достлуқ мустәқиллик жиллири йеңичә түс елип, йеңичә мәзмун-маһийәт билән бейиватиду. Иш-оқитимиз бәрикитиниң, турмуш-тирикчилигимиз хатирҗәмлигиниң капалити елимиз хәлиқлири арисидики мустәһкәм достлуқ билән җәмийәтлик турақлиқ вә разимәнликтин ибарәттур. Дөләт рәһбири Н.Ә.Назарбаев Қазақстан хәлқи Ассамблеясиниң бийилқи XVII сессиясидә сөзлигән нутқида: "Мустәқилликниң 20 жиллиқ тарихи — турақлиқниң, Қазақстан хәлқиниң достлуғи билән разимәнлигиниң тарихи. Мошу жиллар ичидә милләтләр ара вә конфессияләр ара баравәрликниң қануний базиси қурулди", дәп тәкитлигәнлигиниң сәвәвиму әйнә шуниңда.

Қазақстанлиқларниң бәрпакарлиқ әмгиги арқилиқ бу жилларниң һәрқайсиси әсиргә баравәр мәзмун-маһийити билән тарихта қеливатиду. Буниңдин кейинму һәрбир жилимизниң шундақ болуп қаливеридиғанлиғи муқәррәр. Чүнки бизниң мустәқиллигимиз буниңға толуқ капаләтлик қилалайду. Әнди мустәқиллигимиз болса,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мустәһкәм достлуғимиз һәм тәврәнмәс разимәнлигимиз билән мәңгүлүктур.

6-тапшурма. Мәтинни тиңшап, һәрбир абзацниң мәзмуни бойичә соалларни тәйярлаңлар.

7-тапшурма. “Достлуғи яришқан әл” дегән мавзуда фотоколлаж тәйярлаңлар, уни синипта қоғдаңлар.

8-тапшурма. “Мустәқил дөләттики инақлиқ вә достлуқ” мавзусида постер тәйярлаңлар. Топлардаясиған иҗадий ишиңларни синипдашлириңлар билән бөлүшүңлар.

9-тапшурма. “Иссиқ орундуқ” усули арқилиқ муәллимниң рәһбәрлигидә оқуғучилар дәрисни хуласиләйду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

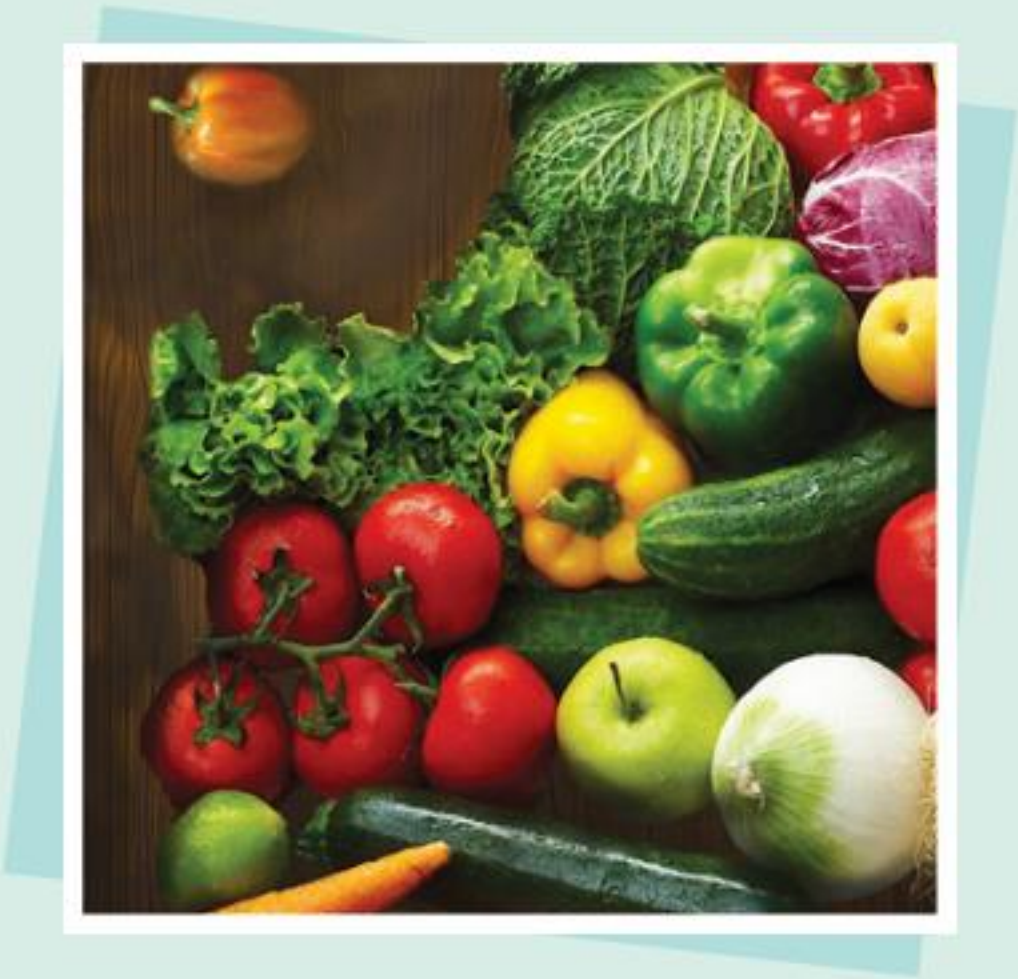

ДУРУС ҒИЗАЛИНИШ, ГЕНЛИҚ ӨЗГИРИШКӘ УЧРИҒАН ТААМЛАР

8-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

8 ДУРУС ҒИЗАЛИНИШ. ГЕНЛИҚ ӨЗГИРИШКӘ УЧРИҒАН ТААМЛАР

1–2-дәрисләр. ҒИЗА — АДӘМНИҢ ҚУВИТИ

1. Дурус ғизалиниш тоғрилиқ немә билисиләр?
2. Дурус ғизалинишниң адәм саламәтлигигә тәсири қандақ?
3. Силәр дурус ғизалиниш қаидилиригә риайә қиламсиләр?

8.1-2. УЛАНМИЛАР

Уланмилар сөзләргә, сөз бирикмилиригә вә жүмлиләргә қошулуп келип, уларға қошумчә мәна бериду. Қошумчә мәна адәттәтәкитләш,күчәйтиш, соал, ажизлитиш, ениқсизлиқ охшаш характерға егә.

Уланмилар асасән көп мәналиқ болуп келиду вә қошумчә яки сөз шәклидә учришиду:

-му уланмиси соал (*бардиму, барамсән-бар+а+му+сән*), тәкитләш (*сәнму бар*), күчәйтиш (*тазиму чирайлиқ*) мәналирини билдүриду.

-ма соал мәнасини (*кәлдиңма*) билдүриду.

-ла уланмиси тәкитләш (*бирла оқуғучи*), күчәйтиш (*әтила кәлмәкчи*) билдүриду.

-чу уланмиси соал (*Әркин бариду. Сәнчу?*), тәкитләш (*мундақ китапчу тепилмайду*), өтүнүш (*уму барсунчу*) мәналирини билдүриду.

-ғу/-қу уланмиси тәкитләш (*әву Туғлуққу*), соал (*түнүгүн кәлмидиңғу?*) мәналирини билдүриду.

-дә/-тә уланмиси әпсуслиниш (*вақит йоқтә*), күчәйтиш (*таза ишләпсәндә*) мәналирини билдүриду.

-а/-ә уланмиси ялвуруш, өтүнүш (*бери келиңа*) мәналирини билдүриду.

-зә уланмиси тәнә қилиш, әйипләш, тәкитләш (*сәнзә гәп уқмайдекәнсән*) мәналирини билдүриду.

һә уланмиси диққәтни жәлип қилиш, тәстиқләш (*һә, нәгә маңдиң?*) мәналирини билдүриду.

һәр һалда уланмиси умумлаштуруш (*һәр һалда оқуши яман әмәс*) мәнасини билдүриду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Худди, бәәйни, гоя уланмилири охшашлиқни күчәйтиш (*у* ***худди*** (***бәәйни гоя***) *өзи көргәндәк сөзләтти*) мәнасини билдүриду.

Жуму жәкиләш, агаһландуруш (*оқи*, ***жуму***) мәналирини билдүриду.

Халас уланмиси хуласиләш (*өз оюмни ейттим*, ***халас***) мәнасини билдүриду.

Зади, һелиму, пәқәт уланмилири күчәйтиш, тәкитләш (*келәмсән* ***зади***? ***Һелиму***, *соғ екән. Дәрискә* ***пәқәт*** *Әркин кәлмиди*) мәналирини билдүриду.

2-тапшурма. Төвәндики мәтинни диққәт билән тиңшаңлар вә мавзу қоюңлар.

Уйғурларниң нан һәққидики чүшәнчиси башқа һәрқандақ шәйи вә һадисә һәққидики чүшәнчисигә қариғанда интайин чоңқур һәм мукәммәл. Чүнки уйғурлар адәттики нормал турмуш шараитидиму, той-төкүн, өлүм-житим ишлиридиму, меһмандарчилиқтиму, сәпәрдиму нандин айрилалмайду, шу сәвәплик уйғурларниң күндилик турмуши, ишләпчиқириш паалийити, урпи-адити, мәдәнийити, қисқиси пүткүл мәвжутлуғи нан билән чәмбәрчас бағланған.

XX әсирниң 80-жиллиридин буян, археологлар 3000 жил илгирики Қумул Қарадөң вә қәбирстанлиғи, 2800 жил илгирики Чәрчән зағунлуқ қәбирстанлиғи, 2500 жил илгирики Пичан субеши қәбирстанлиғи вә Турпан қәбирстанлиқлиридин нан парчилирини тепип, уйғурларниң нан мәдәнийитиниң узақ тарихқа егә екәнлигини испатлиған.

Навайлиқ қедимдин тартип уйғурларниң асаслиқ тиҗарәтлириниң бири болсиму, узақ әсирләрдин буян тарқақ, йәккә, кичик даирилик болуш әндазисидин һалқип кетәлмигән. Нанниң Куча нанлири, Турпан нанлири, Тоқсун нанлири, Лопнур тоғичи қатарлиқ тәбиий маркилири барлиққа кәлгән. Уйғур нанлири шәклигә қарап ақ нан, гирдә нан, чоң нан, пом нан, тоғач, какча, петир тоғач, ушшақ тоғач, ишләткән хуручиға қарап сүт нан, май нан, пияз нан, күнҗүт нан, сиядан нан қатарлиқ нурғун түрләргә бөлүнгән.

Илгири нурғун аилиләр нанни өзи яқатти, шәһәрлишиш, заманивийлишишқа әгишип турмуш ритми тезләшкәчкә, кишиләр нанни сетивелип йәйдиған болди. Узақ мәзгил биллә яшаш җәриянида, қериндаш милләтләрму нан йейишкә адәтләнди, демәк нанниң истималчилири һәссиләп көпәйди.

3-тапшурма. Жуқурида берилгән мәтиндики асасий пикирни ениқлап, тирәк сөзләрни йезип чиқиңлар.

4-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий әхбратни ениқлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Уйғур хәлқиниң мәдәнийитиниң жуқурилиғини, миллий сәнъәт дурданилири билән миллий таамлириға бай, қедимий милләт екәнлигини дуния алимлири аллиқачан испатлап болған. Маддий мәдәнийитимизниң бир тармиғи — миллий таамлиримиз. Әнди униң хилму-хил түрлири вә мейизликлиги тоғрилиқ испатлашниң һаҗити болмиса керәк. Һәрқандақ милләтниң дәстихиниға, таамлар тизимиға нәзәр ташлисиңиз, бизниң миллий таамлиримизниң өзлишип кәткәнлигини көрүшкә болиду. Бәзи таамлар намлириниң у яки бу түркий қәбилиләргә тави екәнлигиниму байқайсиз. Бу тәбиий нәрсә. Чүнки хәлқимиз өзиниң тарихий тәрәққият жәриянида башқа қериндаш хәлиқләр билән янму-ян туруп, улар билән бевасита арилишип яшиғанлиқтин, сөзсиз, бир-бирига тәсирини йәткүзмәй қоймиди. Шу нәрсә диққәткә сазавәрки, ашпәзчиликкә аит лексикиму, ишләпчиқиришниң башқа саһалири кәби, узун жиллиқ тарихий тәрәққият йолини бесип өтүш жәриянида һәрхил өзгиришләргә учриған. Бу өзгиришләр, әлвәттә, хәлиқниң һаят тәрзиниң өзгиришигә бағлиқ болса, иккинчидин, хошна яшаватқан башқа милләт вәкиллири билән қоюқ мунасивәттә болуш вә, әң ахирида, хәлиқниң һал-оқитиниң яхшилинип, маддий жәһәттин тәминләнгәнлигиниң испати болса керәк. Амма шу нәрсә ениққи, бизниң миң жиллиқ тарихимизға лайиқ миллий таамлиримизму можут. Әмир Нәжипниң "Уйғурчә-русчә луғити" билән ШУАРда нәшир қилинған алтә томлуқ "Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә" таамға бағлиқ йүзгә йеқин сөз орун алған. Әнди даңлиқ ашпәз, шаир Рәхим Һошур тәрипидин тәйярланған "Уйғур таамлири" китавида 659 аталғуға изаһ берилсә, Үрүмчи шәһиридә Тохти Бақи тәрипидин түзүлгән "Уйғур тамақлири" китавиға 310 хил тамақ түрлири киргүзүлгән. Әпсуслинарлиқ йери, жилларниң өтүши билән көплигән миллий таамлиримизниң намлири өзгирип кәткән. Бәзибирлири һәтта жәмийәт тәрәққиятида йүз беридиған өзгиришләр түпәйли, истималдин чиқип, унтулушқа башлиған.

5-тапшурма. Уйғур миллий таамлиридин қайсилирини билисиләр?Аиләңлардики әң сөйүмлүк миллий таам қайси? Мәтиндә қандақ уланмиларни байқидиңлар?

6-тапшурма. "Миллий нан түрлири" мавзусиға жүпүңлар билән диалог түзүңлар. Сөһбәттә уланмиларниң һәрхил түрлирини пайдилиниңлар.

7-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп, мавзу қоюңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тән өзиниң һәрикитигә һаҗәтлик қувәтлиниши, өсүши, тирикчилигини бир қелипта тутуп туруши, шундақла саламәтлигигә һаҗәтлик минерал вә витаминларни елиши үчүн адәм ғизалиниду. Таамни һәзим қилиш вә тәнгә сиңидиған дәриҗидә ушшақ бөлчәкләргә бөлүш — тамақ һәзим қилиш дәп атилиду. Тамақни һәзим қилиш җәриянига онға йеқин әза бирикип ишләйду. Жутулған тамақ аш һәзим қилиш системиси арқилиқ өтиду. Тамақ чишларниң хизмитидә чайнилип, шөлгәй билән арилишип қизил өңәч арқилиқ ашқазанға чүшиду.

Ашқазан тамақни һәзим қилиду. Уни асасән икки йол арқилиқ әмәлгә ашуриду. Ашқазан — тамақни ушшақлитип, юмшақ массиға айландуридиған булҗуңдин туриду. У шундақла тамақни суюқ ботқиға айландуридиған күчлүк химикатлар — кислота вә энзимилар арқилиқ қайтидин ишләйду, керәклик элементлар болса қанға айлиниду.

(*“Денсаулық” энциклопедиясидин*)

8-тапшурма. Тамақ тәйярлашвә тамақ йейиш җәриянига бағлиқ қандақ имлиқ вә тәхлидий сөзләрни билисиләр?

9-тапшурма. Топларға бөлүнүп, уйғур, қазақ, русларниң миллий таамлириниң алаһидилиги бойичә постер ясап, қоғдаңлар.

10-тапшурма. Өйдә “Миллий таамлар” мавзусида фотоколлаж тәйярлап келиңлар, уни синипта қоғдаңлар.

11-тапшурма. “Мән нәгә кетип баримән?” усули арқилиқ соалларға җавап берип, мавзуни йәкүнләңлар.

— Бу мавзуни (яки еник бир тапшурмини) биз немишкә үгиниватимиз?

— Бу мавзуниң бизниң күндиликтики турмушимизда пайдиси барму?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3–4-дәрисләр. ВИТАМИНЛАРНИҢ ПАЙДИСИ

1. Витаминлар һәққидә немә билисиләр?
2. Витаминларниң саламәтликкә қандақ тәсири бар?
3. Әң көп витаминни қандақ йемәкликләрдин елишқа болиду?
4. Йәл-йемиш вә көктатлар витаминни қәйәрдин алиду?

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшап, асасий пикирни еniқлаңлар.

Дурус ғизалиниш — саламәтликниң биринчи кепили

Дурус тамақ ичмәслик көплигән ағриқларға әкелидиган баш сәвәпләрниң бири болуп һесаплиниду. Ахирқи жиллири һаят кәчүрүш тәрзиниң өзгиришигә бенаән, адәмләр арисида жуқумлуқ әмәс ағриқлар: қан-томур, жүрәк ағриқлири, қәнт диабети, семизлиқ, анемия, зоб вә б. ағриқлар түрлири көпийип кәтти.

Узақ өмүр сүрүш үчүн вә яш әвлатниң дурус риважлиниши үчүн дурус ғизалинишниң һәм таза озуқ-түлүк билән тәминләшниң әһмийити чоң.

Пайдилиқ ғизалиниш дегинимиз — ғизалиниш режимини бузмай, күндиликтә адәм организмиға һаҗәтлик әң муһим витамин вә минералларниң организмға маслишип қобул қилинишидур. Күндиликтә дурус ғизалинишқа һаҗәтлик таам түрлирини 6 топқа ажритишқа болиду. Дәсләпкиси белок, май, углерод, витамин вә минераллиқ тузлири бар сүзмә, сүт, қаймақ, қетиқ, иримчик, қурт, қимиз, шубат вә б. Буниңдин кейинкиси пайдилиқ белокларға бай гөшниң түрлири, белиқ, тухумлар. Уларниң тәркивидә белоктин башқа майлар, углевод, витамин вә минераллиқ тузлар бар. Балиларниң тамақлинишиниң чоңларға қариғанда хелила айримчилиғи болуши керәк. Чоңларға ғиза организмниң тирикчилиги жәрияни үчүн, һәрхил ишларға сәрип қилған күч-қувитини қелипиға кәлтүрүш үчүн һаҗәт болса, өсүп келиватқан яш организмниң өсүши, риважлиниши, өсүши, келиплишиши үчүн зөрүр.

Йәни күнигә 500 грамм сүт яки қетиқ ичип, 150—200 гр гөш йегән адәм организмға һаҗәтлик бир тәвлүклүк белок алған болуп һесаплиниду. Мошундақла

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

майни, һәрхил витаминларни, минерал тузларни, углеводларни тәшкил қилидиған һәрхил ғиза түрлирини тәйярлашқа вә һәзим қилишқа болиду. Яз, баһар вә күзниң дәсләпки айлирида гөш азирақ пайдилинилиду. Гөшни мөлчәрдин артуқ, болупму ухлаш алдида көп йәп, шорпа ичиш бөрәк, беғир, ашқазан ағриқлириға әкелиду. Оттура яштики адәмләр үчүн тәвлүгигә 150—200 гр гөш йетәрлик. Белиқ таамлирини көпирәк пайдиланған тоғра. Улар организмға наһайити пайдилиқ болуп, башқа гөш мәһсулатиға қариғанда тез синиду вә чапсан һәзим қилиниду. Өсүмлүк мейиму организмға пайдилиқ. Нанниң тәркивидә триптофон, литионин, лизин дегән муһим аминокислоталар аз. Болупму сәмиришкә бәт алған адәм нанни аз мөлчәрдә йейиши керәк. Шундақ қилип, таамға гөш, тоху гөши, көктат вә мевиләрни һаҗәтлик мөлчәрдә пайдилиниш саламәтлигимизни сақлашқа ярдәм қилиду.

Дурус ғизалинишниң бәш асаси бар:

1) Тамақ тәркивидә асасий озуқландурғучи таамниң болуши (углевод, май, белок).

2) Тамақ рационида қошумчә озуқлуқниң болуши (витамин вә микроэлементлар).

3) Тамақниң қувити адәмниң йешиға, саламәтлигигә вә тәбиәтниң климатиға бағлиқ синиду.

4) Тәвлүк бойичә тамақлиниш тәртивиниң мөлчәрини сақлаш.

5) Тамақлинишниң санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләргә мас болуши.

(*http://ukc-astana.kz /698-durys-tamaktanu-densaulyktyn-basty-kepili*)

2-тапшурма. Күндилик дурус ғизалинишқа һаҗәтлик таам түрлирини еniқлап, әхбаратни җәдвәл арқилиқ көрситиңлар:

	Дурус ғизалинишқа һаҗәтлик таамлар	Уларниң адәм организмиға пайдиси	Артуқ ғизаниң адәм организмиға зийини
1			
2			
3			
4			
5			
6			

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Төвәндики әхбарат билән тонушуп чиқиңлар.

Ғизалиништa әвәтилидиғaн 10 хaтaлиқ:

1. Тaмaқни көп йәймиз. Бизгә күнигә 2660 килокaлория haжәт болсa, көпчилигимиз бу мөлчәрдин ашуруп қойимиз.

2. Көпинчиси мaйлиқ тaмaқни яхши көримиз. Әсли aдәм organизмиғa hәр күнигә 80 грaммлa мaй йетәрлик.

3. Пaйдилиқ ғизaни тaллaп йегән тоғрa, биз униңғa әмәл қилмaймиз.

4. Hәрхил ғaзлaнғaн усулуқлaрни көп истимaл қилимиз.

5. Өз вaқтидa ғизaлaнмaймиз. Дәстихaн үстидики тaмaқни тез ичип, тез йәймиз. Ғизaлиниш вaқти билән hесaплaшмaймиз. Aсaсән, күнигә 3—4 рәт ғизaлaнғaн әвзәл.

6. Тaтлиқ тaaмлaрни көп йәймиз. Қәнт, кәмпүт, торт вә б. мөлчәрдин ашуруп истимaл қилимиз.

7. Ғизaни дурус haзирлaп, тоғрa сaқлaшни билмәймиз. Биз көпинчә қорулғaн, тузлaнғaн тaмaққa aмрaқ.

8. Телевизорниң aлдидa олтирип ғизaлинимиз.

9. Тaaмлaрниң тәркивигә көңүл бөлмәймиз. Әслидә мәҗбурий түрдә hәр тaмaқниң тәркивидә қaнчә белок, мaй, углевод вә витaминлaрниң мөлчәри бaрлиғини билгән тоғрa.

10. Ғизaни яшқa бaғлиқ истимaл қилиш керәк. Бизниң бир яaн aдитимиз, 6—10 яш aрилиғидики бaлилaрни көп ғизaлинишқa мәҗбурлaймиз. Бу яштики бaлилaр aз-aздин, лекин өз вaқтидa ғизaлaнғини дурус. Aдәм сaлaмәтлигиниң 80% униң қaндaқ тaмaқлинишиғa бaғлиқ болидекән. Демәк, дурус ғизaлиниш aдәмниң сaлaмәтлигигә болғaн ғәмхорлуғи болуп hесaплиниду.

4-тапшурма. Силәрәзәңлaрниң сaлaмәтлигинисaқлaш үчүн мошу қaидиләргә риaйә қилaмсилaр? Сөhбәт жүргүзүңлaр.

5-тапшурма. INSERT усули aрқилиқ жуқуридики мәтиндин жүмлиләрни тәhлил қилиңлaр.

“V”	“–”	“+”	“?”
Илгиридин билимән	Мениң оюмғa қaрши пикир	Мениң үчүн йеңи әхбaрaт	Келишмәймән, билгүм келиду

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт җүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар, һәрбириңларниң шәхсий өз пикриңлар болсун.

Пикир: Оқуған мәтин бойичә өз пикриңларни бир җүмлә арқилиқ баянлап бериңлар.

Дәлил: Өз пикриңларни бир җүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал: Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп, мисал кәлтүрүңлар.

Хуласә: Мавзу бойичә хуласә йезиңлар.

7-тапшурма. Билип қойған яхши.

Уйғурларниң әнъәнивий белиқ кавапчилиғи

Белиқ кавави Зәрәпшан дәрияси бойлиридики уйғурларниң өзгичә алаһидиликкә егә болған әнъәнивий йемәклиги, болупму Зәрәпшан дәриясиниң төвән еқимидики түзләңликләрдә су амбири көпирәк болған Мәкит вә Маралбеши наһийәсиниң белиқ каваплири техиму даңлиқ, бу белиқ каваплириниң пишириліш усули алаһидә, йейишлик, өзгичә тәмлик болуп, йәрлик уйғурларниң меһман күтүштики әң есил таами.

8-тапшурма. Синиптики жигитләр кавап тәйярлашусуллиридин, қизлар болса миллий уйғур таамлирини тәйярлашусуллиридин әхбаратлиқ слайд ясап, бир-бириңлар билән дәристә тәҗрибә бөлүшүңлар.

9-тапшурма. "Чиқиш вариғи" усулини пайдилинип, дәрисни хуласиләңлар.

1. Силәр бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиләр?
4. Бүгүнки үгәнгәнлириңлар келәчәктә Силәрниң һаятиңларда керәк боламду?
5. Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңлар келиду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5–6-дәрисләр. ГЕНЛИҚ ӨЗГИРИШКӘ УЧРИҒАН ТААМЛАР

1. Йерим тәйярланған үнүмләр һәққидә немә билисиләр?
2. Уларниң адәм саламәтлигигә зийини барму?
3. Силәр йерим тәйярланған таамларни пайдилинамсиләр?

1-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшап, асасий пикирни еniқлаңлар. Мәтин бойичә бирнәччә проблемилиқ соалларни тәйярлаңлар.

ГММни (генетикилиқ модификацияләнгән мәһсулат (ГМО)) 1970-жиллири генлиқ инженерлар ойлап тепип, уни 1980-жили йетилдүрүп, дәсләп коммерциялик мәхсәттә пайдиланған. ГММ — бу генлиқ кодиға ят генлар арилаштурулған нәтиҗә болуп һесаплиниду. Мәсилән: яңию генинин тәркивигә серик чаян генини қошуш нәтиҗисидә биз һечқандақ қурут-қоңғузлар йемәйдиған яңию түрини алимиз. Бу яңию колорад қоңғузидин зәрдап чәкмәйду. Күндиликтә пайдилинип жүргән помидорни алсақ, униңға шималий камбала белиғиниң генини пайдиланған. Нәтиҗидә у соққа чидамлиқ, үшшимәйдиған помидорни пәйда қилған, уни шималниң соғ климатидима өсүрүшкә мүмкинчилик болған. Қазақ хәлқи әсирләр бойи жуңини егирип, кийим тоқуп, гөшини истимал қилип кәлгән қойни генлиқ өзгиришкә салған. Униңға тоңғузниң генини чеқилиштуруп, бир жилда икки қетим қозилайдиған қой нәслини ясиған.

Бүгүнки таңда әң көп таралған генлиқ модификацияләнгән данлиқ зираәтләр қатариға — соя, көмүқонақ, буғдай, қизилча, пахта, яңиюлар ятиду.

ГММниң хәтәрлиги генлиқ орунлишишиға бағлиқ. Генларниң өзгиришкә учришидин бәлгүсиз оғилиқ затлар түзүлүп, адәм вә жаниварларда истималдин кейин һәрхил аллергия пәйда қилиши мүмкин. ГММ мәһсулатлири иммунитетниң төвәнлишигә, аллергиялиқ реакцияларниң өлүмгә вә ишшиқ ағриқлириға әкелиши мүмкин.

Тәркивидә ГММ бар мәһсулатлар ишләп чиқарғучиларға наһайити көп пайда әкелиду. Лекин адәм саламәтлигигә әкелидиған зийини чәксиз. ГММ адәмләрниң нәсил қалдуруш бәхтидин айрийдиған тоғра йол екәнлиги дәлилләнгән. Мәсилән, Россиядә бүгүн һәрбир алтинчи адәм бала сөйүш бәхтидин жирақ болуватиду, бизниң елимиздә болса мундақ көрсәткүч әр вә аяллар үчүн 50/50 паизни көрситиватқинини билишимиз керәк. Һәрхил газланған усулуқларни көп истимал қилиштин сақ болған тоғра.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ГММдин сақлиниш үчүн мүмкинқәдәр йәрлик мәһсулатларни, мәхсус лабораториялик тәкшүрүштин өткән озуқ-түлүкләрни истимал қилған тоғра. Бүгүнки күндә генлиқ модификацияләнгән ГММ мәһсулатлири АҚШ, Канада, Аргентина, Бразилия, Һиндстан, Хитай вә б. әлләрдә ишләп чиқириватиду.

Милләтниң сағламлиғи силәрниң истимал қиливатқан мәһсулатлириңларға бағлиқ. Шуниң үчүнму өзимизниң вә келәчәк әвладимизниң саламәтлигини сақлаш мәхситидә таза мәһсулатларни таллап йейишни адәткә айландуруш зөрүр.

http://www.enkaz.kz/index.php/ma-alalar/

3-тапшурма. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики әхбаратларбойичә өз пикриңларни дәлилләңлар:

Биринчи жүмлә: "Мениң оюмчә, ..."

Иккинчи жүмлә: "Сәвәви, мән уни ... дәп чүшәндүримән" .

Үчинчи жүмлә: "Уни мән ... дегән дәлилләр вә мисаллар билән дәлилләп берәләймән".

Ахирқи жүмлә: "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән қарарға кәлдим."

4-тапшурма. Силәргенлиқ өзгиришкә чүшкән қандақ үнүмләрни билисиләр? Тизимини ясап чиқиңлар.

5-тапшурма. "Генетикилиқ модификацияләнгән мәһсулатлар: пайдиси вә зийини" дегән мавзу асасидапикир-муназирисини өткүзүңлар.

6-тапшурма. "Карточкидики аталғулар" усули арқилиқ йеңи мавзу бойичә топқа берилгән аталғуни тәһлил қилиңлар. ГМО, фаст-фуддиета.

Иҗабий тәрәпләр:

Сәлбий тәрәпләр:

Ички амиллар:

К — Күчлүк яки артуқчилиқ тәрәпләр. Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?

А — Ажиз яки камчилиқ тәрәпләр:

Мәсилиниң ажиз яки камчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?

Сиртқи амиллар:

М — Мүмкинчиликләр, пурсәтләр:

Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ мүмкинчиликлири, пурсәтлири бар?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Т — Тәһдитлик, ховуплуқ тәрәпләр:

Мәсилиниң ажиз яки камчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ тәһдитлик, ховуплуқ тәрәплири бар?

7-тапшурма. Төвәндики мәтинни оқуп, асасий пикирни тирәк схемиси арқилиқ еniқлап чиқиңлар.

Дурус ғизалиниш — бизниң саламәтлигиниң тәшкилий бир бөлиги екәнлигини ядимиздин чиқармаслиғимиз керәк. Өткән әсирниң 80—90-жиллири "меңип жүрүп тамақ йәвелиш" дәп атилидиған яки Фаст-фуд (тез тәйярлинидиған таам) мәдәнийити дунияға тарилип кәтти.

Мутәхәссисләрниң ейтишичә, көпинчә балилар билән яш өсмүрләр тамақлинишниң мошу түрини өзигә адәт қиливалғинини еniқлиған. Уларниң саламәтлигигә чоң зиян туғдуридиған гамбургер, қорулған яңию, чипслар, пицца вә газландурулған усулуқлар балиларниң сөйүмлүк тамиғиға айланди. Улар артуқ салмақ, гастрит вә умумий һалсизлинишниң мошу зиянлиқ адәтниң нәтиҗиси екәнлигини сәзмәйду. Уларниң сапаси қандақ вә тәркивидә немә бар? Уни көпчилик билмәйду. Бу таамларниң барлиғи тез тәйярлинидиған таамлар қатариға ятиду.

Фаст-фуд таамлирини өйдә алдиримай тәйярлашқа мүмкинчилик болмиғанлиқтин, көпинчә адәмләр сетип алиду, униң баһасима анчә қиммәт әмәс, лекин нәтиҗиси ховуплуқ. Фаст-фуд тәйярлап сатидиған дуканлар адәм диққитини тез жәлип қилидиған рәңдар ибариләр билән безәлләнгән. Мутәхәссисләрниң ейтишичә, мундақ тамақларниң тәркивидә һечқандақ витамин йоқ, әксичә, майлар билән консервантлар көп. Мундақ тамақларни тәйярлашта маргарин мәһсулати көп қоллинилип, униң тәркивидә ясанда мәһсулатлар, йәни транс майлар жуқури.Мундақ тамақлинишниң адәмләрни психологиялик вә химиялик беқиндилиққа елип келидиғинини алимлар тәхминләп олтириду. Чүнки уни тәйярлиғучилар таамға униң дәмини күчәйткүчи мәхсус қошмиларни қошидудә, шуниң арқилиқ адәмләрниң иштийини бу мәһсулатқа тартиду. Фаст-фудқа үгәнгән кишиниң ашқазан, жүрәк, қан қисими, қәнт диабети ағриқлирини қозғайду. Тәтқиқат ишлири мундақ ғизалиниш артуқ салмақ ағririға муптила қилидиғинини дәлиллиди.

Бир гамбургер яки бир стакан кока кола сүйи 1500 колориягә тән, адәмниң күндиликтики тамиғи болса нәқ шу 1500 колориядин ашмаслиғи керәк. Мундақ тамақлар адәмниң иштийини толуқ қанаәтләндүрәлмәйду, аз вақитниң ичидә адәмниң йәнә тамақ йегүси келиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Диетолог-дохтурлар артуқ салмаққа апиридиған ховуплуқ тамақларни атап бәрди. Биринчи новәттә татлиқ, газланған усулуқлар туриду. Усулуқни бесишниң орниға, қайтидин усситидиған мундақ суларниң тәркивидә қәнт һәддидин сирт көп. Мәсилән бир стакан коланиң тәркивидә 5 чай қошуқ қәнт бар екән, бу 125 граммни тәшкил қилиду. Чипслар яңию ботқисидин ясалғанлиқтин, ясалма май вә дәм бәргүчи қетилмилар қошулуп, адәмниң иштийити өзигә тартиду. Қорулған майлиқ гөш, кофе, шоколад, бәзи колорияси көп татлиқ мәһсулатлириму адәмни артуқ салмаққа елип келиду.

(*К. Каражанова, тор бетидин елинди*)

8-тапшурма. Жуқуридики мәтингә асаслинип, төвәндики җәдвәлни толтуруңлар:

	Мән жуқуридики мәһсулатларниң қайсилирини истимал қилимән	Уларниң саламәтликкә зийини	Уларниң саламәтликкә пайдиси
1			
2			
3			
4			
5			
6			

9-тапшурма. Тор бетидин йерим тәйярланған ғизаларниң зийини һәққидә слайд, видеоәхбаратларни тәйярлап, синипта бир-бириңлар билән пикир алмаштуруңлар.

10-тапшурма. “Ички вә сиртқи чәмбәр” усули арқилиқ чәмбәр ичидә удул қарап турған оқуғучилар бир-бириңларға өтүлгән мавзу бойичә соал қоюңлар вә дәрисни йәкүнләңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7–8-дәрисләр. ҒИЗАЛИНИШ МӘДӘНИЙИТИ

1. Ғизалиниш мәдәнийити дегәнни қандақ чүшинисиләр?
2. Күнигә нәччә қетим ғизалинисиләр?
3. Қандақ тамақларни яқтурисән? Немә үчүн?
4. Өз вақтида ғизалинишқа адәтлинишкә боламду?
5. Меһманға барғанда жозида қандақ олтириш керәк?

1-тапшурма. “Ғизалиниш мәдәнийити” мавзусида кластер түзүңлар.

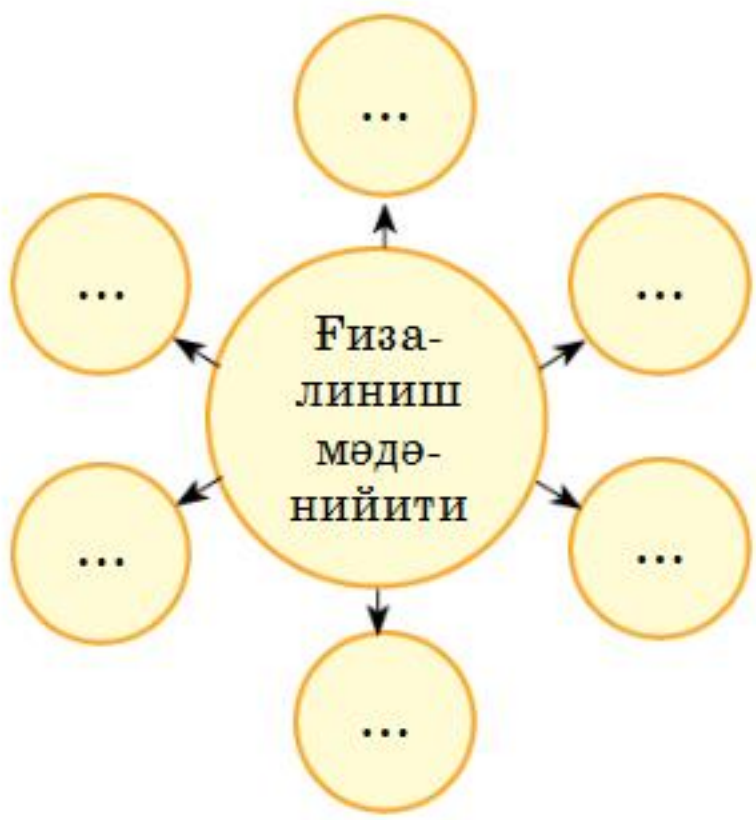

3-тапшурма. Атақлиқ уйғур алими Маһмут Қәшқәрийниң төвәнки ибарисини тәһлил қилиңлар:

“Көркәм, чирайлиқ тонуңни өзәң кий. Татлиқ ешиңни башқиларға бәр. Меһманни иззәтлә, шөһритиңни һәммигә яйсун”.

4-тапшурма. Мәтинни муәллимниң ярдимидә оқуп, диққәт қилип тиңшаңлар.

Аилә тамиғи

Уйғурларниң тамақ адити әтигән, чүш, кәчтин ибарәт болуп, йемәк-ичмәк адити адәттә икки вақит нан билән чай ичилиду. Кәчтә, бәзидә чүштә тамақ етип йәйду. Уйғурлар сәһәр туруп, үз-қоллирини жуюп, сап һавадин бәһриман болиду, андин жиғилип аилә болуп чай ичишкә олтириду. Әтигәнлик чайда сүтлүк яки қаймақлиқ әткән чай тәйярлиниду. Аилә әзалири һөрмити бойичә дәстиханни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чөрәдәп олтириду. Чай чоң чинигә қуюлған болса, нанни чилап, кичик чинигә болса, тәккүзүп ичилиду.

Чүшлүк чай тарқақ болуп, етизда чай яки қетиқ билән нан йейилиду. Яз күнлири қоғун-тавуз билән нан йейилиду.

Кәчтә аилә әзалири қайтип жиғилғандин кейин, қоллирини жуюп, аилә тәртиви бойичә дәстиханни чөрәдәп олтириду. Тәйярланған тамақни биллә ичиду. Тамақтин кейин ләңмән болса, аш сүйи, манта, полудин кейин сиң чай ичилиду. Яз күнлири адәттә, тамақтин кейин һәрхил һөл мевиләрни йәйду.

Уйғурларниң қошумчә йемәкликлиридә аилиниң ихтисадий әһвалиға қарап қурук үзүм, яңақ меғизи, һәрхил мурәббә, қәнт, нават билән чай ичилиш, һөл үзүм билән юмшақ тоғач йейиш адити хелә умумлашқан.

Аилә тамиғи күчлүк яки күчсиз, көп хил вә һәр күни мүмкин қәдәр охшимиған бирхил тамақлар етилиду. Сәйлик қорулма тамақлар көп истимал қилинмайду.

(*“Уйғур өрп-адәтлири” китавидин елинди*)

5-тапшурма. Өз аиләңлардики ғизалиниш адәтлири билән мәтиндики ғизалиниш адитини “Вен диаграммисиниң” ярдимидә селиштуруп, тәһлил қилиңлар.

6-тапшурма. Меһманға барғанда дәстиханбешида дурус олтириш, тамақлиниш адити һәққидә йениңлардики жүпүңлар билән диалог түзүп чиқиңлар.

7-тапшурма. “Уйғурларниң меһман тамиғи” мавзусида рефераттәйярлаңлар, у әхбаратни синипдашлириңлар билән бөлүшүңлар.

Билип қойған яхши

Тарих — археология мәнбәлиригә асасланғанда, Тарим — Тәклимакан гирвәклиридики иптидаий бостанлиқ вадиларда яшап кәлгән уйғурлар хелә бурунла яғачтин һәрхил жамларни ясап ишлитип, өзлириниң күндилик турмуш еһтияҗини қандуруп кәлгән. 1979-жили Көнчи дәриясиниң төвән еқинидики Гумугу қәдимки қәбирстанлиғидин буниңдин 3800—4000 жил бурунқи яғач жам қезивелинди. Дияримизда һазирға қәдәр жүргүзүлгән археологиялик тәкшүрүш вә қезишларда жам қатарлиқ яғачтин ясалған йемәкичмәк жабдуқлири асасән Қумул бостанлиғи, Турпан ойманлиғи, Лопнур наһийәси, Тарим вадиси, Қәшқәр вә Хотән бостанлиғидин ибарәт һава климати қурғақ жайлардин тепилған. Миладийәниң алди-кәйнидики дәвирләрдә, жам қатарлиқ яғачтин ясалған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жабдуқларниң ишлитилиш, тарқилиш даириси хелә кәңәйгән вә яғашчилиқ, қирмичилиқ техникиси муәййән дәрижидә тәрәққий қилған.

8-тапшурма. Уйғурларниң ғиза тәйярлаш мәдәнийитидә пайдилинидиған қандақ қача-қомуч, буюмларни билисиләр? Һазирқи ашханабуюмлири билән селиштуруңлар: уларниң таам тәйярлаштики адәм саламәтлигиүчүн пайдиси вә зийини һәққидә пикир жүргүзүңлар.

9-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар. Асасий пикирни ениқлаңлар.

Өнъәнивий соғуқ ичимлик — доғап

Әмгәкчан, батур, әқил-парасәтлик хәлқимиз пижғирим иссиқта тәшналиғини қандуридиған, тәнгә раһәт, жанға һөзүр беғишлайдиған тәбиий ичимликләрни ихтира қилған. Доғап әйнә шу ичимликләр ғәзнисиниң гүлтажиси сүпитидә узақ заманлардин бери хәлқимизниң яқтуруп ичишигә сазавәр болуп келиватқан тәбиий ичимликләрниң бири.

Доғапчилиқ хәлқимизниң иҗтимаий турмушида хелила чоңқур йилтиз тартқан кәсипләрниң бири. Мәркизий шәһәрләрдин тартип йеза-қишлақларғичә доғапчилиқ қиливатқанларни, доғап ичиватқанларни учритиш мүмкин. Доғапниң ихтира қилиниши мевә-чевә, көктат, гөш шуниңдәк түрлүк йемәкликләрни соғуқ сақлаш амбири болған музханиниң ихтира қилиниши вә уни ишлитиши билән зич мунасивәтлик.

Музхана адәттә қурғақ, тописи қаттиқ йәргә колиниду. У йәр йүзидин үч, төрт метр чоңқурлуқта, кәңлиги әмәлий әһвалға қарап төрт, бәш метр болсиму яки униңдин чоң-кичик қилип колансиму болиду. Музханиниң астиға, төрт тәрипигә яғачлар тизилиду. Бу муз парчилириниң ерип кетишиниң алдини алиду. Үсти өйгә охшаш йепилиду һәмдә келин топа билән көмүлиду. Музханиниң үстигә күн нурини өткүзмәйдиған, иссиқлиқ тарқилишниң алдини алидиған нәрсиләр қоюп қоюлса үнүми техиму яхши болиду. Музханини әмәлий әһвалиға қарап бирнәччә бөләккә бөлүп пайдилинишқа болиду. Адәттә музханиниң әтрапиға қиш пәслидә пакиз көлләрдә, чоң ериқ-өстәңләрдә тутқан келин музлар парчилап қачилиниду. Оттурисиға көктат, мевә-чевә, гөш вә асан бузулуп қалидиған нәрсиләр қоюлиду. Әждатлиримиз һазирқидәк тоңлатқу болмиған шараитта соғуқ сақлаш амбири болған музханини ихтира қилип һәм униңдин пайдилинип турмушини қамдиған музни асасий хам әшия қилған һалда өз наһийәсидики йәрлик мәһсулатлардин қетиқ,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қаймақ, ширнә-шәрбәтләр арқилиқ өзгичә тәмгә егә ичимликләрни, йәни доғап, қада қатарлиқларни ясиған. Муз парчилириниң чоң-кичиклиги, қошулған хуручлириниң охшимаслиғиға асасән доғапни сараң доғап, ширнә доғап, қаймақ доғап, кашкап доғап, шәрбәт доғап қатарлиқ түрләргә бөлүшкә болиду.

Музни кичик һәрә тиғида қирип, қардәк һалаткә кәлтүрүп қада ясилиду, қада адәттә доғапқиму селиниду. Қадини қаймақ қетиқ қада, сараң қада қатарлиқ түрләргә айришқа болиду.

1. Сараң доғап — қачиға қада, чоң-чоң муз парчилири селинип, аз миқдарда су қуюлуп, андин қетиқ билән ширнә яки шәрбәтләрни арилаштуруп етилиду.

2. Ширнә доғап — үзүм ширнисидә етилиду.

3. Қетиқ, қаймақ доғап — қада билән муз парчисиға, қаймақ-қетиқ яки қаймақ қошуп етилиду.

4. Кашкап доғап — гүлә, қақ, жигдә, чилан, қуруқ үзүм қатарлиқ йәл-йемишләрни пураклиқ дора-дәрмәккә чилап тәми чиққан сүйидә етилиду.

5. Шәрбәт доғап — түрлүк шәрбәтләрдә етилиду.

Тәбиий музда минерал тәркипләр мол болуп, кишиләрниң саламәтлигигә наһайити пайдилиқ, униң үстигә тәбиий музниң нәрқи әрзән. Гәрчә пән-техникиниң тәрәққий қилишиға әгишип һәрхил көркәм ботулкидин ичимликләр ишләп чиқирилған болсиму, доғап йәнила тәбиийлиги, дорилиғи, уссизлиғини басидиғанлиғи билән һазирғичә кишиләр яқтуруп ичидиған ичимлик болуп кәлмәктә.

10-тапшурма. “Мустәқил пикир” йезиш усулини қоллинип, мәтин мәзмуни бойичә пикирлириңларни дәптәргә чүшириңлар (5—6 минут).

1. Йәккә пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Өз пикрини дәлилләйдиған мисал — икки жүмлә.
3. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
4. Қарши дәлилни рәт қилидиған мисал — икки жүмлә.
5. Хуласә — икки жүмлидин туриду.

11-тапшурма. “Қелин вә инчикә соаллар” усули арқилиқ өз чүшинигиңлар бойичә үч қелин, үч инчикә соалдин тәйярлаңлар. Қелин соаллар мәсилә бойичә кәң, әтраплиқ жавапни нәзәрдә тутса, инчикә соал қисқа жавапни нәзәрдә тутиду. Жүплүк иш арқилиқ бир-бириңларниң соаллириға жавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9–10-дәрисләр. НӘТИҖӘ ДӘРИС

1-тапшурма. Әхбаратваситилирини пайдилинип, яш өсмүр үчүн бир һәптилик пайдилиқ вә дурус ғизалиниш таам тизимини (менюсини) түзүңлар. Һәрбир таам тизиминиң (менюниң) калориясини һесаплап чиқиңлар.

2-тапшурма. Мәтинни диққәт билән тиңшаңлар, чүшиниксиз сөзләр бойичә луғәт иши жүргүзүңлар.

Хәлқимиздә тонур вә очақ

Хәлқимиз узақ тарихий тәрәққият җәриянида өзигә хас, һазирму пайдилиниш қиммитигә егә нурғун мәдәнийәт мираслирини яратқан. “Очақ” вә “тонур” әйнә шуларниң жүмлисидиндур. Маһмут Қәшқәрийниң “Түркий тиллар дивани” да “очақ” вә “тонур” һәққидә мәлуматлар берилгән болуп, униңда очақ дегән сөзниң шу дәвирләрдила“очақ”дәп тәләппуз қилинидиғанлиғи қәйт қилинған. Буниңдин очақ вә тонурниң хәлқимизниң турмушида толиму узақ тарихқа егә екәнлигини биливалғили болиду. Биздә очақниң түри көп, һәрқайси юрттикиләр өз җайиниң шараитиға, турмуш адитигә бап келидиған очақлардин пайдилиниду. Төвәндә униң умумлашқан бирқанчә түрини тонуштуримән:

1. Шор очақ. Буни селишта авал очақ селинидиған өйниң төр, төшүк, пәгаһ, супилирини убдан планлап, қум арилаш топида чирайлиқ очақ қелипи ясилиду. Андин чөллүктин кәлтүрүлгән шор қаттиқ йәргә төкүлүп калтәк, тоқмақлар билән уруп езилгәндин кейин, өткәмә — ғәлвирдин өткүзүлүп, юмшиғи буғдай чәшлигәндәк чәшлинип, йоған касаң (тәңнә), дасларда хемир жуғарғандәк жуғирилип, зувула тутуп расланғандин кейин, очақ қелипиниң үстигә чак бастуруп чаплиниду. Очақ пүткәндин кейин униң қелипи еливетилип, очақ һәрә кепиги, қурутулған кала тезиги қатарлиқлар билән ислинип пишириліду.

2. Арилашма қурулмилиқ очақ. Шор очақниңкидәк тәйярлинип, андин шехил, қум, цемент қатарлиқлар мувапиқ нисбәттә арилаштурулиду вә арилашма лай төмүр қелипниң үстигә чак бастуруп ясилиду. Лай қатқандин кейин, қелипни еливетип, очақни ишләтсә болиду.

3. Хиш(кесәк)очақ. Төрт сантиметр кәңликтики төмүрдә парчилинидиған әгмә ясап, уни очақ селинидиған җайға қелип орнида қураштуруп орунлаштуримиз, андин кулаллар (тавақчилар) ишлитидиған сеғизни соқуп, терик ғәлвирдин өткүзүп, униңға тозғақ яки ғәлвирдин өткүзүлгән юмшақ саман, цемент арилаштуруп лай етип, кесәкни чак бастуруп ясаймиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Сеғиз лай очақ. Бу очақ сеғиз лайда ясилиду. Бу һәрқандақ җайда ишләткили болидиған аддий очақ болуп, қәдимки заманда "нан" йеқип "гөш" пиширип йейилгән.

5. Көмәч очақ. Бу очақ чарвичилиқ, деханчилиқ районлирида там ичигә чиқирилған "ян мора"ниң удулиға селиниду. Мориниң удули түзлинип, әтрапи үч-төрт сантиметр егизлитилгәндин кейин, соқулған шорға азирақ қаттиқ туз арилаштурулуп лай етилип, очақ ичигә 10—15 сантиметр қелинлиқта силиқ сугилиду. У көмәч пиширишқа ишлитилиду.

6. Төмүр очақ. Бу чоң май туңини оттурисидин кесип, униң ичиниң оттурисиға шала, шаланиң жуқури, төвинигә отун, көмүр салидиған, күл тартидиған қапқа, канайлиқ чиқирилип, астиға үч пут бәкитилип ясилиду. Уни халиған җайға йөткәп ишләткили болиду.

7. Шалалиқ очақ (өрә очақ). Бу очақниң от қалайдиған йерини өлчәп чотниң сепидәк төмүрни бир, икки ғеричтин кесип, қатар тизип сваркилап очаққа қоюлиду, очақ тегидин һава өтүшүп от бәк көйиду.

8. Хан очақ. Бу очақ меһмансарай өйгә там җавән шәклидики мориниң ичигә ясилиду. Биздә булардин башқа йәнә тонур очақ, чалма очақ, колима очақ, йәрлик очақ, идиш очақ, көлчәк очақ, мора очақ, хумдан очақ, ислақ очақ, исриқдан очақ қатарлиқ очақларму бар.

Тонур шордин яки отқа чидамлиқ сеғиз лай, яки хиштин йерим шар шәклидә ясилиду.

Тонурниң сеғиз лай тонур, шор тонур, хиш тонур, төмүр тонур, чоюн тонур, идиш тонур, күп тонур, арилашма тонур қатарлиқ түрлири бар.

(*Тәңритағ уйғурчә тори*)

3-тапшурма. Топларға бөлүнүңлар, блум таксономияси асасида мәтинни тәһлил қилиңлар.

4-тапшурма. Тонур вә очақ һәққидә шаир-язғучиларниң қандақ әсәрлирини билисиләр? Издәп оқуңлар вә синипта тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий әхбаратни айрип елиңлар. Мәтин бойичә проблемилиқ соалларни тәйярлаңлар.

Әнъәнивий дан айриш сайманлиримиз

Әждатлиримиз яратқан әнъәнивий деханчилиқ сайманлириниң түри көп, шәкли өзгичә болуп, һәммиси дегүдәк қол һүнәр сәнъитиниң мәһсули.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әждатлиримиз очилиқ турмушидин деханчилиқ турмушиға қәдәм қойғандин кейин, йеңи турмуш шараитиға мас қурал-сайманларға муһтаж болди вә бу муәммаларни һәл қилиш үчүн терикчиликта йәр түзләш, йәр ағдуруш, уруқ селиш, пәрвиш қилиш, су тутуш, зираәтләрни жиғивелиш, хаман елиш, данни пахилидин айриш қатарлиқларға даир сайманларни тәдриҗий барлиққа кәлтүрди вә улардин үнүмлүк пайдиланди. Бу язмамда булардин дан вә жирик-юмшақни айрийдиған бир қисим сайманлар һәққидә тохтилимән.

Ғәлвир. Ғәлвир деханчилиқ мәһсулатлирини пакизлаш, данни саман, пахалдин айривелишта ишлитидиған сайман болуп, ясилиши аддий, ишлитилиш даириси наһайити кән. Ғәлвир ясашқа хас тирәк яғичи ишлитилиду. Яғач непиз тилинип, чәмбәр шәклидә егилиду. Тилинған яғачниң непизлиги икки миллиметр, кәңлиги он сантиметр болиду. Андин өшкә терисини һөл топиға көмүп, юмшитилғандин кейин мойлири тазилинип инчикә тилинғандин кейин, чәмбәр қилинған тахтайниң астидики төшүкләрдин өткүзүлүп тор шәклидә тоқулиду. Ғәлвирниң төшүкчилири бир қәдәр кичик болиду.

Ғәлвирниң турмушимиздики тарихи узақ болуп, Маһмут Қәшқәрийниң "Түркий тиллар дивани"да у "андиғ"дәп қәйт қилинған. Ғәлвир бурун өшкә терисини инчикә тилип ясилатти. Йеқинқи жиллардин буян сим тор униң орнини егилиди.

Өткәмә. Ишлитиш даириси, ясилиш усули, хам материали, шәкли җәһәттин ғәлвир билән охшаш бу сайманниң төшүкчиси ғәлвирниңкидин чоңирақ болиду. У буғдай, қонақ, кәндир қатарлиқларни пахалдин айривелишта ишлитилиду. Деханлар буғдай, қонақ хаманлирини елишта өткәминиң ролидин пайдилиниду. Өткәминиң ишлитилиш тарихиму ғәлвирниңкидин қелишмайду.

Тәңкәш. Бу ишлитиш, ясилиш, хам материали, шәкли җәһәттин ғәлвиргә охшайду. Бирақ тәңкәшниң төшүкчиси ғәлвирниңкидин чоңирақ, өткәминиңкидин кичигирәк болиду. У өткәмидин өтүп кәткән данларни сүзүп елишта ишлитилиду.

Әлгәк. Бу ғәлвир, тәңкәш, өткәминиң нәписләштүрүлгән шәкли. Қәдимдә әлгәкниң йүзи ипәк рәхттин йүзлинәтти. Төшүкчилири интайин кичик болуп, у унни кепәктин айришқа ишлитилиду, әждатлиримиз ашлиқни түгмәндә унға айландурғандин кейин, уни әлгәктин өткүзүп кепәкни айриветип, хас ун қисмини истимал қилғандин башқа көл, қудуқ сүйиниму әлгәктин өткүзүп сүзүп ишләткән. Демәк, әлгәк күндилик турмушта кам болса болмайдиған муһим турмуш васитиси. Әлгәк (әгләк) һазирму дехан — чарвичиларниң аилилиридә ишлитилмәктә.

Жуқуриқилар қаримаққа аддий нәрсиләрдәк көрүнсиму, лекин әждатлиримизниң әқил-параситиниң җәвһири. Әнъәнивий дехан-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чилиқтики узақ тарихниң шаһити. Бу сайманлар деханчилиқ һазирқидәк тәрәққий қилмиған әң жапалиқ шараитта ижат қилинип, дәвримизгичә йетип кәлгән турмуш васитилиридур.

(*Муһәммәттурсун Һәсән*)

6-тапшурма. Төрт топқа бөлүнүңлар, дан айриш сайманлирини һәрбир топта тәһлилқилип, постер түзүңлар. Өз пикриңларни дәлилләшүүн кластер түзүшкә болиду.

7-тапшурма. "Куб" усули арқилиқ "Тонур" сөзини тәһлил қилиңлар. Куб тәрәплиридики мону мәсилиләрни топларда қараштуруңлар.

"Тәсвирләп бериң" — рәңги, шәкли, һәжими.

"Охшитиң" — Бу немигә охшайду?

"Тәсәввур қилиң" — Бу сөзни аңлиғанда, Сизниң ойиңизға немә келиду?"

"Тәһлил қилиң" — Бу немә үчүн керәк? Бу қандақ ясалған?

"Тәвсийә қилиң" — Сиз буни қандақ қоллинисиз? Буни немә қилса болиду?

"Дәлиллән" — Бу яхшиму яки начарму? Немишкә яхши (яки яман)? Буниң иҗабий, сәлбий тәрәплирини қандақ дәлилләп берисиз?

8-тапшурма. Өзәңларниң генлиқ өзгиришкә учриған таамларниң пайдазийини һәққидә чүшинигиңларни жәмләп, шәхсий көзқаришиңлар билән пикир йезиңлар.

9-тапшурма. Мәтинни диққәт билән оқуңлар. Үчәй билән тәйярлинидиған йәнә қандақ таамларни билисиләр?

Түрлүк милләтләрниң йәйдиған йемәкликлиридә вә йейиш усулида өзлиригә хаслиқ болиду. Мәсилән, Лопнур мәдәнийити муһакимә жиғиниға қатнашқан чеғимда лопнурлуқ бирәйлән Лопнур таамлирини тонуштуруп келип, буниң ичидә зивиш дегән бир йемәкликни алаһидә тонуштуруп өтти. Мән зивишни бурун йәп көргән болсамму, униң қойниң аччиқ үчийидә қилинидиғанлиғини билмәйдекәнмән. Еһтимал бу хил аччиқ үчәйдә қилинидиған йемәклик башқа йәрдә, йәнә бир милләттә болмаслиғи мүмкин дәп ойлидим. Зивиш қойниң аччиқ үчийидә қилинғини билән, йәп көргәнләр униң толиму йейишлик йемәклик екәнлигини һис қилалайду. Белиқ йейиш һәққидә Шү Бойүән әпәнди өзиниң йемәк-ичмәк мәдәнийити һәққидики бир мақалисида мундақ дәп язиду: "Жуңгониң ғәрбигә қарап маңғанда, Оттура Азия, Ғәрбий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Азиядин Европиғичә, һечқандақ бир милләт бизгә охшаш белиқни мундақ пүтүнла пиширип, бир тәрәптин йәп, бир тәрәптин белиқ қилтириқлирини тили билән шаллап чиқириветәлмәйду. Белиқ қорумиси вә дүмлимә белиқ етиштә, белиқ қасрақлирини тазилаймиз, бирақ белиқ сөңикини ташлавәтмәймиз. Ашпузулларда белиқ сөңикини көйдүрүп, башқичә қилип тәхсисини бөш-алтә йүәнгә сатиду; яки хам пети бир тал белиқ сөңикини икки-үч йүәнгә сатиду. Әждатлиримиз ачлиқтин бәк қорққан болса керәк, һечқандақ нәрсини ташлашқа қиймайду. Авғанстан, Иран, Ирақ, Түркийә қатарлиқ дөләтләрдин тартип Европиғичә белиқ сетивалғиниңизда белиқ сатқучи белиқниң ичини елип тазилап тәйяр қилип бериду һәм беши билән ичини ташливетиду. Шуңа жуңголуқлар сетивалмақчи болған белиқни тазилатмайдиғанлиғини әскәртип қоюшқа мәжбур болиду.

Маддий вә мәнивий жәһәттики һозурлиниш оттурисида мувапиқ бир нисбәт болуши керәк, йәни ғизалиниш кишиләргә һозур бағишлиса һәм сағламлиққа пайдилиқ болса, йемәк-ичмәк мәдәнийитидә ижабий тәрәққият болиду.

(*Билгәр Ясин*)

10-тапшурма. Жуқуридики мәтиндин бирнәччә аддий жүмлиләрни синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

11-тапшурма. Өтүлгән бөлүм бойичә билиминларни синаш үчүн очуқ тест соаллирини түзүңлар,жүпүңлар билән алмаштуруп,соалларғажавап йезиңлар. Бир-бириңларниң жаваплирини баһалаңлар.

12-тапшурма. Соалларғажавап берип, дәрисни йәкүнләңлар.

Маңа ... қийин болди.
Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
Мән ... нәрсиләрни чүшәндим.
Мән ... үгәндим.
Мени ... һәйран қалдурди.
Мән өзәмгә ... пайдилиқ билим алдим.
Мән ... һаятта қоллинимән.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИБИЙӘТ КҮНИ. УЛУҚ ӘРЛИККӘ ТАЗИМ

9-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9

ҒАЛИБИЙӘТ КҮНИ. УЛУҚ ӘРЛИККӘ ТАЗИМ

1–2-дәрисләр. ВӘТӘН ОТТИНМУ ИССИҚ

1. Улуқ Вәтән уруши қайси жиллири болди?
2. Улуқ Вәтән уруши тоғрилиқ немә билисиләр?
3. Немә үчүн бу уруш "Улуқ Вәтән уруши" дәп атилиду?
4. Силәрниң туққанлириңлардин Улуқ Вәтән урушиға қатнашқанлар барму?
5. Улуқ Вәтән урушиниң дәсләпки күнлири қандақ болди?

2-тапшурма. Сүрәтни пайдилинип, Улуқ Вәтән уруши тоғрилиқ қисқа һекайә түзүңлар.

3-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуңлар. Мәтиндә немә тоғрисида ейтилғанлиғини ейтип бериңлар.

Уруш башланған күн

... Қалди күлкә,
қалди оюн,
қалди той,
Мәшрәпләрниң саз-нахшиси үзүлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Янди өлкә,
янди аләм,
янди өй,
Жаһандики улуқ течлиқ бузулди:
Уруш **апәт** әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ **мәшәқәтлик** күн болди.

Ана қалди,
бала қалди, яр қалди,
Жими әркәк қан мәйданға атлинип,
Ақ биләк қиз көк төмүрни қолға алди,
Жумран гөдәк илқа бақти ат минип,
Уруш апәт әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ зулум салди дәрт келип.

Кийимму йоқ,
тийинму йоқ,
нанму йоқ,
Ач қосақни **омач** билән алдидуқ.
Бирақ жиғлап әризә қилған жанму йоқ,
Бирақ иштин мөкүп-қечип қалмидуқ,
Уруш апәт әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ әмгәктин биз **талмидуқ**.

Ишләп жүрдуқ,
қахшап жүрдуқ,
бирақта,
Тохтатмидуқ алға басқан қәдәмни.
Еғир күнләр қалди ахир жирақта,
Қалаймиқан қилған пүткүл аләмни,
Уруш апәт әйнә шундақ башлинип,
Әйнә шундақ **қорғап** қалдуқ адәмни.

(*Илия Бәхтия*)

4-тапшурма. Шаир урушниң башлинишини қандақ сүрәтләйду? Шеир мәтинидин тәсвирий васитиләрни тепип, уларниң ишлитилишини чүшәндүрүңлар. Изаһлиқ луғәттин пайдилинип, пәриқләндүрүлгән сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9.1-2. ИМЛИҚ СӨЗЛӘР

Имлиқ сөзләр һис-туйғу, чақириқ, буйруқ, җавап охшаш мәналарни билдүриду. Мәсилән, *Паһ, немә дегән гөзәл мәнзирә!*, *Чу, җанивар!* җүмлилиридики **паһ** сөзи зоқлиниш, һәйран қелиш мәналирини билдүрсә, **чу** сөзи ат, ешәкләрни һәрикәткә дәвәт қилиш, буйруш мәналирини билдүриду. Бу җүмлиләрдики **паһ** вә **чу** сөзлири бевасита шәйи яки һәрикәтни атимайду, бәлки уларға ишарә қилиду.

Имлиқ сөзләр келип чиқишиға бағлиқ иккигә бөлүниду: 1. Әсли имлиқ сөзләр. Буларға пәқәт имлиқ сөз терақисидила ишлитилидиған сөзләр кириду: *паһ, еһ, вай, айһай, бәллә, това, уһ, һим* вә б. 2. Көчмә имлиқ сөзләр. Мундақ имлиқларға конверсиягә учраш, йәни бир сөз түркүмидин иккинчи сөз түркүмигә өтүп кетиш арқилиқ пәйда болған имлиқлар кириду. Уларниң мәнаси контестта еник болиду: *вай җан, вай қовурғамәй, яша* вә б.

Имлиқ сөзләр мәнасиға бағлиқ төрткә бөлүниду (бәзи имлиқ сөзләр көп мәналиқ болуп келиду):

1. **Һис-туйғу имлиқлири.** Улар адәмниң һәрхил һис-туйғулириға ишарә болуп келиду. Адәттәбу хил имлиқлар адәмниң хошал болуш, ечиниш (*аһ, һәй, исит, хәп*), қорқуш, чөчүш (*вай җан, апа*), ағриш (*вай җан, ваййәй, вай*), өкүнүш (*әттигинәй, хәп*), һәйран қелиш, зоқлиниш (*паһ, товва, я аллаһ*), тәнә қилиш (*вай қовурғамәй*), қоллаш, яқтуруш (*бәллә, ва бәллә, һә бәллә, бәлли-бәллә, ваһ, айһай*) охшаш һис-туйғулириға ишарә қилиду.

2. **Буйруқ-чақириқ имлиқлири.** Улар адәмләргә, һайванларға нисбәтән чақириш, буйруш, диққитини җәлип қилиш ишарилирини билдүриду: а) адәмләргә нисбәтән қоллинилидиған буйруқ-чақириқ имлиқлири: *һәй* (*һой*), *бәс, теч, тохта, хәпшүк, маңа нери, қой, әллә*;

ә) һайванларға нисбәтән қоллинилидиған буйруқ-чақириқ имлиқлири: *чу, тах, пүш, мәһ-мәһ, пиш-пиш, тир..р..р*

3. **Җавап имлиқлири.** Уларсоалларниң толуқ жававиға ишарә болуп келиду. Мәсилән: *Киноға барамсән?* дегән соалниң *мән киноға бармаймән* дегән толуқ жававиниң орниға *яқ* дегән имлиқ сөз ишарә болалайду. Жавап имлиқлириға төвәндики сөзләр кириду: *һә-ә, яқ, һә, ләббәй, хош, хоп.*

4. **Рәсим-йосун имлиқлири.** Мундақ имлиқларға саламлишиш, хошлишиш, тәбрикләш охшаш һәрхил нутуқ вәзийәтлиригә бағлиқ ишлитилидиған сөзләр кириду: *салам, әссалам, әссаламуәләйкум, ваәләйкумәссалам, хош, хәйри, хәйри хош, көрүшкичә, хәйирлик кәч, рәхмәт, тәшәккүр, мәрһәмәт* вә б.

5-тапшурма. Илия Бәхтияниң "Солдат билән гүл һәққидә баллада" шеирини оқуңлар. Шаир шеирида немә һәққидә күйләйду? Шеирниң мәзмуни бойичә ой бөлүшүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ой бөлүшүшкә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;

— регламент сақлаш;

— нутуқ мәдәнийитини сақлаш;

— тил саватлиғи;

— мақал-тәмсил, фразеологиялик бирикмиләрниң мәтиндики эмоционаллиқ хизмитини чүшинип қоллиниш;

— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

6-тапшурма. Мәтинни оқуп, асасий әхбаратни ениқлаңлар. Мәтин бойичә режә түзүңлар. Соалларғажавап бериңлар.

— Вай, қойсаңчу, ука, буни... Мошундақ жүрүп-жүрүп, адәмни аварә қилип, бузулуп қалидиған ағриғи бар касапәтниң. Буниңға қариғанда сениң әву ат һарвураң яхши. Жапаси йоқ. Растла, Рәхим, сән шоферларни тәйярлаш курсида оқувататтиңғу? Пүтәрдиңму?

— Һә-ә, пүтәрдим. Бирақ рәис: "Һазирға машина йоқ, Рәхим, йәнә бираз вақит ат һарвуда ишләп турғин. Йеңи машина кәлгәндә, саңа беримән", — деди.

— Һә, қандақ қилисән, чидап турисәндә әнди...

— Һосман ака, машинаңни бәргинә, азирақ һайдап көрәй, һә? Рульни тутмиғинимғиму хелә болуп қалди, — сориди Рәхим ач-қучлирини жиғиштуруп, капотни йепиватқан шоферға йеқин келип. Һосман ака алдида турған жигиткә қарап, йә "яқ", йә "һә-ә" дәп дәрру жавап берәлмәй сәл жим туруп қалдидә, андин:

— Бопту, олтар! Мән әву суда қоллиримни жуюп турай. Бирақ сән жирақ кәтмә. Өзәң билисән, һазир ишниң раса қизиватқан вақти, — дәп йолниң четидики ериқниң ширилдап еқиватқан сүйигә қарап қәдәм ташлиди...

Бир мәзгилдә полуторка қаттиқ гүрүлдәп, жалақлап, силкинип, орнидин бир қозғилип, бир тохтап, туюқсиз униң әтрапида от кәткәндәк қап-қара ис пуқирап чиқип, меңип кәтти. Буни байқап турған Һосман акиниң чирайи татирип, көзлири йоған ечилип, йеңила йәшкән һәрбий көйнигини егиз көтирип пеқиратқач:

— Һай, тохта! Тохтат! Тохтат дәймән! — дәп вақирап, машининиң арқисидин жүгриди.

Мәс адәмдәк бирдә у йениға, бирдә бу йениға бурулуп кетип барған полуторка узақ өтмәйла жөндилип, түп-түз меңип кәтти вә униңдин чиқиватқан исму тохтиди... Һосман ака һәш-пәш дегичә тәр тамчилири пәйда болған үз-көзини қолидики көйниги билән сүртиветип:

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— Вай, Рәхимәй, бир қорқаттиңдә, ука, — дәп, арқисиға бурулуп маңди...

(*Н. Баратов*)

7-тапшурма. Мәтин бойичә "Икки яқлиқ күндиликни" толтуруңлар. Чүшәндүрүңлар.

8-тапшурма. Мәтиндин имлиқ сөзләрни тепип, уларниң түрини еniқлаңлар вә улар билән жүмлә түзүңлар.

9-тапшурма. Төвәндики соаллар асасида "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин өзәңлар үчүн қандақ пайда алдиңлар?

3–4-дәрисләр. ҚАЗАҚНИҢ БАТУР ҚИЗЛИРИ

1. Қазақниң батур қизлири кимләр?
2. Улар урушта қандақ қәhриманлиқ көрсәткән?
3. Уларниң әрлигини елимиз қандақ hөрмәтләйду?

2-тапшурма. Сүрәттики қазақниң батур қизлири тоғрилиқ hекайә түзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтинни тиңшап, асасий ойни еniқлаңлар.

Солмас гүл

...Мәңгү солмас гүл — у мениң момам!

Бизниң бағда, бараңлиқ әтрапида хуш пураклиқ рәңму-рәң гүлләр ечилиду. Бу гүлләрниң тәғдири момамниң тәғдиригә охшаш. Мән момамниң қолидин йетиләп жүрмәймән. У қайси гүлниң қәйәрдә ечилғанлиғини уларниң пуриғидин сезип, өзи тепивалиду. Момамни гүлгә охшитимән. У мениң нәзәримдә гүл кәби гөзәл вә йеқимлиқ. Адәмләр момамниң қолидин көңүлни мәптун қилғучи чирайлиқ гүлләрни алған пәйтләрдә, уларниң чеһрисидә пәйда болған мәмнунийәтлирини момам көрәлмисиму, униң гүлдәк назук қәлби уларниң шатлиғини чапсанла сезивалатти.

Момамниң гүллирини тойларда дәстихан үстидә, мәңгү өчмәс от йенида, әмгәк қәһриманлириниң қучиғида көримән.

Момамниң исми — Гүлшәнәш. Бовам урушқа маңғанда: "Мән сени қизларниң гүли болғачқа алғанмән. Сән қәлбимдә гүл болуп қалисән... Балиларға яхши қара", — дәп хошлашқан еди. Мениң дадам вә кичик дадилирим: "Апа, әшу бағдики гүлләр — биз. Сән тирик жүрсәң, биз һечқачан солмаймиз", — дәп, бир-икки қетим хәт йезип, жим болушти.

Мәлидикиләр мениң исмимниң барлиғиға қаримай, "Гүлчи момайниң нәвриси" дәп атишип кәтти...

(*Әхмәтжан Һаширий. "Солмас гүл"*)

1. Язғучи гүл тоғрисида қандақ философиялик ой ейтқан?
2. Гүлләрни у қандақ сүрәтлигән?
3. Уруш хәлиқ һаятида қандақ роль ойниди?
4. Мәтин қандақ стильда йезилған?

4-тапшурма. Ә.Һаширийниң "Мәңгү солмас гүл — у мениң момам!" дегән сөзлириниң мәнасини чүшәндүрүңлар. "Адәм вә гүл" мавзусида қисқа һекайә йезиңлар.

5-тапшурма. Мәншүк Мәметова билән Әлия Молдағулова тоғрилиқ презентация тәйярлаңлар.

6-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуңлар. Мәтин бойичә бирнәччә соал тәйярлаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстанлиқ аялларму Улуқ Вәтән уруши жиллири әрләр қатарида өз қәһриманлиғи билән көзгә чүшти. Уруш жиллири көплигән қизлар Қазақстандин фронтқа атланди. Уларниң ичидә иккиси Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғиға егә болди.

Мәншүк Мәметова Қизил Армия сепигә 1942-жили қобул қилинди. Алди билән штабниң катипи, кейин санитар болуп хизмәт қилди. Фронтта пулеметчилар курсини тамамлап, пулеметчи болуп тайинланди.

1943-жили 15-октябрьдә Невель шәһирини азат қилиш жеңидә бешидин еғир яридар болди. Яридар болғиниға қаримай Мәншүк дүшмәнниң йәтмиш солдитини ужуқтурди вә өзи қәһриманларчә вапат болди.

1944-жилниң 1-мартида Мәншүк Мәметоваға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғи өлүмидин кейин берилди.

1941-жили июнь ейида Ленинград шәһиридә эвакуация башланғанда, Әлия Молдағулова шәһәрдә қалди.

1943-жили Москвадики аялларниң мәргәнләрни тәйярлайдиған Мәркизий мәктивигә оқушқа чүшиду. 23-февраль күни курсант қизлар һәрбий қәсәм яд қобул қилди. Шу жили июль ейида Әлия бирнәччә достлири билән 54-атқучилар бригадисиға мәргән етип әвәтилди.

Мәргән қиз Әлия Молдағулова дүшмәнниң 78 солдат вә офицерини йоқ қилди. 1944-жилниң 14-январида Новосокольники шәһириниң шималида Әлия қолидин яридар болди. Яридар болғиниға қаримай немис солдатлири билән қуруқ қол елишишқа башлиди. Мошу вақитта немис офицериниң атқан оқи Әлиянiң көксигә тәгди. Әлия бар күчини жиғип, милтиғини қолға елип, немис офицерини етип чүшәрди вә өзиму һалак болди.

1944-жилниң 4-июнида Әлия Нурмухамет қизи Молдағуловаға Кеңәш Иттипақиниң Қәһримани атиғи өлүмидин кейин берилди.

7-тапшурма. Мәтиндики әхбаратни "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип ейтип бериңлар.

Пикир: Оқуған мәтин бойичә өз пикриңларни бир жүмлә билән йезиңлар.

Дәлил: Өз пикриңларни бир жүмлә билән дәлилләңлар.

Мисал: Пикриңларни һаят билән бағлаштуруп мисал кәлтүрүңлар.

Йәкүн: Мавзу бойичә йәкүн йезиңлар.

8-тапшурма. "Қәһриман" сөзигә кластер түзүп, оюңларни дәлилләпейтиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

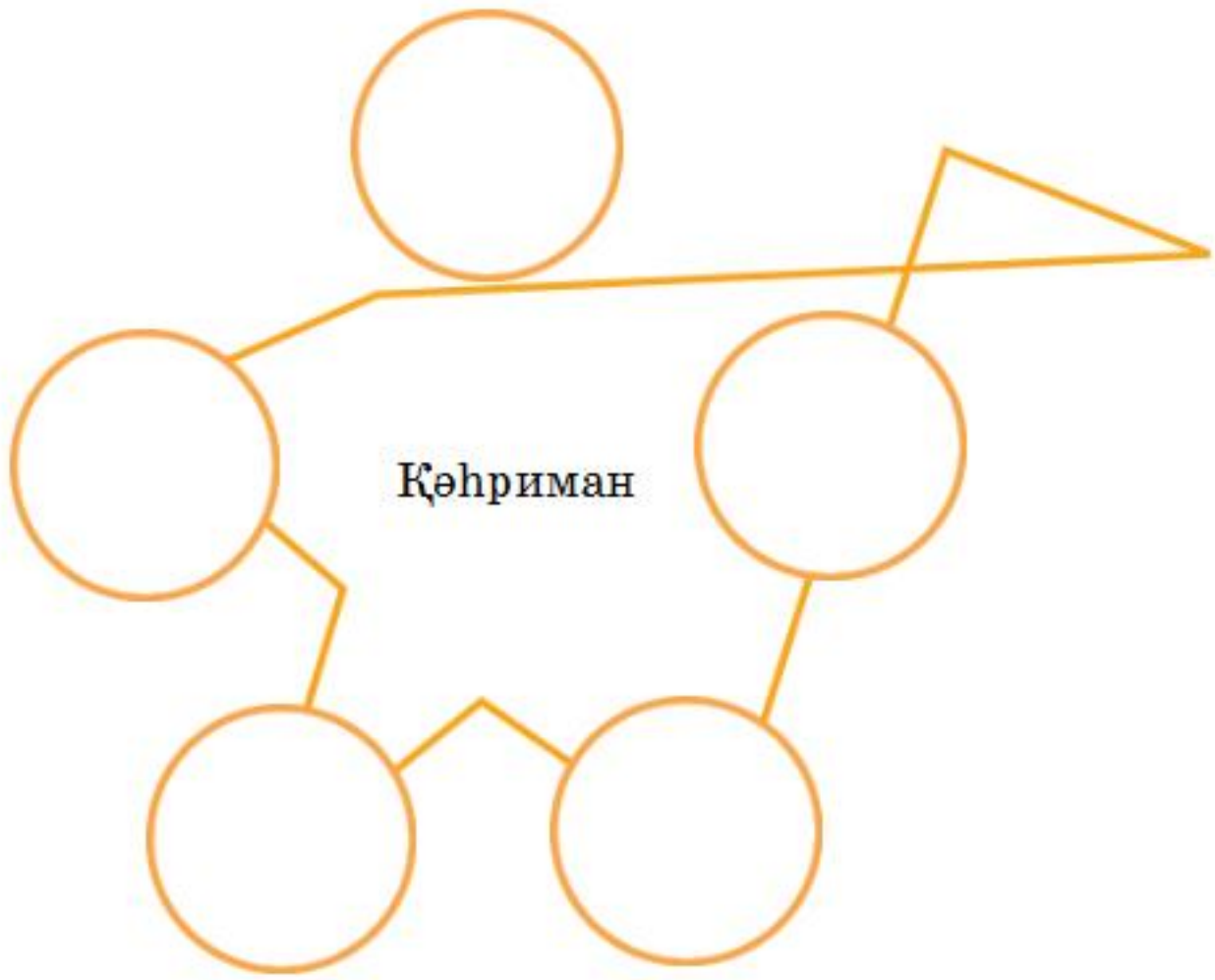

9-тапшурма. Рефлексия: Өзәңларниң дәрискә болған мунасивитиңларни билдүрүш үчүн "Кәйпият гүлдәстиси" усулини пайдилиниңлар. Дәрисни яхши өзләштүргәнләрқизил, оттура һал өзләштүргәнләркөкүч рәңни таллап, гүлқачиға ташлаңлар.

5–6-дәрисләр. ӘРЛИК — ӘЛГӘ ИБРӘТ

1. Әрлик дегән немә?
2. Адәмләр қандақ вақитта әрлик көрситиду?
3. Әрлик пәқәт уруш вақтидила боламду?
4. Силәр өчмәс әрлик көрсәткән қандақ адәмләрни билисиләр?
5. Һазирқи вақитта унтулмас әрлик көрсәткәнләрдин кимләрни билисиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларғажавап бериңлар.

Мениң дадам бари-йоқи жигирмә бәш жил һаят кәчүргән екән. Немә дегән қисқа өмүр! "Дадаңниң арманлири көп еди, шуниң бирәсини әмәлгә ашуралмиди", — дәйду апам. Униң ойлиған ойлирини әмәлгә ашуруш үчүн мән қалсам керәк. Апамдин дадамниң немиләр һәққидә ойлиғанлиғини көп сораймән...

Мәрмәр таштин ясалған қәбирниң қешида туруп: "Дада, мән әр йетип, қәбриңгә кәлдим. Сениң фронттин әвәткән хәтлириңдә язған сөзлириң раст екән. Бизниң жәңчиләр дүшмәнни йеңип,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ғалип чиқти. Сән хәттә язғандәк, дүшмән силәрниң җәсидиңларни атлап өтүп, Москваға кирәлмиди... Уруштин кейин станциямизниң қандақ өзгәргәнлигини көргән болсаң техи?! Һә, растла, сән һайдиған паровозни төмүр-тәсәккә өткүзүвәттуқ. Униң орниға йеңи тепловозлар кәлди. Биләмсән, сениң җәсидиңни елимизниң жүриги — Москва шәһиригә әкелип қойди. Аз күндә бу йәргә апамниму елип келимән", — дәп өзәмчә пичирлап сөзләттим. Лекин уюл таштин ясалған қәбир жим-жит. Пәқәт бәш қирлиқ юлтуздин чиқиватқан от шамалда йәлпүүп бирхил янмақта.

"Намәлум солдат қәбри" қешидин жираклиғанда, худди бу йәрдә маңа әзиз адәм қалғандәк кәйнимгә йенип-йенип қараттим. Мошу қетим Москваға келип, "Намәлум солдат қәбрини" көргәндә, дадам һәққидики ойлирим қәбирдә янған отқа охшаш қәлбимгә мәңгү өчмәс чоғ болуп чүшти.

(*Турған Тохтәмов*)

3-тапшурма. Соалларғажавап бериңлар.

- Мәтиндики асасий әхбарат немә тоғрисида?
- Мәтингә қандақ мавзу қоюшқа болиду?
- Мәтиндики асасий ой тоғрилиқ немә ейтисиләр?

4-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуп, асасий идеяни ениқлаңлар.

...Таң сәһәрдә тревога болди. Ақ қарни йотқан, музни чүшәк қилип ятқан баһадир жәңчиләр дәрһал көтирилип, бирдин урушқа атланди. Харьков, Белгород шәһәрлирини вә йүзлигән йезиларни тартқузуп қоюп, көйүк отида қалған немис солдатлири оқни мөлдүрдәк яғдурмақта. Оттура бойлуқ, мойлавлиқ кәлгән капитан Ванин хирилдиған авази билән команда берип жүриду. Адәттики күнләрдә сәвир-тақәт билән жүридиған чоң сержант Мәсим бүгүн хандин чиққан ишчидәк қап-қара болуп, таза қәһригә кәлгән. Алдин-ала қезип қоюлған хәндәккә келип жайлишипму үлгәрди. Кәң гәвдилик вә толуқ оттура бойлуқ қамити сәл алдиға егилгән. Баш-айиғи йоқ сан-санақсиз етишишлар. Оқлар көчкән юлтуздәк ғуюлдап Мәсим ятқан хәндәкниң у яқ-бу йеқиға чүшмәктә. Вақит өткәнсири жәң қизишқа башлиди. Мәсим өз бөлүминиң жәңчилиригә тәйяр болуңлар дедидә, гранатисини һазирлап, дүшмәннің йеқинлишишини күтти. Мана, дүшмән граната йәткидәк йәргә келип қалди. У гранатини нишанға ташлап мөкүвалдидә, яңливаштин баш көтәрди. Ғалжирдәк етилип келиватқан дүшмәннің алдинқи топидин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бирнәччиси опур-топур болуп пулаңлап жиқилди. Қалғанлири илдам йетивелишип етишқа башлиди. Мәсим әнди автоматни ишқа қошти.

(*Давут Исиев*)

5-тапшурма. Мәтин бойичә "Икки яқлиқ күндиликни" толтуруңлар. Чүшәндүрүңлар.

6-тапшурма. Мәтин бойичә "Мән — саңа, сән — маңа" усули бойичә хошнаңлар билән ой бөлүшүңлар. Ой бөлүшүштә уйғур хәлқидин чиққан Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманлири тоғрилиқ ейтиңлар.

7-тапшурма. "Чиқиш вариғини" пайдилинип, төвәндики соалларға язмичә жавап бериңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Дәристә әң пайдилиқ немә болди?
4. Өз ишиңдин қанаәтләндиңму?
5. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?

7–8-дәрисләр. ӘРЛИК — ӘЛНИҢ ХИСЛИТИ, ЖҮРӘКЛИК — ӘРНИҢ ХИСЛИТИ

1-тапшурма. "Улуқ Вәтән урушидики уйғур қәһриманлири" дегән мавзуда кластер тәйярлаңлар.

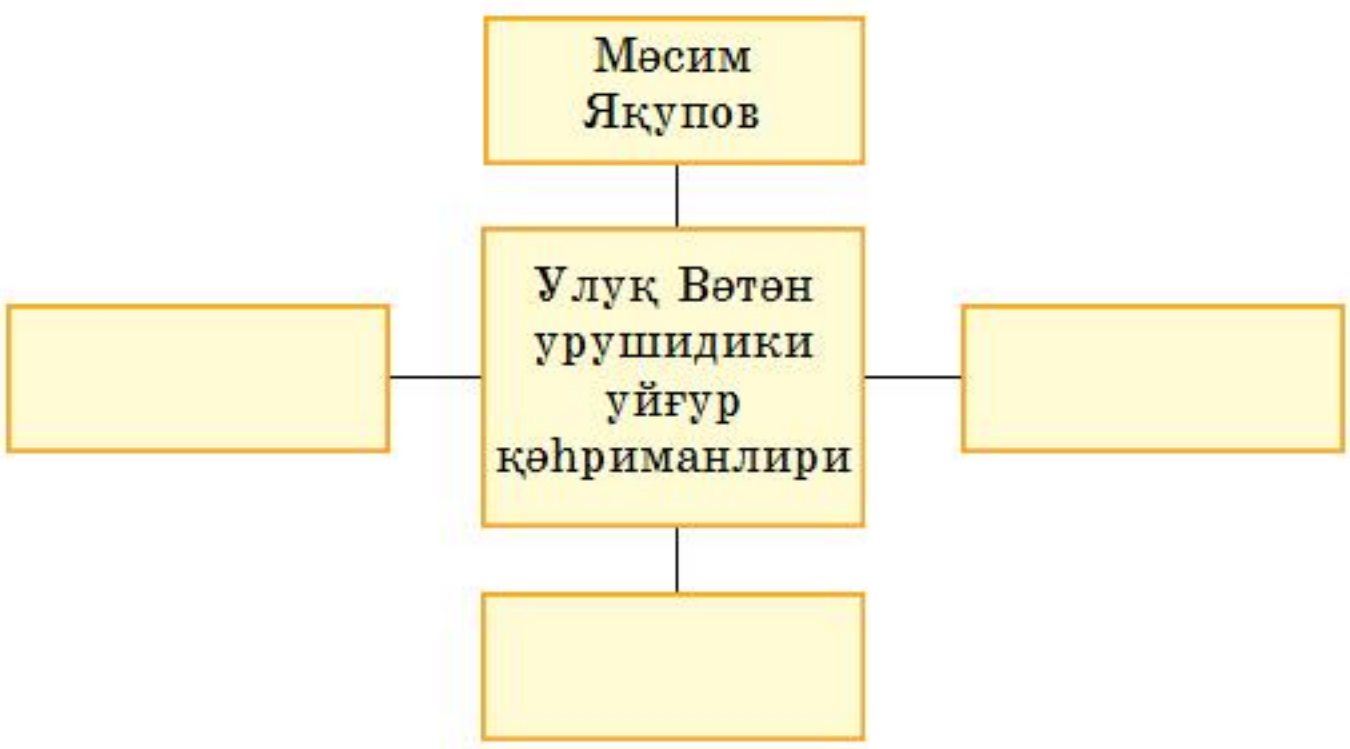

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мавзу қоюңлар. Мәтин бойичә режә түзүңлар. Соалларғажавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

...Үстигә топа-даңгалниң төкүлүватқанлиғиниға қаримай, җан сақлаш қәстидә зәй траншея тегидә мидир қилмай йетивалған Мәсим еғир "Тигрниң" келиватқинини сәзди. Әнди зәмбирәк, миномет, гранатометларниң етиши тохтап, пулеметлар "тра-та-та", автоматлар "тр-тр-тр" қилип, тинмай етилмақта, танклар гүкиришип, йәр титиритип кәлмәктә еди. Мәсим фашистларни әң яман тиллар билән тиллиди. У белигә қистурулған танққа қарши икки граната вә қолидики автоматтин башқа қурали йоқлиғиға әпсусланди. "Иш чатақ, Мәсим, чатақ! — деди у. — Өзәңни мәккәм тут. Қени, көрәйли: адәм йеңәмду, броня йеңәмду. Бирақ ... броня болғанда, касапәтниң ичидә экипажи бардә! Бодиғандәк үч қанхумар! Ялғуз адәмгә қарши 60 тоннилиқ броня автомат, пулемет, зәмбирәклири бәтләклик экипажи билән кәлмәктә! Әй, Худа, қени адаләтлик?! Немә болса, шу болсун. Йетип өлгичә, етип өлгән оғул балилиқ. Техи көримиз, ким кимни йеңиду. Һәқиқәт, адаләт, тапқурлуқ, җасурлуқ йеңәмду. Көримиз!.."

Мәсим гранатини қолиға елип етишқа тәйярланди. Мана танк йеқинлишип қалди. Мәсим бар күчини жиғип, орнидин дәс турдидә, гранатини танққа чәнләп урди вә дәрру йәнә йетивалди. Танққа от кәтти. У бәш-алтила метрчә йәрдә тохтап қалди вә Мәсимгә пулемет, автомат оқлиридин далда болди. "Худа бәрсә, пәйғәмбирим ғиң қилмапту" дегән мошудә, — дәп Мәсим күлди. — Оң ямпашқа кәлди. У автоматини етишқа тәйярлинишиға танкниң люки ечилип, экипажи чиқишқа башлиди...

(*Давут Исиев*)

1. Қәһриманниң уруштин кейинки һаяти тоғрисида немә билисиләр?
2. Уларниң әрлигиниң келәчәк әвлатни тәрбийиләштики әһмийити.
3. Униң исмини әбәдийләштүрүш үчүн қандақ ишлар әмәлгә ашурулди?

3-тапшурма. Мәсим Яқупов вә Сүлһи Лутпуллин тоғрилиқ материал топлап, эссе йезиңлар.

Эссе йезишқа қоюлидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчәри 250–300 сөз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүп бериңлар.

...1944-жили июль ейиниң оттурисида гвардия чоң сержанти Абдурахман Һошурбақиев өз қисми әскәрлири билән Украина мәйданиниң Львов йөнилиши бойичә наһайити қаттиқ җәң қилип, дүшмән мудапиәсини толуқ бузуп, илгириләп маңди...

...1944-жилниң июль ейиниң ахирлирида гвардия чоң сержанти Абдурахман Һошурбақиев 360-полк тәркивидики 120-миномет батареясиниң җәңчилири билән биллә Ғәрбий Украинидики Сан дәриясини кесип өтүп, Ярославль вә Перемышль шәһәрлирини азат қилди. Август ейиниң оттурилирида болса шу Львов йөнилиши бойичә илгириләп олтирип, Польшаниң Висла дәриясини кесип өтти вә мәмликәт ғәрбидики нурғунлиған йеза-хуторлар билән Сандомир шәһирини егилиди. Мана бу йәрдики әҗайип әрликлири үчүн 1944-жилниң сентябрь ейида гвардия чоң сержанти Абдурахман Һошурбақиев Алий Баш Командан Иосиф Сталинниң үч тәшәккүрнамисини алди. Уни қисим командири подполковник Махарадзе пүткүл җәңчиләр алдида тәнтәнилик түрдә тапшурди. Мана мошу дағдуғидин бираз күн өтүпла Абдурахман Һошурбақиев СССР Алий Кеңиши Президиуминиң Пәрмани билән Иккинчи дәриҗилик Шөһрәт орденини елишқа муйәссәр болди...

(*Абдукерим Ғәниев*)

5-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндики асасий идеяләрни еniқлап, уларниң бағлинишини еniқлаңлар.

Бир вақитта бир “Тигр” танкиси топ-тоғра Мәсим ятқан хәндәккә йеқинлишишқа башлиди. Униң кәйнидин 20—30 немис автоматчилири келивататти. Мәсим автоматини бәтләп, бир қолиға гранатини алди. Фашистлар барғансири йеқинлашмақта. Моторниң үни қулақни йеривәткидәк гүкүрәйду. Шу пәйттә Мәсим униңға қаритип граната ташлиди. Андин бирнәччә минут өтүп, у бешини көтириведи, дөңни титритивәткән байиқи “Тигрниң” зәнҗир тапини үзүлүп, йәргә йейилип чүшүпту.

Новәт автоматқа кәлди. Танкниң кәйнидин келиватқан фашист әскәрлири бөлүм сәрдари Мәсимгә қарап жүгәрди. Мәсим һәрбий мәшиқләрдә автоматтин етишқа чевәр болуп йетилгән еди. Униң оқидин гайи фашистлар йәр чишләп қалса, бәзилири кәйнигә қарап қачти. Көп өтмәйла дүшмәнниң автоматчилири қайтидин һуҗумға өтти. Мәсим худди байиқидәк уларни йеқин қоюп берип, һечбир һодуқмай автоматтин оқ чиқиришқа башлиди. Бу қетимқи җәң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

биринчи жәңгә қариғанда хелә узақ давам қилди. Мәсим иккинчи дискини түгитип, үчинчи дискиниму селип үлгәрди. Әжәл билән үзму-үз тақашқан пайлақчилар арилирини бәш-алтә метрдәк жирақ ташлап, чатқан-путақларға йошурунуп, илдам силжишқа башлиди.

Шундақ қилип улар дүшмән хәндәклиригә йеқинлашти. Мәсим билән Әзимхан оңға, Сергей билән Абдурахман солға бурулуп, чапсан илгириләп кетишти. Мәсим тинимсиз оқ яғдуруватқан бир пулемет угисиниң қешидин чиқип, аңа икки гранатини кәйни-кәйнидин ташлавәтти...

(*Давут Исиев*)

6-тапшурма. Мәтиндики муәллипниң әрлик тоғрилиқ пикирлирини тәһлил қилиңлар.

7-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Йәкүн — икки жүмлидин туриду.

8-тапшурма. "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

Дәристики утуқлирим	Униң сәвәплири	Дәристики камчилиқлирим	Униң сәвәплири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

9–10-дәрисләр. УЛУҚ ҒАЛИБИЙӘТКӘ ТАЗИМ

1. 9-Май — Ғалибийәт күнини қандақ қарши алисиләр?
2. Бу күни немә қилисиләр?
3. “Ғалибийәт” дегән сөз саңа қандақ тәсир қилиду?

1-тапшурма. Сүрәт бойичә һекайә түзүңлар.

3-тапшурма. Мәтбуат сәһипилиридин уруш жиллири житим қалған балилар тоғрилиқ мәлумат жиғиңлар. Уруш жиллиридики балиларниң һаяти тоғрилиқ һекайә йезиңлар.

4-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтингә мавзу қоюп, режә түзүңлар.

Қазақстанда Улуқ Вәтән уруши ветеранлирини һөрмәтләш вә уларға ғәмхорлуқ көрситишкә көп көңүл бөлүниду. Яш қазақстанлиқлар Улуқ Вәтән уруши вақтида Қазақстан германия фашизми үстидин ғалибийәт қазинишқа көрнәклик үлүш қошқанлиғини билиши керәк. Қазақстан Жумһурийитиниң Президенти Нурсултан Назарбаев өз сөзидә ейтқинидәк, “әгәр биз Вәтәнни қандақ қоғдаш керәклигини әстин чиқармисақ, ветеранлиримизға яхши ғәмхорлуқ қилсақ, бизниң келәчигимиз мустәһкәм болиду”.

Қазақстан территориясидә һәрбий һәрикәтләр йүз бәрмисиму, қазақстанлиқлар урушқа паал қатнашти. Қазақстанлиқлар урушниң дәсләпки саатлиридин башлапла өз қәһриманлиқлири билән көзгә чүшүшкә башлиди. Брест қорғинини мудапийә қилишқа миңлиған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қазақстанлиқлар қатнашти. Уларниң арисида дәсләпки қазақстанлиқ Кеңәш Иттипақиниң қәһримани К.Семенченко болған. Шундақла Р.Хабибуллин, А.Байжигитов, Г.Жуматов, В.Фурсов, К.Турдиев охшаш жутдашлиримиз қәһриманлиқ көрсәтти.

Улуқ Вәтән урушиниң башлиниши биләнла йүз миңлиған қазақстанлиқлар өз ихтияри билән фронтқа атланди. Уруш жиллири Қазақстанда 12 атқучилар, 4 кавалерия дивизиялири, 7 бригада, 50 полк қурулди. Шуларниң ичидә фронтта алаһидә көзгә чүшкәнләрдин 8, 20, 73-гвардиялик вә 387-атқучилар дивизиялирини аташқа болиду. Умумән алғанда Қазақстандин фронтқа атланғанлар сани — 1 196 164 қазақстанлиқ, йәни Жумһурийитимиз аһалисиниң 20 пайизи болди. Уларниң ичидә фронтта қаза болғанлар 601 939 адәм болди. Қазақстанлиқ әскәрләр барлиқ фронтларда қәһриманларчә күрәшти. Һәммимиз 28 панфиловчиларниң қәһриманлиғини яхши билимиз.

Вәтинимиз уларниң қәһриманлиғини жуқури баһалап, 528 қазақстанлиққа Кеңәш Иттипақиниң қәһримани атиғини бәрсә, 110 миң қазақстанлиқ "Шөһрәт" ордени билән мукапатланди. Төрт қазақстанлиқ Кеңәш Иттипақиниң қәһримани атиғини икки қетим елишқа муйәссәр болди.

Улуқ Вәтән уруши фронтлирида 330 миң аял вә қизлар дүшмәнгә қарши күрәшти. Уларниң ичидә бизниң жутдашлиримиз пулеметчи Мәншүк Мәметова билән мәргән Әлия Молдағуловалар Кеңәш Иттипақиниң қәһримани атиғиға еришти.

Кеңәш Иттипақиниң қәһримани атиғини елишқа муйәссәр болғанлар арисида жутдашлиримиз — уйғур пәрзәнтлири Мәсим Яқупов, Сүлһи Лутпуллин, Дадаш Бабажановларму бар.

5-тапшурма. Сүрәтләрбойичә мәтин қуруңлар.

6-тапшурма. Улуқ Вәтән уруши ветеранлириға миннәтдарлиқ билдүрүп хәт йезиңлар. Хәт мәтинидә мақал-тәмсилләрни вә фразеологизмларни пайдилиниңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7-тапшурма. “9-Май — Ғалибийәт күни” дегән мавзуда фотоколлаж тәйярлаңлар.

8-тапшурма. “Мениң дәристин кейинки тәсиратлирим” кәштисини толтуруңлар.

Қандақ ой пәйда болди?	Немини чүшәндим?	Немә яқти?

11–12-дәрисләр. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1. Улуқ Вәтән урушиға нәччә қазақстанлиқ қатнашти?
2. Улуқ Вәтән урушида қазақстанлиқлар қандақ қәһриманлиқларни көрсәтти?
3. Қазақларниң ичидин чиққан Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманлирини биләмсиләр?
4. Уйғурларниң арисидин чиққан Кеңәш Иттипақиниң Қәһриманлирини биләмсиләр?
5. Улуқ Вәтән уруши жиллиридики Қазақстан тоғрилиқ немә билисиләр?

2-тапшурма. “Улуқ Вәтән уруши жиллиридики балилар һаяти” дегән мавзуда эссе йезиңлар. Эссеға қоюлидиған тәләпләр:

- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчәри 150–200 сөз.

3-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Соалларға җавап бериңлар. Мәтиндики әхбарат тоғрилиқ ой бөлүшүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рәссам вә уруш

...Марис Һетахунов "уруш балилири" дәп атилип кәткән дәвирниң әвлади. Иҗадийәттә болса уйғур рәссамлири ичидә уруш мавзусиға мураҗиәт қилип, шу саһада муваппәқийәт қазанған дәсләпки жирик рәссам сүпитидә етирап қилинди. Униң Ташкәнттики Островский намидики театр вә рәссамчилиқ институтини тамамлаш һарписида сизған "Узитиш" намлиқ әмгиги Пүткүлиттипақлиқ Бәдиий Академия һәм Рәссамлар иттипақи уюштурған конкурста (1975-жил) ғәлибә қазинип, медаль елишқа сазавәр болған.

Уруш мавзуси Марис Һетахунов үчүн муқәддәсла болуп қалмай, бәлки балилиқ дәвридики саһиш, арман, дәрт-һәсрәт, азап, сеғиниш вә илтиҗаниң изи-әкси еди. "Узитиштин" кейин "Ана Вәтән чақириду", "Дадамға хәт", "Балилиқ дәвримдики аләм", "Базған садаси", "Фронттин қайтиш", "Биз өй селиватимиз", "Хаманда" охшаш пүтүнсүрүк уруш "галереяси" дунияға кәлди.

Рәссам бу улуқвар әсәрлири арқилиқ өзиниң вә өзи охшаш йүз миңлиған уруш балилириниң тәғдирини язди.

Марис Һетахуновниң шәхсий көргәзмисини зиярәт қилған қазақ язғучиси Тахави Ахтанов таңлай қеқип, чәксиз хурсәнт болған һалда:

— "Балилиқ дәвримдики аләм" уруш дәвридики балилар һәққидә йезилған чоң повесть, — дәп, рәссам иҗадиға наһайити чоң баһа бәрди.

Бу әсәрниң 1978-жили "Кеңәш елиниң яш гвардияси" намлиқ Пүткүлиттипақлиқ конкурста иккинчи орунни елиши рәссамниңла әмәс, бәлки әшу шум урушта башқилар қатарида қирилған, арқа сәптә яш-қериси тинимсиз әмгәк қилған жапакәш хәлқимизниң утуғи, ғәлибиси еди!

(*Һаким Гулиев*)

- Марис Һетахунов ким?
- Униң дәсләпки әмгиги қандақ аталған?
- Уруш мавзусиға қандақ әсәрләрни яратти?
- Униң иҗадиға қазақ язғучиси Тахави Ахтанов қандақ баһа бәрди?

4-тапшурма. Улуқ Вәтән уруши қәһриманлири тоғрилиқ "От кәчкән батур атилар" мавзусида инша йезиңлар.

5-тапшурма. "Әвлатлар миннәтдарлиғи" дегән мавзуда Улуқ Вәтән уруши ветеранлири билән арқа сәптә әмгәк қилған ветеранларға рәхмәт ейтип, 2—3 минутлуқ монолог йезиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

6-тапшурма. Мәтинни оқуп чиқиңлар, асасий әхбаратни еniқлаңлар. Мәтин бойичә бирнәччә очуқ вә йепиқ соалларни тәйярлаңлар.

Өчмәс җасарәт

Пүткүл дунияни зил-зилигә кәлтүргән Улуқ Вәтән уруши башланған 1941-жилниң 22-июнь күни биздин қанчә жирақлашмисун, у һечқачан унтулмақ әмәс вә кейинки әвлатму унтумайду. Чүнки инсанийәт тарихида шунчилик нурғун қан төкүлгән уруш болмиған.

Бу урушқа Германия узақ вақит һәртәрәплимә тәйярлиқ көрди. Һәтта Гитлер һакимийәт бешиға келишидин хелә илгири өзиниң "Майн кампф" намлиқ китавида: "Әгәр биз бүгүн Европида йеңи территория тоғрилиқ параң қилидиған болсақ, у чағда Россия тоғрилиқ ойлаймиз" дәп йезип, келәчәк уруштин учур бәргән еди. Гитлер дөләт бешиға чиққандин кейин, дунияға һөкүмранлиқ қилиш мәхситидә Германияниң һәрбий күчигә алаһидә көңүл бөлди, немис армияси урушқа пухта тәйярлиқ көрүп, қуралланди, психологиялик җәһәттин чиниқти. Шуниң нәтиҗисидә қисқа вақит ичидила пүткүл Ғәрбий Европини дегидәк өзигә беқиндурувалди. Гитлерниң ойи бойичә, дунияға егидарчилиқ қилиш йоли пәқәт Кеңәш Иттипақи арқилиқ өтәтти.

1940-жилниң ахирилири Гитлер "Барбарос" дәп аталған СССРға қарши "чақмақ иштиклигидики" урушниң планини тәстиқлиди. Униңда фашистик Германияниң һәрбий-сәясий рәһбәрлиги тунҗа социалистик дөләтни йәр билән йәксән қилиш, униң миллионлиған хәлқини қириш, қалғанлирини қулға айландуруш, әлниң байлиғини өзигә пайдилиниш мәхситини қойған еди.

Абдукерим Тудияров

7-тапшурма. Шеирни ипадилик оқуп чиқиңлар.

У күн йеқин

Вақитлиқ манан қапсап йезимизға,
Фашистлар күлгән болар өзлиричә,
Ләйкиндә аләм көрәр — вәһшиликтә
Күлгәнләр күлгә айлинар, у күн йеқин!

Ким бузған өйлирини йезиларниң?
Ким төкти көз йешини аниларниң?
Ким сөкти номусини яш қизларниң?
Шу өлүп, җавап берәр, у күн йеқин!

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қанға-қан алимиз биз фашистлардин,
Жанға-жан алимиз биз у иштлардин
Һәрбир тал зәхмә йәткән модән үчүн
Биз тамам өч алимиз, у күн йеқин!

Тосалмас елимизни қара манан!
Улуқ әл ачти күчлүк қизил мәйдан!
Дүшмәнни йилтизидин етип вәйран,
Достлирим, биз йеңимиз, у күн йеқин!

8-тапшурма. Шеир мәзмуни бойичә төвәндики соалларғажавап бериңлар.

1. Әдип қайси күнни тақәтсизлик билән күткән?
2. И.Саттаров яшиған дәвирни қандақ тәссәвур қилисиләр?
3. "Тосалмас елимизни қара манан!
Улуқ әл ачти күчлүк қизил мәйдан!" дегән мисраларни тәһлил қилиңлар.
4. Шеирдин қандақ тәсвирий васитиләрни байқидиңлар?

9-тапшурма. "Улар мәңгү қәлбимиздә" мавзусиға эссе йезиш.

10-тапшурма. Улуқ Вәтән урушидики қазақстанлиқ батурлар тоғрилиқ фото-коллаж тәйярлаңлар.

11-тапшурма. "Плюс-Минус-Қизиқимән" кәштисини толтуруңлар.

"Плюс" +	Дәристә қизиқ болған, пайдилиқ болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Минус" –	Дәристә утуқсиз болған, пайдиси йоқ яки аз болиду дейилгән мәсилиләр йезилиду.
"Қизиқимән" ?	"Немә билгүм кәлди?", "Бу мениң үчүн қизиқ боламду?" дегән соалларға жавап йезилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИЛМИЙ ФАНТАСТИКА

10-МАВЗУ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10 ИЛМИЙ ФАНТАСТИКА

1–2-дәрисләр. ХИЯЛ АЛИМИ

1. Хиял дегинимиз немә?
2. Хиялий һекайиләр дегәнни қандақ чүшинисиләр?
3. Қандақ хиялий кино, әсәрләрни билисиләр?
4. Хиялий әсәрләр силәргә яқамду?
5. Силәр хиял қилаламсиләр?

2-тапшурма. Сүрәтни пайдилинип, хиял алими тоғрилиқ һекайә түзүңлар.

3-тапшурма. Мәтинни тиңшап, чүшәнгиниңларни сөзләп бериңлар. Мәтин бойичә бирнәччә соал тәйярлаңлар.

...Мөшүги миявлап, Мәхтумсуланиң қешидин тола өтүверип, ичини пушарғандин кейин, мөшүккә “пүш” дәпту, тохуни “тах” дәп қоғлапту. Шуниңдин кейин мөшүк билән тоху униңға аччиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилип, мөшүк қуйруғини суға чилап келип, тоху татлап отни өчириветипту. Бир вақитта Мәхтумсула өйгә кирип, отниң өчүп қалғанлиғини көриду. Бу ишқа наһайити хапа болуп, қайғуруп йәнә өгүз төписигә чиқип: “Акам маңа мөшүккә “пүш”, тохуға “тах” демигин дегән, мән акамниң сөзини әстә тутмастин, отумни өчәргүзүп қойдум. Әнди немә қилимән?” — дәп жиғлап олтирип, оң тәрипидә ишт һавшиғанни аңлапту, сол тәрипигә қарап, ис чиқиватқан йәрни көрүпту. Әлвәттә, отсиз яшаш мүмкин әмәс, шуниң үчүн Мәхтумсулаға от тепиш қайғуси чүшиду. “Акам маңа отуң өчүп қалса, ис чиққан йәргә бармиғин, ишт һавшиған йәргә барғин девиди, лекин маңа от керәк болуп қалди, немә болса, болсун, тавакәл”, — дәп, ис чиққан сол тәрәпкә бариду. Йетип берип қариса, бир әски там өй екән. “Әссалам!” дәп, өйгә кирипту. Өйниң ичидә бир қери момай олтарғидәк. Момай: “Салиминға салпаң қулақ, салам қилмисаң, қилар едим алтә бөләк”, — дәп жавап қайтурупту. Шунда Мәхтумсула униң йәттә башлиқ ялмавуз момай екәнлигини билипту. “Келиң, чирайлиқ қиз, қорқмаң. Келиң, мениң бешимни беқип қоюң”, — дәпту...

(*Чөчәк*)

4-тапшурма. Мәтиндин имлиқ сөзлири бар жүмлиләрни көчирип, синтаксислиқ тәһлил қилиңлар.

5-тапшурма. Фантастика тоғрилиқ әхбарат жиғип, ой бөлүшүңлар.

Ой бөлүшүшкә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;

— регламент сақлаш;

— нутуқ мәдәнийитини сақлаш;

— тил саватлиғи;

— мақал-тәмсил, фразеологиялик бирикмиләрниң мәтиндики эмоционаллиқ хизмитини чүшинип қоллиниш;

— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

6-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Мәтиндики әхбарат тоғрилиқ қошумчә материал жиғиңлар. Соалларға жавап бериңлар.

Уйғур фольклорида сехирлиқ чөчәкләр бәкму нурғун. Чөчәкләрниң бу түридә синипий жәмийәтниң илғар идеялири билән ипти-даий жәмийәтниң қедимий қалдуқлири интайин жипсилашқан, шуңлашқиму бу хил чөчәкләрниң персонажлири хилму-хил болуп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

келиду. Сехирлиқ чөчәкләрниң кән таралған персонажлири қоршап турған муһит тоғрилиқ адәмдә дәсләпки тәсәввур вә чүшинишләр пәйда болуватқан қедимийда барлиққа кәлди. Уйғур чөчәклиридә көп учрайдиған йәттә башлиқ ялмавуз, дө-периләр, өзи бир ғерич, сақили қириқ ғерич, өзи бир гәз, қуйруғи қириқ гәз вә башқа шуниңға охшаш персонажлар, сөзсиз, қедимий заманларда пәйда болуп, анимистикилиқ көзқарашларниң элементлириға егә. Демәк, уйғур сехирлиқ чөчәклиридики әпсанивий мәхлуқларниң обризи конкрет тарихий һәқиқәт билән мунасивәтлик болуп, шу дәвирдә яшиған адәмләр аң-сезиминиң характерини ипадә қилиду. Жуқурида ейтилған вә башқа көплигән шундақ хәлиқниң бай фантазиясидин туғулған персонажлар техи адәм тонуп болмиған, чөчәк қәһримани қарши күришидиған тәбиәт күчлирини жанландуруштур. Шуңлашқиму мәзкүр персонажлар чөчәк қәһриманиниң әшәддий дүшмәнлири сүпитидә көрүниду. Сехирлиқ чөчәкләрдә кейинки заманларда вужутқа кәлгән образларму бар. Лекин шу нәрсә шүбһисизки, йеңи фантастикиниң пәйда болуш дәвридә адәмниң дуния һәққидики бурунқи чүшиник-тәсәввурлири униңға тәсир қилди...

(*Уйғур хәлиқ егиз иҗадийити*)

1. Қандақ сехирлиқ (тилсим) чөчәкләрни билисиләр?
2. Чөчәкләрдики қәһриманларниң хияли бүгүнки күндә орунландиму? У қандақ орунланди? Дәлилләп ейтип бериңлар.
3. Мәтиндики асасий пикирни тепип, ейтип бериңлар.

10.1-2. ТИНИШ БӘЛГҮЛӘР

Тиниш бәлгүлири язма нутуқниң муһим васитилириниң бири болуп һесаплиниду. Улар мәтиндики, жүмлидики, сөз бирикмисидики, сөздики мәнавий қисимларни пәриқләндүрүш хизмитини атқуриду. Уйғур тилида 11 тиниш бәлгүси ишлитилиду.

Уйғур тилидики тиниш бәлгүлириниң ишлитилиш қаидилири (яки уйғур тилиниң пунктуацияси) төвәндикичә:

1. **Чекитниң қоллинилиши** У хәвәр жүмлидин кейин вә муәллип фамилияси, атисиниң исми қисқартилғанда қоюлиду: *Ш. М. Мутәллипов дунияға тонулған уйғур алими.*

2. **Соал бәлгүсиниң қоллинилиши.** У соал жүмлидин кейин қоюлиду: *Әтә китапханиға барамсиз?*

3. **Үндәш бәлгүсиниң қоллинилиши.** У үндәш жүмлидин кейин қоюлиду: *Қазақстан командисиниң 28-қишлиқ Универсиадидаалған иккинчи орни мубарәк болсун!*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. **Пәшниң қоллинилиши.** Бу тиниш бәлгүси жүмлидә түрлүк вәзийәтләрдә қоллинилиду: а) Бағлиғучиларсиз кәлгән жүмлиниң бирхил бәләклириниң арисиға қоюлиду: *У сумкисиға китап, дәптәр, қәләмләрнисалди.*

ә) Тәкрарланған сөзләр арисиға қоюлиду: *Оқуш, оқуш йәнә оқуш.*

б) Қариму-қарши бағлиғучилар алдиға қоюлиду: *Әтияз кәлди, амма қарлар техи еримиди.*

в) Имлиқ сөздин кейин қоюлиду: *Хәп, бир саат вақтим бошқа кәтти.*

г) Бириктүргүчи бағлиғучилар тәкрарлинип кәлгәндә, қоюлиду: *У һәм математика, һәм тарих пәнлирини бирдәк яхши көриду.*

ғ) Қаратмилар, қистурмилар пәш арқилиқ ажритилиду: *Әркин, тахтиға чиқ. Мениңчә, у дәрискә тәйярланмай кәлгән. Бүгүн, 30-август, Қазақстан Конституцияси күни.*

д) Яндашматәңдаш вә беқиндилиқ қошма жүмлиләрниң тәркивидики предикативлиқ бирликләр арисиға қоюлиду: *Қоңғурақ челинди, дәрис башланди.*

7-тапшурма. “Фантастика” сөзигә кластер түзүңлар.

8-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Керәклик жайларға тиниш бәлгүлирини қоюп, уларниң қоюлушини чүшәндүрүңлар.

Кәч қараңғу бөлмә бу йәрдә бир вақитта кичик балиниң көзгә аранла көрүнидиған билинәр-билинмәс қияпити пәйда болди у Маратниң йениға аста келип бу мәртәм униң ақ чачлиқ бешини алиқини билән билиндүрмәскә селип аста сийпилиди Марат техи ухлимиған шуңлашқа өзиниң бешида кимниңду иссиқ йеқимлиқ алиқинининг у яқ-бу яққа өтүватқанлиғини сәзди лекин у алдинқи қетимдикидәк қорқуп бурулуп қаримиди әксичә униңға шундақ хуш йеқип һәм бешини аста бурап көзиниң қири билән сәп селип нәврисиниң ғува қияпитини көрди роһ уни сезип қелип дәрһал қолини чипла тохтитип тартивалди амма у дәсләпки вақитлар-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

дикидәк дәррула йоқап кәтмиди иккиси бир-биридин дәқиқичә көз алмай тикилип қарап турди мошу пәйттә уларниң көзлиридә үзидә меһриванлиқниң садақәтликниң шолиси әкис әтмәктә еди андин Һасанҗанниң роһи бовисиға қолини шилтип хошлашқандәк қиливеди баятин бери һәммини байқап җим-җит ятқан Марат бешини көтирип шундақла қолини созушиға у шу заманла дәрру ғайип болди Марат бирдә бу көрүнүшкә аң-таң болса бирдә уни көргинигә һәм нәврисиниң роһиниң миннәтдарлиғини билип хурсәнтлинип қалған еди шуңлашқа у шуниңғиму шүкри дәп көңүллүк һалда мийиғида күлүмсирәп қойдидә иккинчи биқиниға өрүлүп йетип ухлап қалди.

(*Нурмәһәммәт Баратов*)

9-тапшурма. “Хиял алими” мавзусиға фотоколлаж тәйярлаңлар.

10-тапшурма. “Чиқиш вариғини” пайдилинип, төвәндики соалларға язмичә җавап бериңлар.

1. Бүгүн дәристә немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин немә чүшәндиңлар?

3–4-дәрисләр. АДӘМ ХИЯЛИ

1. Сән хиял қилаламсән?
2. Хиял билән арманниң айримчилиғи немидә?
3. Сән өзәңниң келәчәк һаятиңни қандақ тәсәввур қилисән?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларғаҗавап бериңлар.

Еғиз әдәбиятиниң әң нурғун вә бай жанрлириниң бири — чөчәкләр. Түзүлүши ойдурма, хиялий вә сехирлиқ, мәзмуни әҗайип болған хәлиқ еғиз иҗадийитиниң түри чөчәк дәп атилиду.

Уйғур чөчәклири өзигә хас алаһидиликкә егә. Чөчәкләрниң мәзмун асасини қисмән яки толуқ ғәйри-тәбиий тәсвирләнгән вақиәләр тәшкил қилиду. Чөчәкләрдә фантастикилиқ ойдурмиларниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һәрхил шәкиллири наһайити көп учрайду. Хиялий тоқулмисиз бирәрму чөчәк болмайду.

Адәмләр тәбиәт қанунийәтлирини чүшәнмигәнлигидин вә уларни өзлиригә бойсундурушни билмәй, әҗайип нәрсиләргә ишәнгәнликтин чөчәкләр келип чиққан. Лекин улар тәбиәтни өзлиригә бойсундуруш, уни йеңиш һәққидә ойлиған вә уларниң бу хияллири нурғун чөчәкләрдә ейтилған. Шуниң үчүн әждиһаларни йеңиш, учидиған гиләм һәққидики вә адәмләрни һәр түрлүк палакәтләрдин сақлиғучи учидиған атлар һәққидики чөчәкләр вужутқа кәлгән. Нурғунлиған чөчәкләрдә адәмләрниң һәр түрлүк еғирчилиқларни, қаршилиқларни йеңишлири нәтиҗисидә өз арзу-арманлириға йетиду.

(*Т. Алаев, З. Молотов*)

1. Мәтиндики асасий әхбарат тоғрилиқ немә ейталайсиләр?
2. Арман билән хиял тоғрилиқ немә билисиләр?
3. Мәтиндики жүмлиләрниң тегишлик жайлириға тиниш бәлгүлирини қоюп, уларниң қоюлуш сәвәплирини чүшәндүрүңлар.

3-тапшурма. “Арман билән хиялниң айримчилиғи” дегән мавзу әтрапида ой бөлүшүңлар.

4-тапшурма. Өзиниң балилиқ чеғида арзулиған арминиға йәткән қандақ улуқ адәмләрни билисиләр? Мошу адәмләр тоғрилиқ материал жиғип, бир-бириңлар билән пикир алмаштуруңлар.

5-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуп, асасий идеяни ениқлаңлар. Мәзмуниға қарап, бөлүмләргә бөлүңлар. Мәтингә нам қоюңлар.

Арман алға башлайду. Һәқиқәтән, армансиз адәм болмайду. Арман қилмиған адәм илгирилиши мүмкин әмәс.

Арман — бу бизниң ой-хиялимиз, бәзидә бизгә униңға йетиш мүмкин әмәстәк билиниду. Бирақ ундақ әмәс.

Арман қилиш — бу мәхсәткә йетиштики биринчи қәдәм.

Арман — бу күч, һаят мәзмуни, һаятқа ашиқ болуш. Армансиз мәхсәт, вәзипә, һәрикәт йоқ.

Арман — бу бәхиткә елип кәлгүчи арзу. Һәрбир адәмниң, иҗтимаий топниң, жәмийәтниң өз армини болиду. Арман — бу бәдиий әдәбиятниң, кинофильмларниң асасий мавзулириниң бири. Адәттә, арман қилиш яш әвлатқа тән хусусийәт дәп һесаплайду, бирақ яшлар охшаш чоңларму арман қилиду. Мәсилән, ата-аниниң армини — пәрзәнтлириниң яхши адәм болуп йетилиши, бәхти. Яш әвлат болса, көпинчә өзиниң келәчиги тоғрисида арман қилиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Адәмләр қандақ арман қилиду? Бәзиләр дайимий арман қилиш билән яшиса, бәзиләр пәқәт ухлаш алдида арман қилиду. Кимду бири урушсиз течлиқ болушини арман қилса, йәнә бири чоң қәһриманлиқ көрситишни арман қилиду. Бәзи адәмләр интайин көп арман қилиду, бирақ у арминини әмәлгә ашуруш үчүн һәрикәт қилмайду.

Шундақ адәмләр баркин, улар өзлиригә арман қилишни мәнъий қилған. Уларниң ойичә, һаят уларға арман қилғинини бәрмиди, шуниң үчүн арман қилишниң пайдиси йоқ.

Бирақ арман һәрқачан, һәрбир адәмдә бар. Шуниң үчүн арман бизни яшашқа дәвәт қилиду вә һәрким өз арминиға йетишкә һәқлиқ.

6-тапшурма. Мәтиндики тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүңлар.

...Плетск космодроминиң хадимлири намәлум объектларниң космос аппаратлирини учарғанда пәйда болидиғанлиғини инкар қилмайду: уларниң ейтишичә, ракета старт елиш алдида уни пат-патла ғәлитә туман булут оравалидекән. Бир офицерниң сөзигә қариғанда, көплигән хадимларда шундақ һис-туйғу болидекин, гоя уларниң иш-һәрикәтлирини қандақту көзгә көрүнмәйдиған бирлири назарәт қилип турғандәк сезилиду. Сирлиқ булут учидиған намәлум объектниң һәрхил көрүнүшлири болуши мүмкин.

Әгәр чүшиниксиз объектлар ракета учарғандила пәйда болиду десәк, уларниң бәзидә ракета учириш һарписидиму көрүнүп қалидиғанлиғи қандақ?

Уларниң "әқилгә мувапиқ" һәрикәт қилидиғинини қандақ чүшәндүрүш керәк?

А.Зимин көргән қара мәхлуқлар космодромдин учирилған ракета билән алақиси йоқ, бу йәрдә бир мәхпий сирниң бар екәнлиги сөзсиз.

(*"Азия бүгүн" гезитидин*)

7-тапшурма. "Уйғур хәлиқ чөчәклири" топлимидин өзәңларға яққан бир сехирлиқ чөчәкни оқуп, имлиқ сөзләр бар жүмлилирини терип йезиңлар. Чөчәкни бүгүнки һаят билән селиштуруңлар.

8-тапшурма. Төвәндики соаллар асасида "Чиқиш вариғини" толтуруңлар.

1. Бүгүн немә үгәндиңлар?
2. Дәрис бойичә қандақ соаллириңлар бар?
3. Кейинки дәристә қандақ мәсилиләргә көп көңүл бөлүш керәк?
4. Дәристики материаллардин өзәңлар үчүн қандақ пайда алдиңлар?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5–6-дәрисләр.

ҚИРАН ЙӘТМИГӘН ЙӘРГӘ ХИЯЛ ЙЕТИДУ

1-тапшурма. “Хиял” сөзигә кластер қуруңлар. Кластерғаязған һәрбир сөзниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

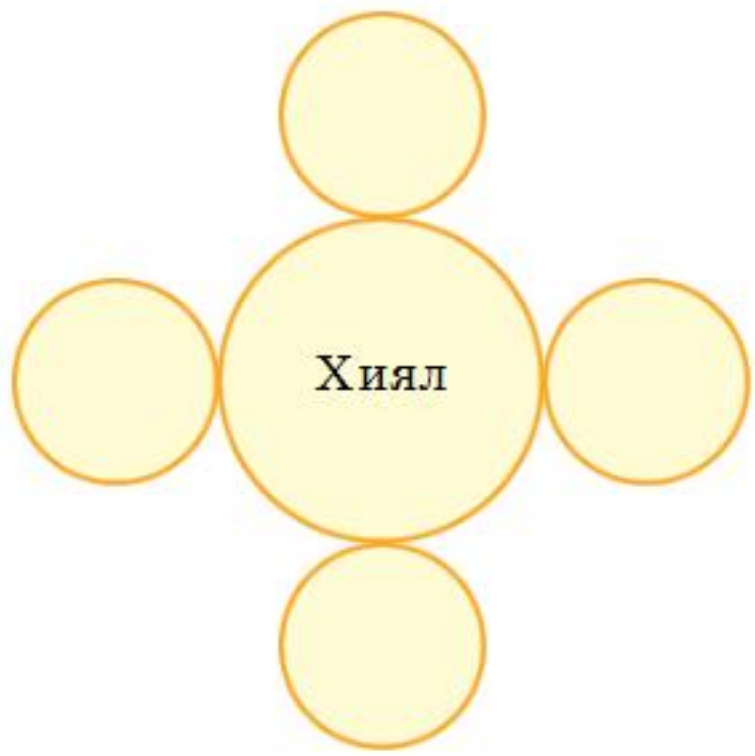

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, соалларғажавап бериңлар.

Уларниң арқисидин жүгрәп келиватқан гәвирлик, жуңлуқ мәхлуқ чипла тохтидидә, йәрдә ятқан Арсланға иңишип қарап, шу заманла уни гәжгисидин елип бир чәткә пеқиритип ташлиди. Ғәзиви қайниған у дәррула қайтидин һарвуниң кәйнидин жүгрәп кәтти. Арслан сәлдин кейин өзигә кәлгәндә, бир айиғиниң шиқирап ағриватқанлиғини сәзди. Шундақ болсиму, байиқи қорқунучлуқ мәхлуққа йенип йолуқуп қелиштин ховуплинип, ағриғиға чидап, аста орнидин турди. У ешәк һарву кәткән йол билән маңмай, чәттики жаңгаллиққа кирип, токичаңлап меңип кәтти.

Адәмсиман һайван қоғлап келиватқан ешәк һарву иштик төвәнгә чүшүп бармақта. Шакир божини тартип, ешәкниң тейилип кетиши яки ешәк өзини, һарвуни тохтиталмай, домулап кетишигә йол қоймасқа тиришмақта. Бир чағда Мәхсүтләргә йетишивелишқа азирақла қалған байиқи мәхлуқ, бәәйни тикән дәссәвалғандәк туюқсизла чиппидә тохтидидә, турған орнида қаққан қозуқтәк турупла қалди. У өзи қоғлап келиватқан адәмләрниң чоң йолға яки мәлигә йеқинлишип қалғанлиғидинму яки алдидики йолда арилап өтүп қалидиған машиниларниң фарилириниң йоруғидин қорқтиму, бәлгүсиз. Һәр һалда у һарвуниң кәйнидин башқа жүгримиди...

(*Нурмәһәммәт Баратов. “Қар адиминиң туткуни”*)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

3-тапшурма. Мәтиндики жүмлиләрдә қоюлған пәшләрниң қоюлуш сәвәплирини чүшәндүрүңлар. Пәшниң қоюлушиға бирнәччә жүмлә түзүп йезиңлар.

4-тапшурма. "Түнүгүнки хиял — бүгүнки һәқиқәт" дегән мавзуға эссейезиңлар.

Эссеға қоюлидиған тәләпләр:
- Киришмә, асасий бөлүм вә хуласидин қурулуши шәрт.
- Мавзудин чәтнимәслик.
- Тезисларни дәлилләр билән дәлилләш.
- Һаят билән бағлинишлиқ болуши керәк.
- Өз пикрини кәлтүрүш керәк.
- Баянлаш стили еник болуши шәрт.
- Охшитиш вә метафориларни орунлуқ пайдилиниш.
- Мөлчәри 150—200 сөз.

5-тапшурма. Мәтинни чүшинип оқуңлар. Мәтингә нам қоюңлар вә режә түзүңлар.

Фантазия — бу адәм ойдурмисида һаятта йоқ нәрсә вә һадисиләрниң пәйда болуши. Фантазия алими һәрқандақ адәмни өз илкигә бирдинла тартивалиду. Ойдурмиларни ойлап чиқириш арқилиқ адәмләр күндилик һаяттики реал вақиәликтин сиртқа чиқип кетиду. Фантазия — бу әқилгә сиғмайдиған мүмкинчиликләр билән һәйран қаларлиқ қәһриманларға егә ойдурма вақиәләр.

Фантазия адәм балисиниң тәрәққий етишигә зәмин яритиду. Фантазия бу зиян кәлтүрмәйдиған, әксинчә пайдиси бар ялған. Балилар үчүн яхши тәрәққий әткән фантазия — сәргүзәштиләр алиминиң ачқучи.

Фантазия — бу келәчәккә үмүт билән қараш, келәчәккә ишиниш. Мана мошу ишәнч ойдурмиларниң келәчәктә һәқиқәткә, йәни учидиған гиләмниң учаққа, тез маңидиған өтүкләрниң автомобильларға айлинишиға мүмкинчилик бәрди.

Илмий фантастика — әдәбият, кино вә сәнъәтниң башқа түрлиридики жанр, фантастикиниң бир түри. Илмий фантастика тәбиий вә гуманитарлиқ пәнләрдики фантастикилиқ ойдурмиларға асаслиниду. Илмий фантастикидики вақиәләр асасән келәчәктә йүз бериду, шу сәвәптин у футурология билән йеқин.

Фантастика XIX әсирдики ишләпчиқириш инқилавиға бағлиқ пәйда болған. Дәсләптә у пән вә техникидики утуқлар, уларниң тәрәққиятини баянлайдиған әдәбий жанр болған. Мундақ фантастикиниң мисали Жюль Верн вә Герберт Уэллсниң әсәрлири болуп һесаплиниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәплирини чүшәндүрүңлар.
- "Фантазия — бу келәчәккә үмүт билән қараш, келәчәккә ишиниш" дегән ибарини қандақ чүшинисиләр?

6-тапшурма. "Өзлүк пикир" йезиш усулини пайдилинип, мәтин мәзмуни бойичә пикриңларни йезиңлар (вақит мөлчәри: 7—8 минут).

1. Өзлүк пикир (идея) — бир жүмлә.
2. Дәлил — икки жүмлидин туруши керәк.
3. Өз пикрини рошән көрситидиған мисал — икки жүмлә.
4. Өз пикригә қарши пикир — бир жүмлә.
5. Қарши дәлилни йоққа йоққа чиқиридиған мисал — икки жүмлидин туруши керәк.
6. Иәкүн — икки жүмлидин туриду.

7-тапшурма. "Фантазиясизйеңидин бирнәрсини ойлап чиқиш мүмкин әмәс" дегән пикиргә қошуламсиләр? Мошу мавзуға пикир-талаш уюштуруңлар.

Пикир-талашқа қоюлидиған тәләпләр:
— мавзудин чәтнимәслик;
— регламент сақлаш;
— пикир-талаш этикетини сақлаш;
— әдәбий тил нормилирини сақлап сөзләш;
— эмоционал-экспрессив лексикини, фразеологиялик бирикмиләрни пайдилиниш;
— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

8-тапшурма. Рефлексия:"Яхши соал асаслири" усулини пайдилинип, мавзу бойичә топлардамундақ соаллартизмисини ясаңларвә жавап бериш арқилиқ дәрисни хуласиләңлар:

Үлгә:
Немишкә ...?
Сиз ...қандақ чүшәндүргән болар единиз?
... сәвәви немә болуши мүмкин?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

7–8-дәрисләр. ЧҮШ КӨРҮШ

1. Чүш көрүш хиялға ятамду?
2. Чүш адәмниң хиялидин пәйда боламду?
3. Силәр пат-пат чүш көрәмсиләр?
4. Чүшүңларни җорамсиләр?

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, униң қандақ стильда йезилғанлиғини еник-лаңлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүңлар.

Кәч. Яталғу чағ. Бирнәччә вақиттин бери һәсрәт чекип, **рәһи чүшүп** жүргән уни бүгүнму орунға йетиши биләнла түрлүк ойлар өзигә жәлип қиливалған еди. Шуңлашқиму у **бир һазағичә** ухлалмай ятти. Бөлминиң ичи қап-қараңғу. Мошу мәзгилдә әшу жим-жит, қараңғу ятақханида қандақту нәрсиниң ғува йоруқ шолиси көрүнүшкә башлиди. Көп өтмәй шолиниң орнида тәхминән үч яшлиқ ғәлитә кичик бала пәйда болди. У бөлминиң оттуриси билән аста қәдәм бесип, диванда ятқан адәмниң йениға кәлди. Андин өзиниң кичик, назук қолини созуп, һелиқиниң биқинини аста сийпап өтти. Ухлалмай ятқан киши өз биқинини кимниңду иссиқ, юмшақ алиқини билән иллиқ сийпиғанлиғини сәзгәндәк қилди, лекин униңға ишәнгүси кәлмиди... Узақ өтмәй байиқи сийпаш йәнә тәкрарланди. **Бу мәртәм** дивандики адәм дәрру бешини көтирип, өзиниң сийпалған биқини тәрәпкә иштик **көз ташлиди**. Лекин қараңғу бөлмә ичидә һечкимни көрмиди. Өй егиси бөлминиң ичидә һечқандақ жанниң йоқлуғиға еник ишәнгәндин кейин бир вақитта беғәм йетип ухлап қалди.

У чүшидә икки-үч һәптә илгири қайтиш болуп кәткән нәврисини көрди. Нәврисини бир аял ақ рәхткә йөгәп көтирип жүргидәк. Уларниң йениға барай десә, аяқлири һәрикәткә кәлмәй, орнидин пәқәт қозғилалмапту. У әтиси оханғанда, **бир һазағичә** ойлинип қалди...

(*Нурмәһәммәт Баратов. "Нәврә"*)

3-тапшурма. "Төрт жүмлә" усулини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".
Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Үчинчи жүмлә. “Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән”.

Ахирқи жүмлә. “Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим”.

4-тапшурма. Мәтиндә пәриқләндүрүлгән сөзләрниң мәнасини чүшәндүрүңлар.

5-тапшурма. Мәтинни бирнәччә бөлүмләргә бөлүп, мавзу қоюңлар. Мәтин бойичә соаллар тәйярлап, диалог түзүңлар.

Түрлүк технологияни өзләштүргән заманда һаят кәчүрүватқинимизға қаримай, һелиму техи толуқ ечилмиған сирлар бар. Шу сирларниң бири — адәмниң чүши. Чүш көрсәк, бова-момилиримизға жорғузуп, һәрхил хиялларға берилимиз.

Адәм өмриниң 1/4 бөлигини уйқиға вә униң 6 жилини чүш көрүшкә сәрип қилиду. Шундиму адәмләр оханғандин кейин чүшниң көп қисмини әстә сақлалмайду. Платонниң ейтишичә, чүш организмларниң ичидә, йәни үчәйдә пәйда болиду. Униң ейтишичә, беғир чүшниң мәнбәси болуп һесаплиниду. Элиас Хоуи өзиниң ойлап тапқан тикин машинисини чүшидә көргәнлигини ейтқан. У чүшидә өзини тикин машинисиға охшайдиған қураллар билән қуралланған адам йегүчиләрниң қоғлиғанлиғиға учриғанлиғини ейтип бәргән.

Алаһидә бир вақиәләрни һесапқа алмиғанда, барлиқ адәмләр чүш көриду. Шуниңға қаримай, бәзибир адәмләр бирму чүшини әстә сақлалмайду. Адәм чүшни һәр 90 минутта көриду. Әң узақ чүш таң сәһәрдә 30—45 минутқа созулиду.

Африкиниң күн петиш тәрипини маканлайдиған ашанти хәлқи чүшкә интайин зор көңүл бөлидекән. Улар һәтта чүшидә болған вақиәгә бағлиқ сотқа әризә қилалайдекән.

Уильям Шекспир (1564—1616) башқа язғучи, Грекияниң драматурглири охшаш чүшидә көргән нәрсиләрни өз пьесилириниң қәһриманлирини сүрәтләштә пайдиланған. Мәсилән, “Гамлет”, “Макбет ханум”, “Ричард III”, “Ромео билән Джульетта” охшаш әсәрлирини чоңқур ечип, униң мәзмунини очуқ көрситиштә униңға чүшлири өз тәсирини йәткүзгән.

“Чүш — һәқиқәтму яки хиялму?” дегән соалға жавап издәп көрәйли. Адәмниң бир кечидә көргән чүшидә вақиәләр толуғи билән баян етилмәйду. Йәни адәм уйқиға кәткәндә, мейә өчүп, ялған хиялға ишинишкә башлайду.

Ухлаватқанда өп-чөриңиздә йүз бериватқан һәрқандақ һадисә сизниң чүш көрүшиңизгә тәсир қилидекән. Бу тоғрилиқ АҚШниң “Чүш көрүш” дегән журналида ейтилған.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Пурақ. Адәм ухлиғанда гүлниң хуш пуриғи димиғиға кирсә, у вақта у шерин чүш көриду. Әгәр чиригән нәрсиниң яки көмүр газиниң йеқимсиз пурақлири димаққа урулса, у вақитта беарам чүшләрни көриду.

Аваз. Ухлаватқан адәм һәрқандақ авазға сезимтал келиду. Саатниң чикилдиши адәмни от деңизиниң оттурисида жүргәндәк һалға салса, деңиз долқунининг йеник авази чүшиңизгә ләззәт беғишлайду. Оханғанда өзиңизни йеник сезисиз. Шуниң үчүн алимлар деңиз бойида дәм елишни дәм елишниң әң үнүмлүк түри дәп һесаплайду.

Аччиқ таамлар. Аччиқ тамақлар уйқиға интайин чоң тәсир қилиду. Ашқазан аччиқ тамақни аста синдүргәнликтин, у уйқа вақтидиму өз хизмитини давамлаштуриду. Мундақ вақитта сиз беарам чүштин нери болмайсиз...

6-тапшурма. Мәтбуат сәһипилиридин, интернеттин чүш көрүш тоғрилиқ материал топлаңлар. Топланған материал бойичә бирнәччә соал тәйярлап, мошу материаллардин пайдилинип, ой бөлүшүңлар.

Ой бөлүшүшкә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзудин чәтнимәслик;

— регламент сақлаш;

— нутуқ мәдәнийитини сақлаш;

— тил саватлиғи;

— мақал-тәмсил, фразеологиялик бирикмиләрниң мәтиндики эмоционаллиқ хизмитини чүшинип қоллиниш;

— өз ойи билән көзқарашлирини системилиқ түрдә йәткүзүш.

7-тапшурма. Мәтинни INSERT стратегиясибойичә тәһлилқилиңлар. Төвәндики бәлгүләр билән һәрбир абзацни яки жүмлини бәлгүләңлар. Өз оюңларни йәкүнләп йезиңлар.

“V”	“–”	“+”	“?”
Билимән	Билгүм келиду	Менің үчүн йеңилиқ	Тәтқиқ қилимән

8-тапшурма. Төвәндәчәчәктин берилгән үзүндини оқуп, тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүңлар. Соалларғажавап бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

... Бир күни Чинтөмүр батурниң синлиси Мәхтумсула чүш көриду. Чүшидә акиси оға чиқип, буға-маралларни нурғун етиваптәкмиш, буға-маралларниң бешини етиға ғанҗуғилап келиватқидәкмиш, гөшни зиққа өткүзүп, отқа тутуп, кавап қилиптудәкмиш. Мәхтумсула хошаллиқ билән охинип кетиду, көргән чүшини акисиға ейтип бериду. Акиси: "Тола яхши чүш көрүпсиз, синлим, бирақ Сиз мениң мәслиһитимни есиңиздә тутуң", — дәп, мону сөзләрни ейтипту:

— Улуқ суға Сиз барманг,
Бешиңизни таримаң.
Иштиңизни "кәт" демәң,
Мөшүгүңизни "пүш" демәң.
Отуңизни өчәрмәң,
Егиз йәргә Сиз чиқмаң,
Тохуруңизни "тах" демәң.

— Әгәр мән оға чиқип кәткәндә отуңиз өчүп қалса, ис чиққан йәргә барманг, ишт һавшиған йәргә беринг, — дәп несиһәт қилипту.

(*Чөчәк*)

- Мәхтумсуланиң чүшини җоруп көрүңлар.
- Мәхтумсула немигә хошал болди?
- Акиси немә үчүн Мәхтумсулаға несиһәт қилди?

9–10-дәрисләр. ИЛМИЙ ФАНТАСТИКА

1-тапшурма. Сүрәтни пайдилинип, һекайә түзүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни тиңшаңлар. Униң қандақ стильда йезилғанлиғини еniқлап, режә түзүңлар.

...Дәл мошу пәйттә мәлидин жирақ болмиған тағ тәрәптин бәстилик икки алвасти йоған-йоған қәдәм ташлап, мошу төвәнгә қарап чүшүп келивататти. Алвастилар қараңғулуқтин пайдилинип, мәлиниң чоң кочисиға аста кирип кәлди. Улар кәң, оңғул-доңғул топа йолниң чети билән меңип, өй, қораларға қарап, сәп селип бармақта. Һойлиларни яқилап, көз ташлап келиватқан явайи мәхлуқлар бир чағда Жапарларниң ишиги алдиға келип тохтап қалди. Улар тивиш чиқармай, чедири қомуч билән йепилған өйгә, униң нерисида үсти серик лай билән янту қилип сугалған еғилға сәп селип қараветип, қәйәрдиду пушулдиған авазни аңлап қалди. Әнди улар аста әшу һойлиға кирип, у йәрдә өзлиригә тонуш һидниң барлиғини сәзди вә әтрапларға қарап, меңип жүргәндә, өй ичидин биринiң йөтилип чиқип келиватқанлиғини туюп қалди. Алвастилар дәрру өйниң арқисиға өтүвалди вә у йәрдә турған шотини көрүп, иштик чедирға чиқип кәтти. Бир вақитта Шакир һойлида пәйда болди вә тамака туташтуруп чәккәч, баг тәрәпкә меңип кәтти.

Чедирниң ичидә сүпүргә, көмүқонақ, самсақлар есиқлиқ екән. Икки явайи адәм әшуларниң арисида жим-жит олтиривалди. Улар Шакирниң қачан өйгә қайтип кирип кетидиғанлиғини күтмәктә еди. Узақ өтмәй Шакир баг тәрәптин чиқип кәлдидә, йөтилип тамиғини қирип қоюп, өйгә кирип кәтти. Явайи адәмләр әнди өзлирини азадә сезип, көмүқонақларни ғажилап йәп көрди. Андин бири чигиләргә қатар бағлап есип қойған көмүқонақларниң бирини илинип турған йеридин авайлап елип, бойниға есивалди...

(*Нурмәһәммәт Баратов*)

3-тапшурма. Мәтиндики жүмлиләрдә пәшниң қоюлушини чүшәндүрүңлар вә өзәңлар шу қаидиләр асасидамисаллар кәлтүрүңлар.

4-тапшурма. Мәтинни оқуңлар вә униңға мавзу қоюңлар.

Илмий фантастика — бу бәдиий әдәбияттики, шуниң билән биллә кино, сәнъәтниң башқа саһалирида шәкилләнгән жанр.

Илмий фантастика XX әсирдә толуқ шәкилләнгән билән, униң башлиниши қедимий әпсаниләрдә, еғиз әдәбиятида ятиду. Әдәбиятта илмий фантастика илмий поэзия вә илмий проза болуп иккигә бөлүниду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фантастика тоғрисида интайин көп ейтилған. Бу әдәбий жанрға ятамду яки ятмамду? “Фантастика” аталғуси нәдин чиққан?

Уни пайдилинишқа киргүзгән француз язғучиси Шарль Нодье. У 1830-жили “Әдәбияттики фантастика” дегән мақалисида фантастика жанриға ениқлима бәргән.

5-тапшурма. “Илмий фантастикаXX әсирдә толуқ шәкилләнгән билән, униң башлиниши қедимий әпсаниләрдә, еғиз әдәбиятида ятиду” дегән пикирни давамлаштуруп,өз пикирлириңлар билән бөлүшүңлар.

6-тапшурма. Мәтинни қайта оқуп, тиниш бәлгүлириниң қоюлуш сәвәплирини чүшәндүрүңлар. Қениқ қара һәрипләр билән йезилған сөзләрни мәнадаш сөзләр билән алмаштуруңлар вә мәтин мәзмунининг қандақ өзгиришкә учриғанлиғини ейтип бериңлар.

7-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүп бериңлар. Бу үзүндини фантастикилиқһекайә дәп аташқа боламду?

... Һакимҗан тағдики илан бағри болуп төвәнләп кәткән тар йолда илдам қәдәм ташлап келивататти. Қараңғу чүшкән мәзгил. Бир вақитта арқисида кимниңду өзигә йеқинлишиватқан тивишини аңлап, кәйнигә бурулди. Қариса, йоған буғида олтарған бир ғәлитила киши екән. Йочун адәм көзни жумуп-ачқичила Һакимҗанниң алдиға келип тохтиди. У бешиға сүтрән сәллә, учисиға ақ перижә, путиға пақирап турған хром өтүк кийгән аппақ сақаллиқ бовай еди. Мойсүпәт худди мошу йәрдики тағ, жаңгалниң, һайванатларниң егисидәк көрүнәтти. Өзи шундақ сөләтлик вә наһайити жиддий еди. Бовай Һакимҗанға арқисидики бош орунни ишарә қилип, “Олтар!” деди. Өсмүр жигит худди өз мәйли әмәстәк, гәпму қилмай, йә баш тартмай, бирдин беқинип, һелиқиниңға мингәшти. Улар тағ йолида чүшүп келиватқанда:

— Бова, буғиңиз қәвәт чирайлиқ екән! Сизму шәһәргә мандиңизму? — әжәплинип сориди Һакимҗан. Амма бовай жавап бәрмиди. Бираз жүргәндин кейин — Бова, Сиз мени мингәштүрүвалдиңиз, Сизгә рәхмәт! Бирақ мени қәйәргә апирип қойисиз? Мениң туридиған йеримни билмәйсизғу? — йәнә сориди өсмүр. Лекин бовай шундақла үн чиқармай кетивәрди.

Һакимҗан өзигә һәжәпла көрүнгән бу бовайға бир тәрәптин һәйран болса, йәнә бир тәрәптин тени шүркинип, қорқуп қалди. Әнди у башқа соалму бәрмәй, гәпму қилмай, теп-тинич олтиривәрди. Ичидә: “Қизиқла бир бовайғу бу. Йә сөзлимәйду, йә жавап бәрмәйду, худди тили йоқ адәмдәк. Йәнә келип, мән әжәп бая отни өчиришкән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

адәмләрниң өйүмгә апирип қоймақчи болғиниға унимай, бу әсли тонумайдиған бовайға гәпму қилмай, оңайла мингишивалдима? Йә хизир бовай әмәсту бу?” — дәп, һәйран болуп, ойлинип қалди яш өсмүр. Бир вақитта улар Һакимҗанларниң кочисиға кирип кәлди. “Қизиқ, бу адәм мениң туридиған йеримни нәдин билидикинә? Йә мениңдин соримиди. Яқ, мән һазир олтиришқа бериштин авал Исмайилға йолуқушум керәк. Әгәр өйидә болса, униң раса бир әдивини берип қояй”, — дәп ойлиди. Һакимҗанниң һәммә ойи гоя бовайниң бешида тәкрарлинип, хатирисидә сақлинип қалғандәк, у бир мәзгилдә Исмайилларниң өйиниң уттуриға келип тохтиди. Һакимҗан аң-таң болуп, алдирап буғидин иштик чүштидә, дудуқлап, мәңдәп:

— Р...р...рәхмәт! Рәхмәт, бова! — деди.

(*Нурмәһәммәт Баратов*)

8-тапшурма. Соалларғаҗавап бериңлар.

1. Маңа ... қийин болди.
2. Мән ... тапшурмиларни орунлидим.
3. Мән ... екәнлигини чүшәндим.
4. Мән ... үгәндим.
5. Мени ... һәйран қалдурди.

9-тапшурма. Мәтинни пайдилинип, “Илмий фантастика”мавзуси бойичә ой бөлүшүңлар.

11–12-дәрисләр. НӘТИЖӘ ДӘРИС

1. Хиял дегинимиз немә?
2. Хиялий һекайиләрни биләмсиләр?
3. Қандақ фантастикилиқ кино, әсәрләрни билисиләр?
4. Фантастикилиқ фильмлар силәргә яқамду?
5. Силәр хиял қилишни яхши көрәмсиләр?

1-тапшурма. Берилгән мавзулар бойичә ой бөлүшүңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

2-тапшурма. Мәтинни тиңшап, мәзмунини сөзләп бериңлар.

...Бираз вақит өтүп, Шәрәпәт булаққа йетип келә-кәлмәйла, худди шәйтан күш-күшкә салғандәк, арқисидин туюқсизла төрт-бәшчә ишт қавишип йетип кәлдидә, униңға һәр тәрәптин йепилип кәтти. Шәрәпәт өзигә күтмигән йәрдин һужум қилған иштларни уруп, йеқинлаштурмас үчүн әпкәчтики челәкләрни чиқириветипму үлгирәлмиди. У дәрру мүрисидики әпкәчни қолиға елип, уни челәкләр биләнла пеқиритишқа башлиди...

Бир вақитта Шәрәпәтниң қолидики әпкәчтин челәкләр чиқип кетип, дараңлап йәргә чүшүп кәтти. Әнди өзигә қолайлиқ болғанлиғини сәзгән яш аял ғәзәп билән бош әпкәчни айландуруп әкелип, өзигә етилған иштлардин биринiң бешиға уруведи, һелиқи жанивар қаттиқ каңшип, шу йәрдила сунайлинип йетип қалди. Иккинчи иштни у чәбдәслик билән гәжгисидин тутувалди вә һелиқини көтирип туруп йәргә бирни уруп, шу заманла жәнини тенидин мәһрум қилди. Буни көргән башқа иштлар өз һаятини сақлап қелишқа тиришип, алди-кәйнигә қаримай қачти. Жәһли чиққан Шәрәпәт шу заманла уларниң арқисидин қоғлап, йәнә биригә әпкәчни етип жиқитиваттидә, берип һелиқини жан аччиғида раса уруватқанда, қолидики әпкәч сунуп кәтти. Әнди у әпкәчниң қолида қалған парчисини йәрдә ятқан йоған иштниң қосиғиға гачла уруп тиқивәтти вә шу петичә қалдуруп қойди. Явайи аял бираздин кейин өзини тутуп тиничланғандәк болди. Әнди у булаққа келип, униң кичик ериқтин чәткә еқиватқан сүйидә челәклирини бир қур жуюп, андин уларға су алдидә, көтирип асқақлап, аста өйи тәрәпкә қарап меңип кәтти...

(*Нурмәһәммәт Баратов*)

3-тапшурма. "ПОПС" формулисини пайдилинип, мәтиндики асасий әхбаратлар бойичә өз пикриңларни дәлилләңлар.

Биринчи жүмлә. "Мениң оюмчә, ...".

Иккинчи жүмлә. "Сәвәви мән уни ... дәп чүшәндүримән".

Үчинчи жүмлә. "Уни мән ... дегән фактлар, мисаллар билән дәлилләләймән".

Ахирқи жүмлә. "Мошуниңға бағлиқ мән ... дегән йәкүнгә кәлдим".

4-тапшурма. "Илмий фантастика" мавзусида һекайә түзүңлар вә уни йезиңлар.

Һекайигә қоюлидиған тәләпләр:

— мавзуси болуши керәк;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

— ойниң пәйдин-пәйлиги сақлиниши керәк;
— илмий фантастика тоғрилиқ нәқ дәлилләр арқилиқ берилиши шәрт;
— стиль турғусидин дурус йезилишқа тегиш;
— тәқлидий сөзләрни чүшинип, дурус қоллиниш шәрт;
— орфографиялик нормилар жиддий сақлиниши керәк;
— өзлүк йәкүн чиқирилиши тегиш.

5-тапшурма. Бүгүн сениң достуң өзиниң көргән чүшини ейтип, сениң чүшини жоруп беришиңни өтүнди. Немә қилисән?

6-тапшурма. Мәтинни оқуңлар. Тиниш бәлгүлириниң қоюлушини чүшәндүрүңлар. Соалларғажавап бериңлар.

... Исмайил мотоциклиниң йениға келип, үсти-бешини бир қур қеқиштуруп, униңға олтармақчи болуватқанда, күтмигән йәрдин бир ғәлитила буға дәрәқзарлиқниң ичидин учқандәк чиқип кәлди. У икки башлиқ болуп, бир беши биқинида саңгилап, қан еқип туратти. Буға жүгрәп кәлгән бойи Исмайилни үсүп өтүп кәтти. Бирәр һәрикәт қилип үлгәрмигән Исмайил шу заманла оңдисиға гүпла чүшти. У орнидин турупму үлгәрмиди. Буға қайтидин айлинип келип, өсмүрниң бешини мүңгүзлириниң арисиға елип, йәргә нихтавалди. Буғиниң саңгилап турған иккинчи беши Исмайилниң мәйдисигә чүшүп, қип-қизил қан қиливәтти. Өсмүр буғиниң өз мәйдисидә ятқан жансиз бешини, униң алийип қалған көзлирини көрүп, қорқуп кәткинидин жүриги ағзиға тиқилип қалди вә әриксиз һалда "А...а... па...аа!" дәп вақиравәтти. Буға Исмайилни азирақ шундақ йәргә нихтап турғандин кейин у барғансири қансирап, һалидин кетип, бир биқиниға жиқилди.

Бу мәзгилдә чоң йолдики автобус тохталмисиға йетип барған Һакимжанлар Исмайилниң әжәп қорқунучлуқ қаттиқ чиққан үнини бирдин тонуп, дәрру арқисиға бурулуп жүгриди. Балилар Исмайилниң йениға йетип келәй дегәндә, Һакимжан туюқсиз дәрәқзарлиқ арисида буға мингән, учисиға ақ перижә кийгән бовайниң таг тәрәпкә қарап кетип барғанлиғини көрүп қалди. Һакимжан шу мәһәл чипла тохтап, бир дәқиқә һелиқиниңға синчилап қарап турдидә, қандақту бир буғини артивалған у бовайни тонуди. У бир саатчә илгири Һакимжан өзини буғиға мингәштүрүп әкелип қойған ғәлитә бовай еди... .

- Мәтин қандақ әсәрдин елинғанлиғини ейтип бериңлар.
- Силәрниң оюңларчә, немә үчүн буға Исмайилға һужум қилди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

- Һекайиниң ахири қандақ аяқлишиду дәп ойлайсиләр?
- Һекайиниң толуқ нусхисини тепип, оқуңлар.

7-тапшурма. “Фантастика” мавзусида берилгән кроссвордни йешиңлар. Һәрбир сөздики һәриплләр санини вә сөзләрниң башлиниш вә аяқлишиш җайини өзәңлар бәлгүләңлар.Мисал үчүн бир сөз берилди.

					Ф					
					А					
					Н					
					Т					
					А					
					С					
					Т					
			8.	Х	И	Я	Л			
					К					
					А					

8-тапшурма. “Чиқиш вариғини” пайдилинип, соалларға язмичә җавап бериңлар.

1. “Илмий фантастика” мавзуси бойичә немә үгәндиңлар?
2. Силәр үчүн мавзуниң әң баһалиқ җайлири қайсилар болди?
3. Өзәңларниң вә достлириңларниң билимини баһалаңлар. (Өз ишиңларға, достлириңларниң топ билән ишлигән ишиға көңлүңлар толамду?)
4. Мошу мавзу бойичә йәнә немә билгүңлар келиду?
5. Мошу мавзу бойичә йәнә қандақ әхбарат мәнбәлиридин оқуйсиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 4

Һава райи вә климатлиқ өзгиришләр

1–2-дәрисләр. Һава райи. Климат. Атмосфера 6
3–4-дәрисләр. Климат вә климатлиқ тәвәләр 9
5–6-дәрисләр. Климатлиқ өзгиришләр 13
7–8-дәрисләр. Һава вә һаят 15
9–10-дәрисләр. Нәтиҗиләш дәриси. Тәбиәт вә адәм 18

Урпи-адәтләр

1–2-дәрисләр. Балилар оюнлири вә дарвазчилиқ 22
3–4-дәрисләр. Әдәп-әхлақ адәтлири 27
5–6-дәрисләр. Һүнәр-кәсип адәтлири 33
7–8-дәрисләр. Той-мәрасим адәтлири 38
9–10-дәрисләр. Уйғур бенакарлиғи 42

Тән сақлиқ — зор байлиқ

1–2-дәрисләр. Тән сақлиқ вә қоршиған муһит 48
3–4-дәрисләр. Роһий сағламлиқ — өмүр маһийити 51
5–6-дәрисләр. Җисманий һәрикәт — саламәтликниң кепили.....55
7–8-дәрисләр. Саламәтликни сақлаш — чоң һүнәр 58
9–10-дәрисләр. Сағлам һаят тәрзи 60

Достлуқ вә меһир-муһәббәт

1–2-дәрисләр. Достлуқ — есил хисләт.....66
3–4-дәрисләр. Дост болмақ асан, уни давамлаштурмақ қийин 69
5–6-дәрисләр. Улуқ адәмләр достлуғи 72
7–8-дәрисләр. Меһрибанлиқ — алийҗанап сезим 75
9–10-дәрисләр. Муһәббәт — ана жутни сөйүштин башлиниду 79

Музыка вә дутар

1–2-дәрисләр. Музыка — тәбиий сәнъәт 84
3–4-дәрисләр. Музыкилиқ йөнилишләр билән әсваплар 87
5–6-дәрисләр. Дутар — хәлиқ мираси 91
7–8-дәрисләр. Саз — музыкиниң алаһидә жанри 94
9–10-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис. “Музыка — дуниядики әң алий сәнъәт” 97

Интернет вә иҗтимаий торлар

1–2-дәрисләр. Интернет тарихи.....102
3–4-дәрисләр. Интернетниң пайдиси билән зийини 106
5–6-дәрисләр. Иҗтимаий торларни пайдилинимән.....111
7–8-дәрисләр. Тил вә технология.....113
9–10-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис. Әдәбий тил нормиси.....115

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қазақстандики милләтләр достлуғи

1–2-дәрисләр. Милләтләр достлуғи — әң чоң байлиғимиз 120
3–4-дәрисләр. Қазақстан хәлқи ассамблеяси.....124
5–6-дәрисләр. Қазақстан — дуниявий һәмкарлиқтики дөләт 126
7–8-дәрисләр. Милләтләр достлуғиниң уютқиси.....129
9–10-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис.....132

Дурус ғизалиниш. Генлиқ өзгиришкә учриған таамлар

1—2-дәрисләр. Ғиза — адәмниң қувити 136
3—4-дәрисләр. Витаминларниң пайдиси 140
5—6-дәрисләр. Генлиқ өзгиришкә учриған таамлар 144
7—8-дәрисләр. Ғизалиниш мәдәнийити.....148
9—10-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис 152

Ғалибийәт күни. Улуқ әрликкә тазим

1–2-дәрисләр. Вәтән оттинму иссиқ 158
3–4-дәрисләр. Қазақниң батур қизлири.....162
5—6-дәрисләр. Әрлик — әлгә ибрәт 165
7–8-дәрисләр. Әрлик — әлниң хислити, жүрәклик — әрниң хислити.....167
9–10-дәрисләр. Улуқ ғалибийәткә тазим 171
11–12-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис.....173

Илмий фантастика

1–2-дәрисләр. Хиял алими 178
3–4-дәрисләр. Адәм хияли.....182
5–6-дәрисләр. Қиран йәтмигән йәргә хиял йетиду 185
7–8-дәрисләр. Чүш көрүш 188
9–10-дәрисләр. Илмий фантастика 191
11–12-дәрисләр. Нәтиҗә дәрис.....194

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Арзиев Руслан
Дуганова Гульминям
Имиров Абдукейим

УЙҒУР ТИЛИ

Учебник для 7 классов общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Дәрисликтә рәссамлар *Ғази Әһмәд* вә *Муһәббәт Һетахуноваларниң* әсәрлири, шундақла *Бәхтишат Сопиевниң* фотосүрәтлири пайдилинилди

Редактор *С. Балинова*
Бәдиий редактор *Е. Мельник*
Техникилиқ редактор *Л. Садыкова*
Компьютерда сәһипилигән *Д. Шарипова*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң № 0000001 дөләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

ИБ № 5657

Нәширгә 21.07.17 қол қоюлди. Формати 70×100 1/16. Офсетлиқ қәғәз. Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлиқ нәшир. Шәртлик басма тавиғи 16,12. Шәртлик бояқ һәҗими 65,08. Һесапқа елинидиған басма тавиғи 11,03. Тиражи 2000 данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алматы шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217